

Х. Д. ХӘЛИЛОВ

ГАРАБАҒЫН
ЕЛАТ
ДУНҖАСЫ

1992
101

T5(2A)
X-50

Х. Д. ХƏЛИЛОВ

Г А Р А Б А Ѓ Ы Н
Е Л А Т
Д У Н Ѓ А С Ы

61190

А Р Х И В

60833

И. Ф. Ахундов ғалими
Азербайжан Республикасы
КНТ АБХАНАСЫ

АЗƏРБАЙҤАН ДƏВЛƏТ НƏШРМƏЛƏТ
Базы - 1992

Әсәрә

Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын мүхбир үзвү
Маһмуд Исмајылов рә'ј вермишдир.

Х. Д. Хәлилов.

Гарабағын елат дүнјасы. Б., Азәрнәшр. 1992 119 с.

Китабда Гарабағын тарихи чоғрафијаеы, етник тарихи һағгында бә'зи гајнағлар охучуја илк дәфә тәғдим олунар. Гарабағы Гарабағ едән өзүнәмәхсуслугдан, ону тарихин төлатүмләриндән галиб—үзүағ чыхаран елат дүнјасындан, мадди вә мә'нәви мөдәнијјәтиндән бәһс олунар. Бурада Гарабағын кечдији тарихи јол, онун ермәни дашнақлары төрәфиндән һиссә-һиссә парчаланмасы мәсәләләри тәрғ едилмишдир. Тәсәррүфат мәишәтиндән, хүсусилә гојунчулуг вә онунла бағлы адәт-ән'әнәләрдән сөһбәт ачылыр.

X $\frac{0503020907-4}{M-651(07)-92}$ 24—91

ББКС(Аз)2

ISBN 5—552—00851—0

© Азәрнәшр, 1992.

К И Р И Ш

*Һәјатыны Азәрбајчанын истиғлалы
угрунда мубаризәјә һәср етмиш
Рәмзи Јүзбашовун хатирәсинә.*

Гарабағ!—Дүнјаја Гарабағ мөдәнијјәти ады илә бөјүк мадди вә мә'нәви мөдәнијјәт бәхш етмиш, Азәрбајчанын бол сәрвәтә, мүлајим иглимә, зәнкин битки вә һејванат аләминә малик тарихи етнографик әјаләтидир. Аралыг дәнизи әтрафы вә Шимали Африка илә бирликдә бәшәријјәтин улу әчдадларынын мөвчуд олдуғу зонаја Гарабағ да дахил едилир. Күр вә Араз чајлары арасында олан Гарабағда һәјат гәдим даш дөврүндән башлајарағ фәсиләсиз давам етмишдир. Буну өлкә әразисиндә ән гәдим инсан дүшәркәси олан Азых мағарасында ашкар едилмиш мадди мөдәнијјәт нүмунәләри сүбут едир. Бурада социал варлыг кими формалашан инсан нәсли ичтимаи әмәк просесиндә овчулуг вә јығычылыгла күзәран кечирмиш, сонралар топлადығы дәнли биткиләри әкмәјә, овладығы һејваны әһлиләшдириб сахламағла артырмаға башламышдыр.

Гарабағдакы гәбиләләрдә әһали артдыгча, истехсал тәләбата чаваб вермирди. Тәсәррүфатда ихтисаслашма кечдир вә ичтимаи әмәк бөлкүсү баш верир, малдарлыг әкинчилигкдән ајрылыр. Малдарлығын көчмә формасы јараныр. Малдарлар јајлаг вә гышлаг отлагларындан истифадә етмәјә башлајырлар. Дағ дүшәркәләриндә онларын сиклоп галалары јараныр, дүзән зоналарда јени јашајыш мөнтәгәләри салыныр. Әкинчи, малдар, сәнәткар әһалинин етник, социал-игтисади, сијаси-мөдәни бирлији нәтичәсиндә Күр-Араз чајлары арасы—Гарабағ дүзү, јајласы, дағлары адланан әрази Гарабағ етнографик әјаләти кими формалашыр. Онун мадди вә мә'нәви мөдәнијјәти Гарабағ мөдәнијјәти кими таныныр. Бурада ев вә тәсәррүфат тикилиләри, халча вә кејим типи, мүхтәлиф сәнәткарлыг сәһәләри јараныр. Ән'әнәви әкинчилик вә суварма мөдәнијјәти, малдарлары

емпирик үсулларла јаратдығы ат вә гојун чинси хүсуси шөһрәт газаныр. Етник, мәдәни-идеоложи хүсусијјәтләр кәсб едән адәт вә ән'әнәләр, өзүнәмәхсус әдәби мәктәб, фолклор тәшәккүл тапыр. Гарабағ бүтүн Шәргдә мәшһур олан мусиги бешијинә чеврилир.

Тәбиәт Гарабағ торпағына бол сәрвәт, онун адамларына мәғрурлуг, гәлбикенишлик, дәрин сәмимилик, сәдәгәт бәхш етмәји унутмадығы кими, санки гоншу хәјанәти пајыны да ондан әсиркәмәмишдир. Әлверишли тәбии-чоғрафи мөвгејинә, зәнкин тәбии сәрвәтләринә кәрә Шәрг вә Гәрб ишғалчыларынын тарихән көз дикдији Гарабағы асылы етмәк нијјәтинә дүшәнләр бу хәјанәт боллугундан вахташыры әзијјәт чәкмәдән истифадә етмишләр. Халгымыза гаршы онларын етдикләри ән бөјүк хәјанәт әрәб ишғалы заманы олмушдур. Ермәниләр о заман әрәбләрә бәләдчилик етдиләр, өзләри Азәрбајчанда мөһкәмләнмәк үчүн Албан килсәсини григорианлашдырмаға чәһд кәстәрдиләр. IX әсрдән халгымыз тарихи тәрәгги јолу илә кетдијиндән, она гаршы ермәни хәјанәти баш галдыра билмәди. Лакин Сәфәви дәвләтинин тәнәззүлү илә ермәни хилгәтинин тәрәггиси башланды. Ермәниләр императорларын сарајларына јол тапыб, Азәрбајчанын ишғалында онлара бәләдчилик едәчәкләрини, һәтта лазым кәлсә, азәрбајчанлылара гаршы дөјүшәчәкләрини вәд етдиләр. Белә дә олду. Пајларыны алыб әввәл I Пјотрун гошунларына, сонра Надир, сонра да Гачар гошунларына, тәкратән чар гошунларына бәләдчилик етмәклә Азәрбајчаны тагәтдән салдылар. Нәһәјәт, онун ишғалына наил олдулар. Мүкафат олара I Николајын 1828-чи ил 21 март тарихли фәрманы илә Нахчыван вә Ирәван ханлығы ләғв едилди вә «Ермәни вилајәтләри» ады илә инзибати ваһид јарадылды. Беләликлә, Зағафгазијада ермәни дәвләтинин јарадылмасынын игтисади-сијаси зәмини гојулду. Сонра исә Азәрбајчан торпағлары һесабына индики Ермәнистан республикасыны јаратдылар.

Кәлмәләрин Зағафгазијада илкин мәскунлашмасы заманы һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәмәләри, онларда куја нә вахтса мөвчуд олмуш «Бөјүк Ермәнистан» дәвләтини дирилтмәк хүлјасы јаратмышдыр. Лакин әслиндә белә бир «бөјүк» дәвләт олмамыш, ермәни тарихчиси К. П. Паткановун јаздығы кими «Ермәнистан бир дәвләт кими бәшәријјәт тарихиндә һеч бир мүһүм рол ојнамамыш, онун ады өлкәнин чоғрафи термини олуб күчлү гоншу дәвләтләрин: ассиријалыларын, мидијалыларын, иранлыларын, јунанларын, ромалыларын, парфијалыларын, әрәбләрин, түрк тај-

фаларынын, монголларын, русларын... өз мүбаһисәләрини һәлл етдикләри јер олмушдур...»¹

Чаризмин Зағафгазијаны ишғалында хидмәтләри мүғабилдә ермәниләр бура көчүрүләндә онларда «Бөјүк Ермәнистан» хүлјасы елә чошду ки, В. Л. Величконун кәстәрдији кими хәритәләриндә сәрһәдләринин бир учу Воронөжә кедиб чатды. Онлар Зағафгазијада Азәрбајчан вә күрчү халғларына мәхсус археоложи вә епиграфик абидәләри мәнв етмәјә башладылар. Әвәзиндә сахсы, даш үзәриндә ермәниләрин јерли әһали олмасы һағгында сөзләр јазыб археоложи абидәләр олан јерләрә басдырыр, бунлары ме'марлығы абидәләринә јерләшдирирдиләр. Белә мәнимсәмә сијасәти ермәниләр тәрәфиндән инди дә давам етирилмәкдәдир. Бунун ән ијрәнч нүмунәси бу күнләрдә Бақыда «Ичәришәһәр»ин бәрпасы заманы өзүнү кәстәрди. Ермәни усталары һөркүдә ишләдиләчәк дашлара «Бөјүк Ермәнистан» јаратмаға имкан верәчәк сөзләр јазырмышлар. Јәгин ермәниләр бир күн бу диварлары сөкүб бу јазылар васитәсилә Бақынын јерли әһалиси олан азәрбајчанлыларын кәлмә олдуғларыны «сүбүт едәчәкмишләр». Һәр һалда бу бир фактдыр ки, ермәниләр Азәрбајчан торпағлары һесабына «Бөјүк Ермәнистан» јаратмағ планларыны ардычыл, мәрһәлә-мәрһәлә һәјата кечирирләр.

Ермәниләр торпағларымызы мәнимсәмәк үчүн улу бабаларымызын јаратмыш олдуғлары бүтүн топонимләри башдан-баша дөјишдиришләр. Һәтта буна Азәрбајчанын дахилиндә белә наил олмушлар. Дағлыг Гарабағда Улу Гарабағ (Бөјүк Гарабағ), Кичик Гарабағ јашајыш мәнтәгәләринин ады дөјишдириләркән биз һара бахмышыг? Буна фәрман верән, бикәнә галан рәһбәрләр миллијјәтиндән, иргиндән асылы олмајараг бу күн төкүлән азәрбајчанлы ганынын илкин сәбәбкарларыдыр. Халгын фәрмансыз, мөһүрсүз јаратдығы топонимләр онун һәр чүр сијасәтиндән узаг объектив тарихидир. Биткени мәнв етмәк үчүн онун көкү торпагдан чыхарылдығы кими, гәдим топонимләрин дөјишдирилмәси дә халгын һәмнин торпагдакы сојкөкүндән гопарылыб ајрылмасыдыр. Одур ки, китабда Гарабағ тарихи етнографик әјаләтинин мадди вә мәнәви мәдәнијјәтини формалашдыран үмуми ганунаујғунлуглара, онун етник тарихинә, тәсәррүфат мәншәтинә әсас диггәт верилмишдир. Тәсәррүфат формалары дөврүн социал-игтисади

¹ К. П. Патканов. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. СПб. 1881, сәһ. 36—37. Игтибас Н. Ахундов. Гарабағ салнамәләри, Бақы. 1989, с. 4-дән көтүрүлмүшдур.

вә сијаси гурулушу дахилиндә, онун тәркиб һиссәси кими өјрәнилмиш, халгымызын *јарымкөчәри*, *көчәри* халг адландырылмасы кими гејри-елми бахышлар конкрет фактлар вә елми әсасларла тәкзиб едилмишдир. Гарабағ әһалисинин мәишәтиндә малдарлыгла әкинчилијин һисбәти, хүсусән апарычы саһә олан гојунчулуг тәсәррүфаты саһәсиндә тарихән газанылмыш наилијјәтләрдән бәһс едилмишдир. Малдарлыгла бағлы адәт вә ән'әнәләрә, бу тәсәррүфатын тәшкили, гурулушу, емпирик үсулларла бәсләнилмәси вә инкишаф етдирилмәси гајдалары диггәтлә нәзәрдән кечирилмишдир. Китабда малдарлыг мәһсулларынын ән'әнәви үсулларла истеһсалы вә сахланылмасы һаггында этнографик материал топланмыш, һәмчинин бир сыра пешә, хәрәк вә чәрәк нөвләри, онларын һазырланмасы үсуллары һаггында мәлумат верилмишдир.

Китаб Гарабаға һәср олунмуш илк монографик әсәрдир. Одур ки, мүүјјән мәнбәләрин нәзәрдән гачырылмасы, бахышларын тоггушмасы, гојулан проблемлә бағлы мүүјјән мәсәләләрин шәрһинин мүбаһисә доғурачағы тәбиидир. Мүәллиф объектив тәнгиди мүлаһизә сөјләјәчәк охучуларә бәри башдан өз миннәтдарлығыны билдирир.

І ФӘСИЛ

ГАРАБАҒ ТАРИХИ ЕТНОГРАФИК ӘЈАЛӘТИ

ГАРАБАҒЫН ТӘБИИ-ЧОҒРАФИ ШӘРАИТИ ВӘ ӘҲАЛИСИ

Һәр бир өлкә локал тәбии-чоғрафи шәранти, тәсәррүфатынын, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин өзүнәмәхсуслуғу илә фәргләнән этнографик әјаләтләрә бөлүнүр. Бә'зән инзибати әрази бөлкүсү этнографик әјаләтләрин сәрһәди илә ејнијјәт тәшкил едир, бә'зән дә этнографик әјаләтләр мүхтәлиф инзибати әрази сәрһәдләри илә мүхтәлиф һиссәләрә ајрылыр.

Тарихи этнографик әјаләтләрә бөлүмә Азәрбајчан үчүн дә ганунаујғун һал олмушдур. Гарабағ, Ширван,... Азәрбајчанын тарихи этнографик әјаләтләридир.

Тәсәррүфатынын, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин өзүнәмәхсуслуғу илә Гарабағ үмумазәрбајчан тарих вә мәдәнијјәтиндә лап гәдимләрдән хүсуси јерә вә мөвгејә малик олмушдур. Гарабағ әразиси Кичик Гафғаз дағларындан башлајарағ Күр-Араз чајлары арасындакы саһәни әһатә едир, бу әрази Күр-Араз чајлары говшағында океан сәвијјәсиндән ашағыдыр. Лакин гәрбә доғру кетдикчә тәдричән јүксәлир вә нәһајәт, Камыш дағ зирвәсиндә 3724 метрә чатыр. О, Гарабағ дүзү, Гарабағ јајласы, Гарабағ сыра дағлары адланан мүхтәлиф релјефә, иглимә малик әразиләрин мәчмусундан ибарәтдир.

Азәрбајчан субтропик иглим гуршағында јерләшир. Лакин әразинин мүрәккәб релјеф шәранти шәргдән—Хәзәр дәнизи, шималдан сыра дағларла әһатәләнмәси бурада мүхтәлиф иглим типләринин јаранмасына сәбәб олмушдур. Дүнјада мөвчуд олан он бир тәбии иглим типиндән доғгузу Азәрбајчанда, алтысы исә Гарабағда вардыр.

Гарабағ мүлајим иглимә, зәнкин битки вә һејванлар аләминә, су мәнбәләринә маликдир. Одур ки, бурада палеолит (гәдим даш) дөврүндән башламыш һәјат фәсиләсиз давам етмишдир.

Күр вә Араз чајлары арасындакы эрази сивилизасијанын эн гәдим вә илк очагларындан бири һесаб едилир. Бурада үчүнчү кеоложи дөврүн ссунда, дөрдүнчү дөврүн башланғычында инсанын јашамасы үчүн тәбии шәраит мөвчуд олмушдур. Бу эрази Аралыг дәнизи вә Шимали Африка илә бирликдә бәшәријјәтин улу әчдадынын јарандығы зонаја дахилдир. Инсан бурада да биососиал вә социал варлыг кими тәшәккүл тапмышдыр. Буну Азых мағарасында ашкар едилмиш археоложи материаллар сүбут едир.

Гарабағ тарихи-етнографик әјаләт кими әввәлчә Албан дөвләтинин тәркибинә дахил олмуш, сонра бүтүн Азербәјчанла бирликдә Әрәб хилафәтинин әсарәти алтына дүшмүш, әрәб империјасынын сүгутундан сонра IX—X әсрләрдә Сачиләр дөвләтинин, X әсрдә Салариләр, XI—XII әсрләрдә Шәддадиләр, XII—XIII әсрләрдә Атабәј-Елдәкизләр, XIII әсрин икинчи јарысындан XIV әсрә гәдәр Һүлакләр (Елханиләр) дөвләтләринин, XV әсрдә Гарагојунлу вә Ағгојунлу дөвләтләринин тәркибинә дахил олмушдур.

Сәфәвиләр дөвләти Гарабағ тарихи-етнографик әјаләтинин эразисини әһатә едән мәркәзи Кәнчә шәһәри олан Гарабағ бәјләрбәјлијини јаратды. Бәјләрбәјлијин шимал сәрһәди Күрчүстанын Самхет дағларына чатырды. 1736-чы илдә Надир шаһ онун әһәтинә чыхмыш Кәнчә хан сүләләсини—Зијадоғлулары чәзаландырмағ үчүн Газах вә Борчалы маһалыны Гарабағ бәјләрбәјлијиндән алыб Күрчүстана верди. Мәнбәләрдән ајдын олур ки, Шәддадиләр дөвләти бүтөвлүкдә Гарабағ бәјләрбәјлијинин эразисини әһатә етмишдир. Көрүнүр, ајры-ајры дөврләрдә Азербәјчанын дөвләт вә инзибати әјаләт сәрһәдләри дәјишсә дә өзүнәмәхсус мадди, тәсәррүфат вә мәнәви мэдәнијјәти илә характеризә олуан Гарабағ бир этнографик әјаләт кими өз инкишафыны фәсиләсиз оларағ давам етдиришидир.

XVII әсрин сонундан XVIII әсрин орталарынадәк Азербәјчанын феодал дөвләтләрә—ханлығлар парчаланмасы заманы Гарабағ бәјләрбәјлији эразисиндә Гарабағ вә Кәнчә ханлығлары јаранды.

Гарабағ Азербәјчанын мүхтәлиф дөвләтләринин тәркибиндә оларкән дөврүн инзибати бөлкүсү чәрчивәсиндә сәрһәдини һәрдән гисмән дәјишсә дә өзүнүн әнәнәви тәсәррүфатынын, мадди вә мәнәви мэдәнијјәтинин хүсусијәтләрини јашатмышдыр. XVIII әсрин икинчи јарысында мүстәгил Гарабағ ханлығы феодал дөвләтинин јаранмасы,

онун өз мүстәгиллијини горумағ үчүн һәјата кечирдији игтисади, сијаси вә мэдәни тәдбирләр Гарабағ тарихи-етнографик әјаләтинин социал-игтисади һәјатында һәртәрәfli јүксәлишә, тәрәггијә сәбәб олмушду.

Ханлыг чәнуб-шәргдән Күр-Араз чајлары говшағы, чәнубдан Араз чајы, гәрбдән Гарабағ дағлары адланан Көшбәк, Салварты вә Әрикли дағлары илә Көјчә көлә гәдәр узанмыш, шималдан Коран-Күр чајы илә сәрһәдләнмишди.

Гарабағ 17 маһала бөлүнмүшдү: Сисјан, Дәмирчи-Асланлы, Күпара, Бәркүшад, Баһабјурд, Қәбирли, Талыш, Чаваншир, Хачын, Чиләбирд, Хырда-пара Дизах, Отузики, Ијирмидөрд, Гарачорлу, Вәрәнд, Дизах вә Ачан-түрк. Он ики маһалын әһалиси бир нечә кәнд истисна олмагла, бүтүнлүклә азербәјчанлылардан ибарәт иди. Дизах, Вәрәнд, Чиләбирд, Хачын, Талыш мәликлији хәмсә адланырды. Бунарын әһалисинин бир һиссәси христиан иди.

Гарабағ өзүнүн мадди вә мәнәви мэдәнијјәтинин бүтүн компонентләри илә тамамилә Азербәјчан халғына мәхсус иди. Гарабағ халчасы, Гарабағ кејим нөвләри, әл тикмә ишләри нәинки Азербәјчанда, һәтта бүтүн Шәрг өлкәләриндә танынмышды вә јүксәк гијмәтләндирилирди. Гарабағда өзүнәмәхсус чәки вә өлчү ваһиди мөвчуд иди. Кәнд тәсәррүфатында јүксәк әнәнәви әкинчилик вә суварма мэдәнијјәти јаранмышды. Малдарлыг тәсәррүфаты мэдәнијјәти саһәсиндә о нәинки Загафгазијада, һәтта дүнјада танынырды. Гарабағ аты, Гарабағ гојуну, Гарабағ инәји гарабағлы ады илә дүнјада танынмыш түрк мәншәли Гарабағ әһалисинин өзүмлү тәсәррүфат мэдәнијјәтинин наилијјәти кими гијмәтләндирилмишдир. Буналар Гарабағын торлағынын, сујунун, һавасынын сирләринин емпирик үсулларла өјрәнилмәси вә мәһз малдарлыгда спесифик халг селексија үсулларынын тәтбиғи нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур.

Мәнәви мэдәнијјәтин ән мүһүм саһәләриндә дә тарихән Гарабағ спесифик хүсусијјәтләрә малик олмушдур. Һәлә XVII—XVIII әсрләрдә Азербәјчан әдәби дилиндә аһәнк гануну мәһз Гарабағ диалектинин тәсирин илә ардычыллашыр.¹ Гарабағ шаирләрини бирләшдирән «Мәчлис-үнс» вә «Мәчлис-фарамуш» өз үслубу илә сечилирди. Гарабағ мусиги мәктәби исә һәтта бүтүн Шәргдә мәшһур иди. Көркәмли мусигишүнас В. Виноградов јазырды ки, Шуша мусигичиләри Азербәјчан мусигисинин тарихини јаратмыш

¹ Һачыјев Т, Вәлијев К. Азербәјчан дили тарихи. Б., 1983, с. 50

вə ону јалныз өз вəтəнлəриндə дејил, һəм дə Шəргин баш-га өлкəлəриндə тəмсил етмишлэр.¹ Гарабағын баш шəһəri олан Шуша Загафгазијанын консерваторијасы һесаб олунмушдур.

Гарабағда спесифик хусусијјэтлəri илə формалашыб инкишаф едэн тэсəррүфат, мадди вə мəнəви мэдəнијјэт бүтүн компонентлəri илə бирликдə бир кəкдэн гидаланыр, ваһид өзүл үзəриндə дајанырды. Һəтта əһалинин дағлыг зонада јашајан мүэјјөн һиссəсинин христиан олдуғуна бахмајараг, христиан мэдəнијјəти јалныз бу əһалинин дини əгидəсиндə дујулурду (осетинлəрдə, татарларда олдуғу кими). Бу фикри елм алəминдə јүксək нүфуза малик бир сыра алимлэр сөјлəмишлэр. Бунлардан И. П. Петрушевскинин гəнаəти даһа объектив һесаб олунмалыдыр. 1928-чи илин ијул-август ајларында Г. М. Тер-Сəркисјанла бирликдə Дағлыг Гарабағ вə Зəнкəзурда этнографик сəфəрдə олан алим Гарабағын түрк вə христиан (ермəни) əһалисинин мұхтəлиф биткилэрə, ағачлара, һејванлара, күнəшə вə с. бəслəдији илкин инамлары вə е'тигадларына, христиан вə мусəлман дини е'тигадлары вə мərəсимлəринə аид зəнкин этнографик материал топламышды. И. П. Петрушевски јазыр ки, Гарабағ əһалисинин мусəлман вə христиан дининə е'тигады зəиф олмушдур, онларын илкин инам вə е'тигадлары үмүми олмуш вə чох гүввəтлидир. О, христиан абидəлəринə мұнасибət һағгында јазыр ки, Тетав вə Гандзасар монастырларына ермəнилэр тэсəдүфəн кəлирлэр, даһа доғрусу, Гандзасар монастырына сон вахтлар һеч кəлмирлэр, онлар чох хəсис олурлар. Бу зијарəткаһлара, биринчи нөвбədə Гандзасара түрк малдарлары тез-тез кəлирлэр. Хусусən мал-гараны јайлаг вə гышлаға кəчүрəркən мұтлэг монастырлара кəлирлэр вə чох сəхавət кəстəрирлэр.

Гарабағ əһалисинин мадди, тэсəррүфат, мəнəви мэдəнијјəти, инам вə е'тигадларына аид зəнкин этнографик мəлүматы тəһлил едиб тарихи мənбəлэрə əсасланан И. П. Петрушевски бу гəнаəтə кəлир ки, Гарабағ һеч вахт ермəни мэдəнијјəтинин мəркəзи олмамышдыр. Гарабағ мэдəнијјəти ваһид мэдəнијјэт олуб Азэрбајчан халгына мəхсусдур.²

Ермəнилəрин Гарабағла əлагəsi нə вахтдан, нечə јаранмыш вə һансы мəрһəлəлəрдən кечмишдир?

¹ Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. М., 1938, с. 9.

² Петрушевски И. П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Баку, 1930.

Ермəнилəрин Гарабағла əлагəsi вə онларын бурада мəскунлашмаға чан атмасы мұхтəлиф дөврлəрдə Азэрбајчанын ишғалы заманы онларын јаделлилэрə кəстəрдији тарихи хидмəтлəri вə дини е'тигадлары илə бағлы олмушдур.

Эрəблэр Азэрбајчаны ишғал етдији заман Албанијада, Бизанс империјасында олдуғу кими христиан дининин диофизит тəригəти мөвчуд иди. Ермəнилэр исə монофизит—григориан тəригəтинə мənсуб идилэр. Бу заман Эрəб Хилафəти Бизанс империјасынын јеканə вə башлыча рəгиби иди. Эрəблэр бизанс империјасынын нүфуз даирəсиндə олан өлкəлəri тутмағ үчүн онлардан—наразы гүввəлəрдən истифадə едирдилэр. Белə гүввəлəрдən бири ермəнилэр иди. Кəстəрмək лəзымдыр ки, азсајлы халгларын бөјүк (чохлуг тəшкил едөн) халглар үзəриндə үстүнлүјүнү јаратмағла онлардан истифадə етмək сијасəти мұстəмлəкəчилик тарихиндə истифадə олунан эн'əнəви үсүлдур. Бу чəһəтдən дə ермəнилэр эрəблэр үчүн сəрфəли иди, чүнки мұстəгил дөвлəтə малик дејилдилэр, сајча аз олуб дағыныг јашајырдылар. Одур ки, эрəб хилафəти ермəнилэрə дини азадлыг вермəклə һəм Бизанс империјасына, һəм дə Албанијаја гаршы онлардан истифадə етди. Ермəнилəрин башлыча везифəsi дини тəригəтчə бир-биринə бағлы олан Албанија илə Бизанс империјасынын əлагəсинə јол вермəмək иди. Она көрə дə ермəни каталикосу Илја Хилафəтə Албан килсəсинин Бизанс тəмајүллү олмасы һағгында мəлүмат верэн кими Хəлифəнин сə'ји илə (тəхминən 704-чү иллэрə тэсəдүф едир) Албан килсəsi ермəни григориан килсəсиндən асылы везијјəтə салынды. Белəликлə, ермəни килсəsi Албан килсəсини григорианлашдырмаға башлады. Лакин бу, əһалинин чидди мұғавимəтинə раст кəлди. Чүнки Албанија эрəблəрин һакимијјəти алтында олдуғундан, ислам динини гəбул едөн əһали бир сыра ағыр веркилəрдən азад олмағла бəрəбэр, мусəлман өлкəлəриндə азад фəалијјэт кəстəрмək имканы гəзанырды.

Х əсрин ахырына кими Албанијада ислам дини əсасən галиб кəлди. Христиан дини е'тигадында галан əһали исə индики Дағлыг Гарабағын аз бир һиссəсини əһатə едөн эразијə топлашды вə христиан Хачын кнјазлыгыны јаратды. Хачын христиан кнјазлыгы əсасən ермəни григориан килсəсинин тə'сири алтында олдуғундан килсə дөфтəрханасында ишлэр ермəничə апарылмаға башланды. Лакин Албан килсəsi григорианлашмаја гаршы чидди мұғавимəт кəстəрир, кичик бир эразидə олса да, өз мұстəгилли-

јини горујуб сахлаја билирди. XIII әсрдә Хачын кнјазы һәсән Чәлалын дөврүндә Гандзасар монастыры тикилди вә албан каталикослуғунун мәркәзи јарадылды вә јенидән диофизит тәригәти галиб кәлди. Бу мәркәз мүстәгил фәалијјәт кәстәриб ермәни килсәси илә разылашмамаға башлады. Албан килсәсинин бу үстүнлүјү чаризмин Азәрбајчаны ишғал етмәсиндән сонра да, јәни 1836-чы иләдәк давам етмишдир. Һәммин илдә Петербург Мүгәддәс синодунун гәрары илә Албан килсәси рәсми сурәтдә бағланмыш вә о, ермәни килсәсинә чеврилмишди.

Тарихчиләр Арсах-Хачын әразисиндә христианлығын албан диофизит вә ермәни монофизит тәригәтинин тәсириндән данышаркән албанларын, мәнз бу әразидә јашајан Хачын тајфаларынын етник мәнсубијјәтиндән, әразинин игтисади-мәдәни чәһәтдән һансы етнографик әјаләт вә дөвләтлә тарихи бағлылығындан ја јан кечир, ја да буна икинчи дәрәчәли мәсәлә кими бахырлар.

И. Петрушевски Зәнкәзур вә Дағлыг Гарабаға аид апардығы тарихи етнографик тәдгигата әсасән Гарабағ әһалисинин бир көкдән олмасы гәнаәтинә кәлмишдир. 1723-чү илдә Гарабағ мәликләри I Пјотра мәктубларында өзләрини албан (ағван) адландырыр, һәмчинин онларла гоншулуғда јашајан әһалинин мүсәлман албан (ағван) олдуғларыны кәстәрмишләр. Бу факт да Гарабағ әһалисинин етник тәркибчә ејни мәншәли олмасына дәләләт едир. Дикәр тәрәфдән Гарабағын инзибати бөлкүсүндә ишләдилән мәликлик анлајышы јалныз Азәрбајчана мәнсус инзибати бөлкү системидир. Азәрбајчанын мәлик-феодал анлајышынын ермәничә гаршылығы нахарардыр. Бу термин нә Гарабағда, нә дә Азәрбајчанын дикәр зонасында гејдә алынмамышдыр.

Һәмчинин топонимист вә дилчи алимләр Гарабағ, Арсах, Хачын, Албан, Аран терминләринин түрк мәншәли олмасы һағгында јекдил фикирдәдирләр. Албан етоними өз паралелини анчаг түрк халғлары—Газах, Гырғыз, Түркмән, Түрк вә дикәр Алтај халғлары арасында тапыр. Албан сөзүнү чинлиләр «Азәрбајчан» кими тәрчүмә едирләр. Дағлыг Гарабағ Арсах (әр-сак) адыны е. ә. VI әсрдә Күр-Араз чајлары арасында өз чарлығыны јарадан скифләрин адындан алмышдыр. Ассур мәнбәләриндә ашгуза, ишгуза кими гејд едилмишдир (скифләрин түрк мәншәли олмасы артыг елмдә сүбут едилмәкдәдир). Гарабағын дағлыг һиссәсини тәшкил едән маһалда тајфаларын консолидасијасы сајәсиндә Хачын тајфасы үстүн мөвге ту-

танда, бу маһал Хачын маһалы, Чаваншир нәсли сијаси һәјатда апарычы гүввәјә чевриләндә исә Чаваншир маһалы адланмышдыр. Гарабағ тарихинин ән шәһрәтли чағлары да Чаваншир нәслинин сијаси һөкмранлығы дөврүдүр. Гарабағ ханлары сүләләсини дә Азәрбајчана бу нәсил вермишдир. Һәтта бәзи тарихчиләр Гарабағын Чаваншир нәслини VII әср Албан һөкмдары олмуш Чаваншир сүләләсинин варисләри һесаб едирләр.

Мәликлик әһалисинин етник тәркибинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә онларын кәнд адлары даһа объектив мәлүмат верир.

Хачын мәликлији ибарәт иди: Хындырыстан, Сејидбәј, Саракешим, Бадәрә, Гајабашы, Хорамуд, Коладағ, Бағлы јол, Шәлвә, Урахач, Ваныхлы, Талыш маһалы: Гарачинар, Талыш, Еркәч, Гарабулах, Бузлах, Ағча кәнд (сонунчу мүсәлман иди), Чиләбирд маһалы: Кисаберт, Күлјатаг, Кичик Гарабағ, Улу Гарабағ, Магауз, Һәсәнриз, Јенкичә, Нахчиваник. Кәстәрилән кәнд адларынын Азәрбајчан мәншәли олмасы әләвә изаһат тәләб етмир. Јалныз ики-үч кәнд адында ермәни сөз тәркиби вар. Бу да чаризмин ермәниләри бура көчүрмәсиндән сонра јаранмышды. Дикәр ики маһалда да кәнд адлары кәстәрилән кимидир.

XIX әсрин 80-чи илләриндә Гарабағ јајлағларыны өјрәнән М. А. Скибитски Гарабағ дағларында 567 јајлағ вә јурд јери гејдә алмышды. Бундан јалныз бир топонимин рус дилинә, 2 топонимин ермәни дилинә аид олмасыны еһтимал етмәк мүмкүндүр.

Гарабағ топониминин ачымы, һәмчинин албан етнотипинин етник мәншәјинин ачымы үчүн дә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Гарабағ топониминин мәнасы һағгында мүхтәлиф фикирләр вар. Онлардан бири будур ки, өлкәдә «гара үзүм јетишдирилдијиндән вә јахуд өлкәдә куја «гара јајпағлы» бағлар олдуғундан она Гарабағ дејилмишдир. Ш. Чәмшидов исә Гарабағ сөзүнү «Шимал-гәрб бағы» кими изаһ етмәјә чалышмышдыр. Онун фикринчә, Гарабағ дүзүнә ад Бејләгандан верилдији үчүн (Гарабағ дүзү Бејләган шәһәринин шимал-шәргиндә олмушдур) о белә адландырылмышдыр. Фәрзијјә сөјләјәнләрин һамысы Гарабағы өлкә вә ја дүзәнлик кими тәсәввүр етмиш, «бағы» бәзән «мешә» кими баша дүшмүшләр (өлкә башдан-баша бағ ола билмәз, мешә ола биләр).

Фәрзијјә мүәллифләринин ән чох чашдыран «гара» сөзү олмушдур. Ш. Чәмшидовдан башга онлар һәр јердә «гара»ны рәнк кими баша дүшдүкләриндән, Гарабағы «гара

үзүмлү», «гара жарпагы баг» кими изаһ етмәжә чалыш-мышлар. Республика топонимикасында гара илә кәлән чографи адларын тәдгиги гаранын вахтилә «рәнк», «ағыр», «гәрб», «бөжүк», «гочаг», «сых», «галын», «чохлуг» мәналарында ишлендији мөэјјән едилмишдир.

Бә'зи тәдгигатчыларын фикринә көрә, Гарабаг тарихи этнографик әјаләти адыны гәдим Гарабаг шәһәриндән алмышдыр. Топонимист Р. Јүзбашов Гарабаг шәһәринин VII әсрдән мөвчуд олуб, XVII әсрдә сүгут етмәси фикриндәдир.¹ XVII әср алман сәјјаһы А. Олеаринин тәртиб едији хәритәдә Гарабаг шәһәринин Фүзули рајонунун Но-радиз дәмир јол стансијасындан шәргдә, Чәнуби Азәрбај-чанда, Асландуз кәнди јахынлығында Гарасу чајынын Араза төкүлән мәнсәбинә јахын әразидә олдуғу көстәри-лир. Тәдгигатчылардан Гарабағын этноним олмасы фик-риндә оланлар да вар. Бу мұлаһизәни ән чох мұдафиә едән Илһами Чәфәрсојлудур.

Тәәссүф ки, Гарабаг топониминдән бәһс едән мұәллиф-ләрдән һеч бири Чиләбирд маһалы әразисиндәки Кичик Гарабаг, Улу Гарабаг (бә'зи мәнбәләрдә Бөјүк Гарабаг да адландырылыр) топониминдән бәһс етмәмишдир. Улу Гарабағын сых, галын мешәлик бир саһәдә јерләшмәси Гарабаг топонимини сых, галын мешәлик јер кими изаһ едән мұәллифләрин фикрини әјани олараг тәсдиг едир.

Гарабаг топониминин сых мешәлик, бағлыг әрази мә-насыны ифадә етдији фикри гәбул олундуғу һалда, Гарабаг шәһәринин Јарымсәһра Асландуз чөлүндә јерләшмәси геј-ри-мәнтигидир. Дикәр тәрәфдән, шәһәр адәтән, һәр бир өлкә вә ја әјаләтин тичарәт, сәнәткарлыг вә мэдәни мәркәзи олмагла онун дахилиндә јерләшдији һалда, Гарабаг шә-һәринин Гарабаг әјаләтиндән кәнарда, һәтта Араз чајы-нын чәнубунда, Асландуз чөлүндә јерләшмәси практики чәһәтдән мүмкүн дејилдир.

Азәрбајчан әразисиндә ојконим* кими әсримизә анчаг Улу Гарабаг (Бөјүк Гарабаг) вә Кичик Гарабаг топоним-ләри кәлиб чатмышдыр. Улу Гарабаг топониминдә ифадә олунан «Улу» сөзү бу јашајыш мәнәтәгәсинин һәлә чох гә-димләрдә, инсанларын әсасән тәбиәтин һазыр мәһсулла-ры илә күзәрән кечирдији дөврдә јаранмыш олдуғуну көстәрир; онунла бирликдә Гарабаг анлајышы да мејда-на кәлмишдир. Бу јашајыш мәнәтәгәси тәдричән бөјүјүб

¹ Р. Јүзбашов, К. Әлијев, Ш. Сәдијев. Азәрбајчанын чографи адлары. Бакы, 1972, с. 63—64.

* Ојконим—кәнд, гәсәбә вә шәһәр адлары билдирән топонимләр.

инкишаф етмиш, кәндә, шәһәрә чеврилмишдир. Лакин Азәрбајчанын дунја өлкәләри илә игтисади вә мэдәни әлағәләри даһа сүр'әтлә артдығы бир заманда бу шәһәр тәбии-чографи шәраити илә әлағәдар олараг (һәр тәрәф-дән сәрт дағлар вә кечилмәз мешәләрлә әһатә олундуғун-дан бурадан карван јолларынын кечмәси мүмкүн дејилди) әјаләт вә өлкәнин мэдәни мәркәзи сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир. Дунја тичарәт јоллары үзәриндә јерлә-шән Бејләган, Бөрдә вә Кәнчә шәһәрләри инкишаф едә-рәк Гарабағын вә Азәрбајчанын мэдәнијјәт мәркәзләринә чеврилмиш, Гарабаг шәһәри исә ади әјаләт шәһәри сәвиј-јәсиндә галмышдыр. Мәнбәләрин мә'луматындан ајдын олур ки, шәһәрин мұхтәлиф сәбәбләрдән бир нечә дәфә дағылмасы да онун инкишафына мане олмушдур. Бизчә, Ағдәрә (Мардакерт) рајонунда јерләшән Бөјүк Гарабаг кәнди мәнбәләрин бизә һаггында хәбәр вердији Гарабаг шәһәринин галығыдыр. Бу еһтималын һәгигәтә нә гәдәр мұвафиг олдуғуну Бөјүк Гарабагда апарылачаг археоло-жи газынтылар көстәрәчәкдир.

Көрәсән, ермәни этносунун салдығы кәнди Улу Гара-баг, Кичик Гарабаг адландырмасы нә гәдәр ағлабатан-дыр. Бәс нәјә көрә харичдән Гарабага кәлән ермәниләр Ағдәрәнин адыны дәјишдириб Мардакерт, Улу Гарабағын адыны Метс-Шен гојдулар, Дағлыг Гарабағын топонимлә-рини күтләви сурәтдә дәјишмәжә башладылар.

Гарабаг тарихән Азәрбајчанын игтисади чәһәтдән зән-кин, инкишаф етмиш әјаләти олмушдур. О, чографи мөв-гејинә көрә Шәрг вә Гәрб өлкәләри арасында санки бир көрпү иди. Тәсадүфи дејил ки, Иран дөвләти Гарабағы Загафгазијанын ачары, рус чаризми исә ону нәинки Азәр-бајчанын, һәтта Иранын гапысы һесаб едирди.

Авропанын жандармы, Асијанын чәллады олан чаризм бу хусусијјәтләри Азәрбајчанда да көстәрирди. Һәр јердә олдуғу кими о, шәргдә дә милләтләри вә халғлары гар-шы-гаршыја гојур вә Азәрбајчаны ишғал етмәк үчүн ер-мәниләрдән бир васитә кими истифадә едирди.

XVII әсрин сону—XVIII әсрин әввәлләриндә зәифләмиш Сәфәви дөвләти өзүнүн сон күнләрини јашајырды. Артыг ајры-ајры феодаллар мәркәзә табе олмурдулар. Сәфәви дөвләтинин кичик феодаллығлар парчаланмасы Азәрбај-чана көз дикмиш сијасәтчиләрин диггәтиндән јайынмады. Онлардан бири дә рус чаризми иди. Шимал мұһарибәси-ни гәләбә илә баша вуруб Русијаны империја, өзүнү им-ператор е'лан едән I Пјотр Азәрбајчаны ишғал етмәк, бу-рада өзүнә дајаг јаратмағ мәгсәдилә ермәниләрдән вә

христиан тәэссүбкешлијиндән мәһарәтлә истифадә етди. Ермәниләр Азәрбајчанын тәбии-чографи шәраити, социал-сијаси вәзијјәти һаггында Русијаја мәлүмат верир, мұһарибә заманы јоллары көстәрмәк вә с. мәсәләләрдә рус гошунларына көмәк көстәридиләр. Тәсадүфи дејил ки, Ибраһим ханы девирмәк мәгсәдилә Мәлик Чүмшүд һәлә 1796-чы илдә Күрчүстана кетмиш, орада рус чаризминә хидмәт етмәк үчүн мұгавилә бағламыш вә бу хидмәти мұгабилиндә чар Павел она һәр ил 1400 манат тәгаүд ајырмышды. О бу тәгаүдү ардычыл алмышды. Гарабағын ишғалыны вә Ибраһим ханын өлүмүнү ермәниләр тәшкил етмишдиләр.

XIX әсрин башланғычыннан Русијанын Азәрбајчаны ишғал етмәси планлы вә ардычыл сурәтдә һәјата кечирилир. Гафгаз гошунларынын баш команданы Сисијанов Кәнчәни тутандан сонра, 1805-чи ил 22 мај тарихли 19 №-ли рапортунда јазыр ки, Гарабағ өзүнүн чографи мөвгејинә көрә Азәрбајчанын, еләчә дә Иранын гапысы һесаб едилир, буна көрә дә ону итаәтдә сахламалы вә бурада өз мөвгејимизи мөһкәмләтмәјә даһа чоһ чәһд көстәрмәлијик. Белә бир мәгсәд тезликлә һәјата кечирилди вә 1805-чи ил мајын 14-дә Күрәкчај саһилиндә Гарабағ ханы Ибраһим ханла Сисијанов арасында бағланан мұгавиләјә әсасән Гарабағ ханлығы (тарихи Гарабағ) Русија табелијинә дахил олду.

1822-чи илдә Гарабағ ханлығы ләғв едилиб, әвәзиндә ејни адлы әјаләт јарадылды ки, бу әјаләт дә 1840-чы илдә Шуша гәзасына чеврилиб Каспи (Хәзәр) вилајәтинә дахил едилди. 1868-чи илдә Јелизаветпол губернијасы јарадыларкән Шуша гәзасы бу губернијаја дахил едилди вә онун тәркибиндә јени Зәнкәзур гәзасы јарадылды. 1883-чү илдә Шуша гәзасынын тәркибиндә јени Чаваншир вә Чәбрајыл гәзалары тәшкил олуңду. Гарабағын бу инзибати бөлкүсү 1921-чи илә гәдәр давам етмишдир.

Ермәнистан ССР јарадыларкән тарихи Гарабағын бөлүк бир һиссәси олан Зәнкәзур гәзасы 1921-чи илдә она верилди. 1923-чү илдә исә Гарабағын дағлыг һиссәсиндә (Чаваншир гәзасы бүтөвлүкдә, Шуша вә Чәбрајыл гәзаларынын дағлыг һиссәси) ермәниләрә мухтаријјәт верилди. Беләликлә дә Дағлыг Гарабағ Мухтар вилајәти јарадылды вә о вахтдан Дағлыг Гарабағ термини мејдана чыхды.

Гарабағ ханлығы Русија тәркибинә дахил олан кими, П. Д. Сисијанов дәрһал Гарабағда чаризмин мөвгејини мөһкәмләтмәк үчүн Загафгазијанын диқәр әјаләтләриндән

ермәниләри бура көчүрдү. Умумијјәтлә, 1805-чи илдән башлајарағ мұхтәлиф мәрһәләләрдә Ирандан Азәрбајчана хејли ермәни аиләси көчүрүлмүшдүр.

Чар мәмүрлары XIX әсрин әввәлләриндә Гарабағын үмуми әһалисинин, о чүмләдән дә бурада јашајан ајры-ајры халгларын сајыны өјрәнмәк үчүн мүәјјән ишләр көрүмүшдүләр.

1805-чи илдә Гарабағда 10000 аиләнин јашадығыны көстәрән бир мәнбә, 1808-чи илдә әһалинин сајынын азалыб 7474 аиләјә чатдығыны гејд едир. Көстәрилән илләрдә әһалинин Гарабағда азалмасыны бүтүн мәнбәләр тәсдиг едир. Гарабағ әһалисинин сајы вә етник тәркиби һаггында даһа әтрафлы мәлүмат верән икинчи ән мұһүм сәнәд Јермолов вә Мокилјовски тәрәфиндән тәртиб олуңан Гарабағ әјаләтинин верки дәфтәридир. 1823-чү илдә тәртиб олуңан бу сәнәддә әһалинин кәндләр вә аиләләр үзрә сајы, миллијјәти көстәрилир. Сәнәдин тәртибиндә шовинист вә милләтчи әһвали-руһијјә өзүнү ашкар бүрузә верир. Белә ки, ермәни аиләси јерләшдирилән һәр һансы бир Азәрбајчан кәнди әсассыз шәкилдә ермәни кәнди кими гејдә алыныр. Бу мәнбәнин диқәр нөгсанлы чәһәти ондан ибарәтдир ки, сәнәдин тәртибинә гәдәр Гарабаға көчүрүлмүш ермәни аиләләринин сајы бирбаша сијаһыја алындығындан, бурада бирләшмәјә гәдәр олмуш ермәни әһалисинин сајыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил. Сәнәддә 1823-чү илдә Гарабағда әһалинин сајы вә милли тәркиби ашағыдакы чәдвәлдә көстәрилән кимидир:

Милләтләү	Аиләлә ин сајы	Шәһә дә	Кәндлә
Азәрбајчанлы	15729	1111	14618
Ермәни	4366	421	3945
Чәми:	20095	1532	18563

Көрүндүјү кими, 1823-чү илә гәдәр Гарабаға көчүрүләнләрин һесабына әјаләтдәки ермәниләрин үмуми сајы артыб 4366 аиләјә чатмышдыр. Сонракы илләрдә дә Га-

¹ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским Советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866.

рабаға ермәниләрнн көчүрүлмәси давам етдирилмишдир. 1825—1826-чы илләр рус—Иран мұһарибәсинин кедишиндә даһа 18 мин ермәни аиләси Гарабаға көчүрүлмүшдүр, бунлар индики Дағлыг Гарабағда јерләшдирилмиш вә Марағалы, Чаңјатаг, Јухары Чајлы, Ашағы Чајлы вә с. кәндләр салынмышды.¹ Дикәр мәнбәдә кәстәрилик ки, Зәнкәзурда Әхлатиан, Пирнахот вә Шинатағдан башга ермәни кәндләри 1828—1829-чу илләрдә Гарадағдан, Кәрмәли, Хој вә Салмасдан кәлмишләр.

1828-чи ил февралын 10-да Азәрбајчаны бөлүшдүрмәк һаггында Русија илә Иран арасында бағланан Түркмәнчај мугавиләси әсасында 8249 ермәни аиләси Загафгазијаја көчүрүлүб Ирәван ханлығы, Гарабағ вә Ширван әјәләтиндә јерләшдирилир. Умумијјәтлә, Түркмәнчај мугавиләсинин шәртләри әсасында, бу мугавиләдән сонра, бир нечә әј әрзиндә Ирандан Азәрбајчана 40 мин ермәни аиләси көчүрүлдү. 1829-чу илдә Русија илә Түркия арасында бағланан Әдирнә сүлһ мугавиләсинә әсасән 1830-чу илдә Түркиядән Загафгазијаја даһа 12655 ермәни аиләси көчүрүлдү.

Умумијјәтлә, 1828—1830-чу илләр арасында чаризм Загафгазијаја Түркиядән 84600 ермәни көчүрмүш. Гарабағын, Ирәванын, Борчалы, Ахалкал вә Ахалтсхисин ән јахшы торпағларында јерләшдирилмишди. Ермәниләр Гарабағын бүтүн саһәләриндә дејил, Көјчә кәлдән башламыш дағлыг зоналарына пәјланмышды.

Гарабағын дағлыг зонасына әввәлчә рәсмән 124000, даһа сонра да гејри-рәсми оларағ хејли ермәни көчүрүлмүшдүр. Умумијјәтлә, 1828—1839-чу илләрдә Гарабағын дағлыг зонасына 200.000 ермәни көчүрүлмүшдүр. Крым мұһарибәси илләриндә дә Загафгазијаја хејли ермәни кәтирилмишдир, тәәсүф ки, бунларын сајы гејдә алынмамышдыр. 1877—1879-чу илләр рус—түрк мұһарибәси илләриндә Загафгазијаја 85000 ермәни кәтирилмишдир. Бу мұһарибәдән сонра Загафгазијаја Түркиядән арасы кәсилмәдән ермәниләрнн аиләликлә вә әјрылығда көчмәси давам етмишдир. Ән чох көчмә исә 1893—1894-чү илләрдә олмушдүр. Артыг 1896-чы илдә Загафгазијада кәлмә ермәниләрнн сајы 900000 нәфәрә чатмышдыр. 1908-чи илдә Загафгазијада кәлмәләринн һесабына, ермәниләрнн са-

¹ Хан-Агов А. Е. Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 6. Тифлис, 1887, с. 339.

јы артыб 1300000 нәфәрә чатмышды ки, бунун да 1000 000 нәфәрини чаризм харичи өлкәләрдән көчүрүб кәтирилмишдир.¹

1897-чи илдә әһалинин сијаһыја алынмасы заманы Гарабағда јашајан 54841 аиләдән 29350-синин азәрбајчанлы, 6351-нин күрд, 18616-сынын ермәни вә 193-нүн рус аиләси олдуғу кәстәрилир. Галанлар исә мұхтәлиф халғларә мәнсуб олмушдүр.

1917-чи илдә исә Гарабағда ермәниләрнн сајы кәлмәләринн һесабына артыб ашағыдакы чәдвәлдә кәстәрилән кими олмушдүр.

Гәзалә	Әһалинин үмуми сајы (нәфә, лә)	Азә, бајчанлы	Ермәни
Шуша	144876	66501	75413
Чаваншир	69467	46947	220 8
Чәбрајыл (Гарјакин)	89584	65587	21755
Зәнкәзур	224197	119480	99331
Шәһәрләр			
Шуша	43869	19121	23396
Кәрус	2211	225	1724
Гарабағын үмуми әһалисинин сајы	574194	317861	243627
Дағлыг Гарабағын үмуми әһалиси	188745	85841	988 9
Шуша гәзасы шәһәрлә бирликдә	69467	46947	22008
Чаваншир гәзасы	258213	132894	120817
Фаизләр	100%	51%	46%

Г. А. Кочарјан јазыр ки, куја 1921-чи илдә Дағлыг Гарабағда јашајан әһалинин 94,4%-и ермәни, 5,6%-и азәрбајчанлы олмушдүр. Әввәлә, 1921-чи илдә Дағлыг Гарабағ анлајышы олмамышдыр. Әкәр Г. А. Кочарјан Дағлыг Гарабағ әһалисини јашајыш мәнтәгәләри үзрә, милли тәркибини кәстәрмәклә һесабласа иди, јәгин ки, бу рәгәмләрнн кәстәрә билмәзди. Г. А. Кочарјан дедијинә кәрә, 1917—1921-чи илләр арасында, јә'ни 4 ил әрзиндә Дағлыг Гарабағда ермәниләр 48% артмышдыр. Тәәсүф ки, буну фан-

¹ Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье.—СПБ, 1911, с. 59—60.

² Кавказский календарь за 1917 г. с. 190—197.

тазија кими дe гeбул eтмeк мyмкyн дeжил. Лaкин бир фaкт хeгигeтдир ки, 1921-чи ил дaшнaкларын Гaрaбaғ идиaсынын aшыб-дaшдығы, мeчрaсындaн чыхдығы иллeрдeн биридир (1926—1979-чу иллeр Aзeрбaйчaн эхaлисинин aртымы вe милли тeркиби хaггындa бaх: К. В. Мeммeдoв, Дeмoгрaфическое развитие в Aзeрбaйджaнcкoй ССР, Бaкy, 1980).

Ермeнилeр Ирaндaн Гaрaбaғa кeчyрyлeркeн, биринчи нeвбeдe, aртыг сyгyт eтмиш Бeрдe шeхeрини дирчeлтмeк вe онлaры эcасeн бyрaдa jерлeшдирмeк плaнлaшдырылмышды. Лaкин ермeнилeр хeмишe дaғ шeрaитиндe jашaмыш oлдyглaрындaн Гaрaбaғ дyзyнyн jaйынa дeзe билмeдиклeри yчyн Бeрдeни дирчeлтмeк cиjасeтиндeн эл чeкмeк лaзым кeлдe. Онлaр дaғлыг зoнaлaрдa вe Шyшa шeхeриндe jерлeшдирилди. Ермeнилeрин Шyшa шeхeриндe jерлeшдирилмeси бeжyк мyгaвимeтe рaст кeлмишди. Лaкин чaризм ермeнилeрин бyрaжa кeчyрyлмeсинe нaил oлa билди. Мeнбeлeрдe ермeнилeрин эcасeн дaғлыг шeрaитиндe jерлeшдирилмeсиндe чaризмин хyсyси cиjаси мeгсeд кyдyжy гeйд eдилир.

Мeнбeлeр XIX эcрин эввeллeриндe Гaрaбaғдa jашaжaн, «ермeни» адлaнaн хриcтиaн эхaли илe сонрaдaн бyрa кeчyрyлeн ермeни эхaлисинин мeдeни инкишaф ceвиjжeсиндe, мaдди вe м'нeви мeдeниjжeтиндe oлaн чидди фeрглeр хaггындa eтрaфлы мe'лyмaт вeрир. Jерли ермeнилeр кeлмeлeрин дилини чox чeтинликлe бaшa дyшмyш, хeттa кeжимлeри илe дe онлaрдaн фeрглeнмишлeр, кeлмeлeр jерлилeрe дилини yнyтдурмушлaр.¹

Мeнбeлeр, eтнoгрaфик вe тoпoнимик мe'лyмaтлaр, eлми тeдгигaтлaр тeсдиг eдир ки, хeлe XIX эcрин эввeллeриндe Гaрaбaғын хриcтиaн эхaлисиндe кeлмe ермeнилeр вaситeсилe мyejжeн дeрeчe ермeнилeшмe прoсeси кeтce дe, jерли эхaли тaм ассимилjасиjаjа yгрaмaмышды. Гaрaбaғ Рyсиjаjа бирлeшдирилeндeн бyрaдa Ирaн вe Тyркиjедeн кeтирилмиш ермeнилeрин чoxлyгy jарaдылдыгдaн сонрa хриcтиaн эхaли ассимилjасиjаjа yгрaмaмышды.

ТЭСЭРРУФАТ МЭИШЭТИ, МАЛДАРЛЫГЫН ТАРИХИ ИЧМАЛЫ

Гaрaбaғ дyнjанын экинчилик, сyн'и сyвaрмa, хeйвaндaрлыгы мeдeни мeркeзлeриндeндир. Археоложи тeдгигaт-

¹ Зелинский С. П. Экономический быт государственных крестьян Загезурского уезда Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Т. IV, Тифлис, 1886, с. 10.

лар Гaрaбaғдa хeлe эн гeдимлeрдeн экинчилик, бoстaнчылыг, бaғчылыг yзрe зeнкин тeсeррyфaт мeдeниjжeти oлдyгyнy кeстeрир. Тaрихeн Гaрaбaғын бyтyн зoнaлaрындa экинчилиjин мaлдaрлыглa пaрaлeл инкишaф eтдиjи, бyнларын бир-бирини тaмaмлaжaн тeсeррyфaт сaхeлeри oлдyгy мyejжeнлeшдирилмишдир.

Хaлгымызын дyнjа мeдeниjжeтиндeки рoлyнa кeлкe салмaг, oнy кeздeн салмaг, кичилтмeк мeгсeдилe Aзeрбaйчaн тaрихиндe Стaлин кoнceлcиjасынын jарaдaн «тaрихчи»лeр хaлгымызa кeчeри дaмғасы вyрмaғa чaлышмышлaр вe чaлышырлaр. Oдyр ки, Гaрaбaғын бyтyн тeсeррyфaт мeишeтинин дeжил, билaвaситe кeчeриликлe бaғлы oлaн мaлдaрлыг, хyсyсeн гoжyнчyлyг тeсeррyфaты мeдeниjжeтинин тaрихи eтнoгрaфик чeхeтдeн шeрh eдилмeсинe бeжyк eтиjaч вaр.

Археоложи aрaшдырмaлaр Aзeрбaйчaндa, o чyмлeдeн Гaрaбaғдa хeлe мeзoлит дeврyндe эхaлинин мeишeтинe дaхил oлaн мaлдaрлыгын нeoлит дeврyндe кeниш инкишaф тaпдыгыны тeсдиг eдир. Артыг eнeoлит дeврyндe Aзeрбaйчaндa, o чyмлeдeн Гaрaбaғдa *ирибyнyзлy* вe *хыр-дaбyнyзлy* мaлдaрлыг jyкceк инкишaф ceвиjжeсиндe oлмушдyр. Гaрaбaғын чeнyб ceрheдди Мyғaндa Эликeмeктeпe адлaнaн jердe архeологларын aшкaр eтдиjи oстeоложи мaтeриaллaр бyрaдa eнeoлит дeврyндe ики aт чинсиндeн истифaдe eдилдиjини кeстeрир. Бy тaпынты Аврaсиjа мaтeрикиндe aтдaн истифaдe eдилмeси хaггындa эн гeдим мe'лyмaтдыр. Археоложи тeдгигaтлaр Гaрaбaғдa тyнч дeврyндe дeвeдeн истифaдe oлyндyгy хaггындa мe'лyмaт вeрир. Aзeрбaйчaнын дикeр дyзeн зoнaлaры кими, Гaрaбaғ дyзy дe гoжyнчyлyгyн бeшиjи хeсaб oлyнмушдyр.

Гaрaбaғын cociaл-игтисaди вe мeдeни хeжaтындa хaнлыглaр дeврy вe XIX эcр jени cпeцифик кeйфиjжeтлeр гaзaнмaғлa хyсyси мeрheлe тeшкил eдир.

XVIII эcрин икинчи jарысында Гaрaбaғ хaнлыгынын бaниси Пeнaһ Эли хaнын eз хaкимиjжeтини мeхкeмлeндирмeк yчyн Нaдир шaх тeрeфиндeн Хoрaсaнa кeчyрyлмyш гaрaбaғлы эхaлини кeри гaйтaрыб эввeлки jерлeриндe мeскyнлaшдырмасы, элдe eдилмиш мaл-гaрa, aт вe мyхтeлиф эмлaкы игтисaдиjжaты дирчeлтмeк yчyн Гaрaбaғ эхaлисинe пaйлaмасы бyрaдa мaлдaрлыгын инкишaфынa бeжyк тe'cир кeстeрмишди. Гaрaбaғын эcac тeсeррyфaт мeш-гyлиjжeти мaлдaрлыг oлaн, хeрби мyкeллeфиjжeтлe элaгeдaр eлaт адлaнaн эхaлисинин вeркидeн aзaд eдилмeсeн дe мaлдaрлыгын инкишaфынa зeмин jарaтмышды (Хaнлыглар дeврyнe aид мeнбeлeр Гaрaбaғдa мaл-гaрaнын cаjы

Һаггында мүкәммәл мә'лумат вермир). Бир мәнбәдә Ибраһим ханын шәхси мал-гарасынын сајы һаггында дејилир: «Тәғрибән үч-дөрд мин вә бәлкә дә чох балалајан мајаны, хусуси чинс ајғырлары вар иди. Хусусән гојун сүрүләри, малы, чамышы о гәдәр чох иди ки, сајмагла гуртармазды».

Ханлыглар дөврү Азәрбајчанда, хусусилә өлкәнин шимал вилајәтләриндә әкинчилик вә малдарлыг хејли дирчәлмишди. Ишләјиб өдәмә вә натурал рентадан башга, пул веркисинин олмасы да бу дирчәлишин нәтичәси иди. Лакин Азәрбајчанда ваһид дәвләтин олмамасы, ханлыглар арасында тез-тез баш верән ара мұһарибәләри өлкәнин игтисади инкишафына чидди зијан вурурду. Шимали Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғалындан сонра ханлыглар арасында кедән мұһарибәләрә сон гојулду. Өз јурдларыны тәрк етмиш әһали Күлүстан мұғавиләсиндән (1913) сонра әввәлки јерләринә гајытдылар. Һәмин мұғавиләдән сонрақы үч илдә—Русија—Иран мұһарибәси заманы Ирана гачмаға мәчбур олмуш 4 минә гәдәр аилә Гарабаға—дәдә-баба јурдуна көчдү. Әһалинин артмасы әјаләтин игтисадијјатынын, кәнд тәсәррүфатынын дирчәлмәсинә шәраит јарадырды.

Ханлыг үсули-идарәсинин ләғв едилмәси, мұхтәлиф пул, чәки вә өлчү системләринин, ханлыглар арасындақы көмрүкләрин көтүрүлмәси, ваһид пул, чәки вә өлчү системинин тәтбиғ едилмәси Шимали Азәрбајчанын игтисади инкишафына, дахили вә харичи тичарәтин чанланмасына сәбәб олду. Бу чанлама бүтүн тәсәррүфат саһәләриндә олдуғу кими, малдарлыгда да өзүнү көстәрирди.

XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Азәрбајчанда мал-гара сај етибарилә хејли артмыш, тәсәррүфатда әмтәә-пул мұнасибәти инкишаф етмишди. Гарабағ әјаләти бу саһәдә диқәр зоналарла мұгајисәдә хејли үстүн иди.

XIX әсрин 40—50-чи илләриндә малдарлыгда ән јүксәк әмтәәлик Гарабағ гојунчулуғ тәсәррүфатында олмушдур. Өлкәнин тәби-иглим шәраити илә әлағәдар гојунчулуғ тәсәррүфатына мәхсус бу игтисади-социал мұнасибәтин индијә кими тәдғи едилиб өјрәнилмәмәси Азәрбајчан тарихинин бир сыра социал проблемләринин объектив сурәтдә арашдырылмасына имкан вермәмиш, бунунла јанашы Азәрбајчанда көчәрилијин, көчәри малдарлығын вә јарым-көчәрилијин олмасы һаггында јанлыш мұлаһизәләр доғурмушдур. Мәнбәләр вә этнографик мә'луматлар көстәрир ки, Гарабағ дүзү вә дағәтәји зонасында јашајан, суварма әкинчилији илә мәшғул олан, тәсәррүфатларында бағчы-

лыг вә бостанчылыг үстүнлүк тәшкил едән әһали јайлаға көчә билмәдикләри үчүн гојун сахлаја билмәмишдир. Шәраит олмадығындан бә'зи аиләләрин сахладығы гојунлары аз иди, онларын гојунчулуғ мәһсулларына олан еһтијачларыны өдәмирди.

Сүн'и сувармадан истифадә етмәк имканы олмајан әразидә јашајан әһали анчағ дәмјә арпа вә буғда әкирди. Малдарлыг тәсәррүфатында онлар үчүн ән әлверишли саһә гојун сахламағ иди. Дәмјә әкинчилији јай ајларында хусуси гуллуғ тәләб етмәдијиндән, әсас ишләр баша чатыб асудә вахт јарандығындан, бу әһалијә исти јай ајларында дүзән зонада бәсләнилмәси мүмкүн олмајан гојунларыны јайлаға—дағларын субалп вә алп чәмәнликләринә көчүрмәјә имкан верирди. Гојунларын јайлаға көчүрүлмәси заманы—јәни јазын икинчи јарысы вә јай ајлары бағчылыг, бостанчылыгда әсас бечәрмә ишләри апарылдығындан бу тәсәррүфат саһәләри илә мәшғул олан әһали јайлаға көчә билмирди, буна көрә дә гојун сахламырды. Етнографик мә'луматлар көстәрир ки, әһалинин гојун сахлаја билмәјән һиссәси гојун мәһсулларына еһтијачларыны әсасән гојунчулуғла мәшғул оланлара ирәличәдән сифариш едирди.

Гарабағ этнографик әјаләтиндә һәлә орта әсрләрдә чохлу әһалиси олан шәһәрләрин мөвчуд олдуғу вә XIX әсрдә Азәрбајчанда шәһәр әһалисинин сүр'әтлә артмасы тарихән бурада кәнд тәсәррүфатынын диқәр саһәләринин мәһсуллары илә бәрәбәр, гојунчулуғ мәһсулларына бөјүк истәһлак тәләбаты доғурмушдур.

XIX әсрин дөрдүнчү рүбүндә малдарлыгда биринчи јер гојунчулуғ тәсәррүфатына мәхсус иди. Гојунчулуғ Гарабағын да дахил олдуғу Јелизаветпол губернијасында Азәрбајчанын башга губернијаларында олдуғундан үстүн иди.

Бизчә, капитализм Азәрбајчанын гојунчулуғ тәсәррүфатында кәнд тәсәррүфатынын, диқәр саһәләри илә мұгајисәдә даһа тез интишар тапмышды. Белә ки, кәнд тәсәррүфатынын диқәр саһәләринин капиталистчәсинә гурулмасы үчүн чохлу вәсаит сәрф етмәк лазым кәлдији һалда, гојунчулуғ-кәлләдар тәсәррүфатынын капиталистчәсинә гурулмасы үчүн гојун мәһсулларыны реаллашдыран базарын тапылмасы кифајәт иди. XIX әсрин икинчи јарысында малдарлыг тәдричән тичарәт малдарлығына, капиталист мұнасибәтләринин инкишаф етдији саһәјә чеврилмәјә башлајыр. Ијирминчи әсрин әввәлләриндә малдарлыгда

эмтээ мөһсулларынын хүсуси чөкиси тахылчылыгыда олду-
гундан даһа жүксөк олур.

XIX эсрин сону—XX эсрин эввэлләриндә Азәрбајчандан
Русијаја вә харичи өлкә базарларына, хүсусән Инкилтәрә,
Франса вә Америка Бирләшмиш Штатларына вә с. өлкә-
ләрә јун ихрачы артырды.

Сүд мөһсуллары әсас е'тибарилә истехсалчыларын өз
төләбатыны өдәјирди, эмтээ кими исә аз мигдарда башга
јерләрә ихрач олунурду. Јелизаветпол губернијасында бир
нечә јағ заводу вар иди. һәр ил Бакыја 150 мин пуд сүд
мөһсулу, башлыча оларағ јағ вә пендир апарылырды.

1899-чу ил мө'луматына көрә, Јелизаветпол губернија-
сында һәр ил 3255 мин манатлыг гарамал, гојун-кечи са-
тылырды. 1909-чу илдә Јелизаветпол губернијасында 9293
баш гарамал, 316 баш чамыш, 221270 баш гојун, 20801
баш кечи, 4729 баш ат вә 10 дөвә көнү, 1911-чи илдә исә
22448 баш гарамал, 10085 баш ат, 326659 баш гојун вә
кечи, 185 дөвә дәриси сатылмышды. XX эсрин эввэлләр-
риндә көстәрилән мөһсуллары илә јанашы, малдарлыгын
вахтилә фајдасыз һесаб едилән дырнаг, диш вә с. кими
туллантылары эмтәә кејфијјәти кәсб едиб пула кедирди.

XIX эсрин сону—XX эсрин эввэлләриндә Русија тоху-
чулуғ сәнајесинин вә дикәр мүүссисәләрин төләбатыны нә-
зәрә алан чар һөкүмәти Азәрбајчанда малдарлыгын ин-
кишаф етдирилмәси үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү. Бу
мәгсәдлә малдарлыг тәчрүбә стансијалары, ат заводлары
ачылып, сәркиләр тәшкил едилир, јолухучу хәстәликләрә
гаршы мүбаризә апармағ үчүн бә'зи ишләр һәјата кечи-
рилди.

Сәркиләрин тәшкили Азәрбајчанда малдарлыгын ин-
кишафы үчүн мүүјјән әһәмијјәт кәсб едирди. 1914-чү илдә
«Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәтинин» малдарлыг бү-
росу сағылан мал-гаранын сәркисини тәшкил етмишди,
јахшы чинс һејван јетишдирән саһибкарлар мұкафатлан-
дырылмышды. Кәндлиләри сәркијә тәкчә пул мұкафаты
вә фәхри адлар алмағ дејил, һәм дәнәјә еһтијач олдуғуну
өјрәнмәк, нә исә јени шеј ешитмәк вә көрмәк һәвәси чәлб
едирди.

Малдарлыгын инкишаф етдирилмәси үчүн ән башлыча
тәдбир јолухучу хәстәликләрә гаршы мүбаризә апарылма-
сы иди. Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатына зијан
верән ән башлыча јолухучу хәстәлик вәба иди. Чар һөкү-
мәтинин Русијада малдарлыг тәсәррүфатында вәба хәстә-
лијинә гаршы мүбаризә һаггында 1879-чу ил 1 ијун та-
рихли гәрары Загафгазијада 1899-чу ил февралын 1-дән

һәјата кечирилмәјә башланды. 1895-чи илдә Бакы вә Је-
лизаветпол губернијаларынын гәза мәркәзләриндә бајтар
бактериоложи лабораторијалары тәшкил олунду. Гарабағ
зоһасында бајтар бактериоложи лабораторијалары Ча-
ваншир, Чәбрајыл, Шуша вә Корусда јададылды.

Бөјүк шәһәрләрдә вә гәза мәркәзләриндә сатылан һеј-
ванлара вә һејван мөһсулларына бајтар-һәким нәзарәти
јададылды. һәмчинин јолухучу хәстәликләрин јајылмасы-
нын гаршысыны алмағ үчүн хүсуси тә'лимат верилди, гә-
за вә губернија дахилиндә һејванларын бир јердән башга
јерә апарылмасы үчүн хүсуси јоллар мүүјјәнләшдирилди
вә буна бајтар нәзарәти тәшкил едилди.

Мал-гараны јолухучу хәстәликләрдән горумағ үчүн
Загафгазијанын сәрһәд рајонларында мүүјјән әразиләрә
гадаған гојулмуш вә хүсуси көзәтчи мәнтәгәләри јададыл-
мышды. Чәнуби Азәрбајчанла Шимали Азәрбајчан ара-
сында исә 14 көзәтчи-гадаған мәнтәгәси вар иди. Бајтар
һәкимләрин азлыгы малдарлыгын инкишафына мане олур-
ду. Јеканә азәрбајчанлы бајтар һәким Чәбрајыл гәзасы-
нын Чуварлы кәнд сакини 1907-чи илдә Јурјев бајтарлыг
институтуну битирмиш Мейди бәј Чуварлы иди.

XIX эсрин сону XX эсрин эввэлләриндә Азәрбајчанын
Үмумдүнија вә Русија базарына чәлб олунмасы, чаризмин
көрдүјү тәдбирләр өлкәнин кәнд тәсәррүфатыны капита-
лист истехсалы јолуна чәлб етмишди. Кәнд тәсәррүфатын-
да сәләмчи тичарәт капиталынын сохулмадыгы вә көк
салмадыгы елә бир саһә јох иди. Малдарлыг тәсәррүфа-
тында муздлу әмәкдән кениш истифадә олунурду. Сүрү-
ләрин бәсләнмәсиндә чобандан башга, мал-гараны сағмағ,
јун гырхмағ, мөһсул дашымағ вә башга ишләр көрмәк
үчүн муздлу ишчиләр тутулурду.

КӨЧӘРИ, ЕЛАТ, ТӘРӘКӘМӘ, ЈОХСА...

Һејвандарлыг ән гәдим тәсәррүфат саһәсидир. Тәбни-
чоғрафи шәраитдән асылы оларағ бә'зи өлкәләрдә әкин-
чилик, дикәрләриндә исә малдарлыг илкин вә үстүн саһә
олмушдур. Машынлы техниканын әкинчилијә дахил ол-
масына гәдәр кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһали-
нин мәишәтиндә әкинчиликлә малдарлыг бир-бирини та-
мамлајан, бири дикәри үчүн мадди база олан тәсәррүфат
саһәләри иди. Өкүссүз, кәлсиз, атсыз, дөвәсиз әкинчи һә-
јаты мүмкүн дејилди. Јајлагдан гајыдан сүрүләр *пајызда*
күздәкдә кечәләмәјинчә рәһибәр, рәијјәт зәминләрин бәрә-

кәтли олачағындан сөһбәт ачмазды. Эһалинин һәрәкәт ет-мәјән (тәрпәнмәз) мүлкијјәти, јә'ни еви, тәсәррүфат бина-лары, торпағы, әкинчилик тәсәррүфаты, һәрәкәт едән әм-лақы, јә'ни мал-гарасы илә вәһдәт тәшкил едирди. Бу да һәр бир аиләнин тәсәррүфатыны иш гүввәси илә тә'мин етмәјә имкан верирди. Эһалинин мәишәтиндә малдарлыгла әкинчилијин нисбәти, мал-гараны ил боју кәндләрдә вә мөвсүмү олараг ондан бир нечә саатлыг, һәтта бир нечә күнлүк мөсафәдәки јајлаг вә гышлаг отлагларына көчүр-мәклә бәсләмәк гајдаларына көрә малдарлыг тәсәррүфа-ты мүхтәлиф формаларда гурулуруду. Малдарлыг тәсәр-рүфатынын тәшкили гајдалары тарихи этнографик вә игтисади-сијаси әдәбијјатда малдарлығын формалары ад-ланыр.

Совет тарихшүнаслығында Азәрбајчанда малдарлығын отураг, көчмә, јарымкөчәри, көчәри формаларда олдуғу фикри мөвчуддур. Лакин тарихи-етнографик әдәбијјатда илк дәфә 1988-чи илдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан этно-графијасы»нын биринчи чилдиндә Азәрбајчанда малдар-лығын «јарымкөчмә» (с. 212) формасынын мөвчуд олма-сы һаггында сөһбәт ачылыр. Тәәссүф ки, бу форманы доғуран тәбии-чоғрафи, социал-игтисади сәбәбләр, онун диқәр формалардан фәрғи, дөврү, әһатә етдији рекион һаггында һеч бир мә'лумат верилмир.

Азәрбајчанда малдарлығын формаларындан һәлә инги-лаба гәдәр рус мүәллифләри, хүсусән XIX әсрин 80-чи илләриндә Гафгазын тәсәррүфат мәишәтини өјрәнән мүәл-лифләр бәһс етмишләр. Бунлардан А. Г. Деконски, С. П. Зе-лински, М. А. Скибитски, А. Е. Хан-Агов билаваситә Гара-бағын малдарлығындан, А. А. Қалантар, И. А. Бахтадзе, П. С. Варавин, И. З. Андроников вә б. мүәллифләр бүтүн Гафгаз малдарлығындан бәһс етмишләр. Ингилабын илк илләриндә Азәрбајчан малдарлығыны И. И. Қалукин вә М. Авдеев тәдгиг етмишләр. Онларын һамысы Азәрбајчан-да малдарлығын отураг, јарымкөчәри вә көчәри формада олдуғуну көстәрмишләр. Һәтта Азәрбајчанда «халис көчә-ри ичмаларын» олдуғуну иддиа едәнләр дә олмушдур.

Азәрбајчан тарихинә белә бир бахышын, јә'ни Азәрбај-чан халғынын сојкөкүнүн данылмасы, көчәри, јарымкөчәри, гәбилә, тајфа адландырылмасынын дәрин тарихи көкләри вардыр. Бу көкләр Бөјүк чоғрафи кәшфләрлә бир вахтда доғулан капитализмин илк мүстәмләкәләр, мүстәмләкә империјалары, нәһајәт, бүтөвлүкдә мүстәмләкә системи јаратмасы илә биркә дүнјаја кәлмишди. Европанын ја-ратдығы мүстәмләкә ерасынын төрәтдији социал фәчиәни

тарих елмләри доктору Ј. Маһмудов белә үмумиләшдир-мишдир:

«Авропа мүстәмләкәчилији мүасир мәдәни тәрәггинин төмәлини гојмуш Асија, Африка вә Американын гәдим халглары үчүн тәкчә узунмүддәтли игтисади талан, ичти-май зүлм вә сијаси әсарәт системи олараг галмады. Бө-јүк чоғрафи кәшфләрлә, әслиндә, сонралар формалашмыш бәднам «авропамәркәзчилик» консепсијасынын да әсасла-ры гојулду. Гәддар мүстәмләкәчилик сијасәти нәтичәсин-дә, бир тәрәфдән, «халглар һәсбханаларында» — мүстәм-ләкә империјаларында зилләт чәкән халглара онларын доғма тарихләри, јаратдығлары гәдим мәдәнијјәт зорла унутдурулуру, диқәр тәрәфдән исә тарих мүстәмләкәчи дөвләтләрин, һаким милләтләрин тарихи кими тәгдим олунмаға башлајырды. Мүстәмләкә халгларынын бейнинә јеридилрди ки, чәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәрәгги јолу, бир сөзлә, үмумдүнја тарихи Авропадан башланыр, өзү дә мүстәмләкәчи дөвләтләрин әразисиндән»¹.

Азәрбајчан мәдәнијјәтини өјрәнән «Азәрбајчан тәдгиг вә тәтәббә чәмијјәти»нин (1923) әмәкдашлары малдарлы-ғын формаларындан бәһс едәркән Азәрбајчана рус чариз-ми тәрәфиндән шамил едилмиш көчәрилик анлајышыны елми әсасларла тәкзиб едә билмәмиш, ону механики ола-раг јарымкөчәри истилаһы илә әвәз етмишдир. Лакин Сталин репресијасынын башланмасы илә Азәрбајчан тарихинә гаршы чаризмин јеритдији «һаким милләтчилик», «авропамәркәзчилик» сијасәти јенидән тәкрар олунду. «Тарихчиләр» һәгигәти дејил, Азәрбајчан тарихини Ста-лин консепсијасы әсасында гурдулар. Азәрбајчан халғы-нын сојкөкү данылды, о, охучулара гәбилә, тајфа, көчәри вә јарымкөчәри кими тәгдим олунмаға башланды.

60-чы илләрдән башлајараг Азәрбајчанын малдарлыг мәишәтинин мүхтәлиф сәһәләринә аид И. Чәфәрзадәнин, Г. Рәчәбовун, В. Чырагадәнин, В. Исламованын, Һ. Һә-вилов вә И. Һачыјевин мәгаләләри чап олунду. Азәрбај-чанда малдарлығын тарихи этнографик проблеминә бөјүк һәчмли әсәр һәср едән мүәллифләрдән бири Т. Бүнјадов-дур. Онун «Азәрбајчанда малдарлығын инкишафы тари-хиндән» (Бақы, 1969) адлы монографијасы нәшр олун-мушдур.

Загафгазија малдарлығындан бәһс едән мүәллифләр Азәрбајчанда көчәри вә јарымкөчәри малдарлыг форма-

¹ Маһмудов Ј. Сәјјаһлар, кәшфләр, Азәрбајчан. Бақы, 1985, с. 6.

ларындан бәһс етмишләр. Онлары ики група бөлмәк олар. Биринчиләр маһијјәтинә вармадан, гәрәзсиз, ән'әнәви «көчәри» вә «јарымкөчәри» малдар анлајышындан истифадә едәнләрди. Икинчи груп исә 3. Балајанын варисләри А. Тамамшев, Ј. Мкртумјандыр вә с.

Азәрбајҗан тарихшүнаслығында малдарлығын формалары анлајышына илк дәфә объектив јанашан, проблемин өјрәнилмәсинин елми принципләрини верән профессор М. Исмајыловдур.¹

Мәсәләнин анлашыгы олмасы үчүн көчәри, јарымкөчәри онларла бағлы ишләдилән *елат* вә *тәрәкәмә* анлајышларынын конкрет елми шәрһини вермәк лазымдыр.

Әввәла гејд едәк ки, *көчәрилик* вә *көчәри малдарлыг*-башга-башга анлајышлардыр. Көчәрилик чәмијјәтин ибтидаи-ичма формасијасынын мүйјән мәрһәләсиндә социал бирлик, һәјат тәрзи формасыдырса, көчәри малдарлыг дүңјанын сәһра вә јарымсәһра өлкәләриндә бир груп әһалијә мәхсус тәсәррүфат формасыдыр.

Мәнбә вә этнографик тәдгигатлар көстәрир ки, малдадлыг тәсәррүфат формалары һеч дә һәмишә ичтимаи инкишафын мәрһәләләриндән асылы олмур. Малдарлыг тәсәррүфатынын бу вә ја дикәр формасынын мејдана кәлмәси вә мөвчудлуғу биринчи нөвбәдә өлкәләрин тәбиичоғрафи шәраитинин мәнсулудур.

Малдарлыг тәсәррүфаты саһәсиндә апарылмыш тәдгигатлар көстәрир ки, һәр бир иглим вә релјеф шәраити өзүнә мұвафиг тәсәррүфат формасы доғуруп. Һеч бир тарихи дөврдә Азәрбајҗанын бүтүн иглим, релјеф зоналарында малдарлығын ејни формада олмасы мүмкүн дејилди. Тәби ки, ајры-ајры тарихи дөврләрдә Азәрбајҗанда малдарлығын формалары дәјишә биләрди. Лакин бурада көчәрилијин, јарымкөчәрилијин мөвчудлуғу үчүн социал шәраит јох иди. Бәзи «алимләр» сәлчуг вә монголларын Азәрбајҗана кәлмәси илә бурада көчәри вә јарымкөчәри малдарлыг тәсәррүфат формаларынын јарандығыны иддиә едирләр. Сәлчуг вә монголлар Азәрбајҗана кәләндә онлар үчүн көчәри вә јарымкөчәри һәјат тәрзи характерик олса да, Азәрбајҗанда онлар анчаг өзләринә мәхсус һәјат тәрзи кечирә билмәздиләр. Әввәла она көрә ки, онлар јени әһатәсинә дүшмүш олдуғлары даһа јүксәк, инкишаф етмиш социал мұнасибәтләр чәрчивәсиндә фәалијјәт көс

тәрирдиләр. Дикәр тәрәфдән бурада, үзәриндә мүлкијјәт һүгуғу олмајан сәрбәст торпағлар јох иди. Сәлчуг вә монголларын һакимијјәти илләриндә малдарларын отлагдан истифадә мұгабилиндә верки өдәдикләрини тарихи мәнбә вә тәдгигатлар тәсдиг едир. Сәлчуг вә монголларын Азәрбајҗана кәлмәси илә бурада көчәри вә јарымкөчәри малдарлыг формасы јарада билмәзди. Кәлмә этносларын мәишәтиндә көчәри вә јарымкөчәри ән'әнәләр бир гәдәр мүйјән формада јашаја биләрди. Малдарлығын һәр һансы бир формасына аид әләмәтин дикәр формаларда да өзүнү көстәрмәси ганунаујғундур.

Малдарлыг тәсәррүфатынын инкишафыны биринчи нөвбәдә өлкәнин игтисади-сијаси инкишафы доғурупду. Һәмин әсрләр Азәрбајҗан игтисадијјаты үчүн интибаһ дөврдүр. Шәһәрләрин јүксәлмәси, кәнд тәсәррүфатынын инкишафы, тичарәтин чанланмасы дөврдүр. Шәһәрләрин инкишафы тәби олараг малдарлыг мәнсулларына тәләбат доғурупду. Мәһз бу тәләбат XI—XII әсрләрдә Азәрбајҗанда малдарлығын сүр'әтли инкишафы үчүн тәкан олмушдур. Шәһәр һәјатынын сүр'әтли инкишафы өлкәнин тәсәррүфатынын саһәләр үзрә ихтисаслашмасыны тәләб едирди. Сәнәтлә мәшғул олан әһали артдыгча, онларын малдарлыг мәнсулларына олан тәләбатынын өдәнилмәсинә хидмәт едән ихтисаслашмыш малдарлыг тәсәррүфатынын јаранмасы игтисади ганунаујғунлуғун нәтичәсидир. Мәһз көстәрилән сәбәб вә амилләр XI—XII әсрләрдә Азәрбајҗанда малдарлыг тәсәррүфатыны ихтисаслашдырмышды. Азәрбајҗанда белә малдарлыг тәсәррүфатлары *кәлләдар* тәсәррүфаты адланмышдыр. Бизчә кәлләдар тәсәррүфатынын XI—XII әсрләрдә јаранмасыны еһтимал етмәк олар.

Һәр һансы рекионда малдарлығын формаларыны мүйјәнләшдирмәк үчүн һәмин рекионун тәби-иглим шәраитинә мұвафиг олан малдарлығын чоғрафијасы биринчи нөвбәдә нәзәрә алынмалыдыр. Гарабағ этнографик әјәләтиндә малдарлығын чоғрафијасы зәнкин вә рәнкарәнкдир. Күр-Араз арасында јерләшән Гарабағ манли дүзәнлији јарымсәһра зонасынын хырдабујнузлу малдарлыг тәсәррүфатынын әсасыны гојунчулуг тәшкил едир, кечидән анчаг гојун сүрүләриндә еркәч кими истифадә едилирди. Күр-Араз чајлары, даһили ахарлы чај, гамышлыг, батаглашмыш кәл саһилләриндә, суварма әкинчилијинә әсасланан эразиләрдә чамышчылыг, дәмјә әкинчилијин јајылмыш олдуғу эразиләрдә инәкчилик прибујнузлу малдарлыг тәсәррүфатынын әсас саһәси кими јајылмышды. Әсас нәг-

¹ М. Исмајылов. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда көчәри малдарлыг адланан мәсәләнин тарихшүнаслығына дан (русча). Азәрб. ССР ЕА хәбәрләрч т. ф. һ: серијасы, 1973, № 1—3.

лијјат васитәси кими дөвә, ат вә узунгулагдан истифадә олунмушду. Ашағы дағ-мешә зонасынын башланмасы илә кечи малдарлыг тәсәррүфатына дахил олур, тәхминән орта дағ-мешә гуршағынын башландығы саһәдә хырдабујнузлу тәсәррүфатда кечи гојунла таразлыг јарадыр, зонанын ән јүксәк нөгтәсиндә кечи хырдабујнузлу тәсәррүфатда үстүнлүк тәшкил едир, гојун икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едир. Ирибујнузлу малдарлыг тәсәррүфатынын әсасыны инәк тәшкил едир, чамыша јалныз дәрә вадиләриндә, чај саһилләриндә раст кәлинир. Бу зонада јүк нәглијјат васитәси кими гатыр тәсәррүфат мәишәтинә дахил олур вә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едир; узунгулагдан истифадә олунур, атчылыг миник нәглијјат васитәси кими өз үстүн мөвгәјини сахлајыр. Сејрәк мешә, дағ мешә субалп вә алп чәмәнләри гуршағында ирибујнузлу малдарлыг тәсәррүфатыны анчаг инәк тәшкил едир. Сејрәк-мешә, дағ-мешә гуршағынын башланмасы илә хырдабујнузлу малдарлыг тәсәррүфаты јалныз гојунчулуға әсасланыр. Алп чәмәнләри зонасында миник вә јүк нәглијјат васитәси кими әсасән атдан истифадә олунур, гатыр вә узунгулаға аз тәсадүф олунур.

Малдарлығын тәсвир олунан тәбии чоғрафијасындан ајдын олур ки, зонада тәбиәт өзү тәсәррүфат бөлкүсү јаратмышдыр. Академик Н. И. Вавилов иглимин кәнд тәсәррүфатында бөјүк ролуна јүксәк гијмәт верәрәк јазмышдыр: «Иглим амилләри өлкәмиздә мәһсулдарлыг проблеминин һәллиндә тәјинедичи әһәмијјәтә маликдир. Онлар игтисадијјатдан да, техникадан да күчлүдүр».

XIX әср мәнбәләриндә Азәрбајчан халғынын тәсәррүфат мәишәтини, о чүмләдән малдарлыг тәсәррүфатынын формаларыны мүүјјәнләшдирмәјә имкан верән гијмәтли мәнбә вә мәлүматлар вардыр.

Чәбрајыл вә Шуша гәзалары дөвләт кәндлиләринин мәишәтини өјрәнән А. Г. Деконски гәзалары тиположи тәснифат үзрә дағлыг вә дүзән әразидә бөлүб, дағлыг зонада Шуша гәзасынын 32, Чәбрајыл гәзасынын исә 31 кәндини әкинчи адландырыр; дүзән зонада Шуша гәзасынын 24, Чәбрајыл гәзасынын исә 11 кәндини отураг адландырыр. Шуша гәзасынын 12, Чәбрајыл гәзасынын исә 20 кәндини көчәри һесаб едир.¹ Мүүллиф бүтүн јашајыш мәнтәгәләрини кәнд кими кәстәрир вә гејд

¹ Деконски А. Г. Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джабраилского уездов Елизаветопольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV, Тифлис, 1886, с. 225.

едир ки, әкинчи әһали сај е'тибарилә бүтүн әһалинин 96%-ни тәшкил едир, галан 4% әһали исә варлы синфә мәхсус бәјләр, ағалар, мәликләр, тачирләр, сәнајечиләр вә руһаниләрдир. Беләликлә бүтүн кәндлиләри әкинчи һесаб едән мүүллиф кәндләри отураг вә көчәри адландырыр. О көчәри адландырыдығы әһалинин әкинчилик тәсәррүфаты һағғында јазыр ки, онлар әсасән буғда, арпа вә бә'зән дә чәлтик әкирдиләр, јаз әкининә мартын орталары—апрелин әввәлиндә башлајырлар, пајыз әкинини сентјабр, октјабр ајында апарырлар, бә'зән әкин нојабрын ахырына кими давам едир. Мүүллиф кәнд әһалисинин кустар истеһсалы вә сәнәткарлығы һағғында јазыр: «Јун мәһсуллары һазырлајан кустар сәнаје отураг кәндләрдә нечә идисә көчәри кәндләрдә дә елә иди».¹ Мәнбәләрдә јарымкөчәри вә көчәри адландырылан әһалинин өз әмәкләрини малдарлыг вә әкинчилик тәсәррүфаты арасында бөлүшдүрдүјү, јајлаға көчән әһалинин мүүјјән мигдарынын кишиләрдән ибарәт олдуғу, бу ишчи гүввәсинин јајлаға көчдүкдән сонра јенидән кәндләрә гајыдыб ән азы ај јарым әкинчилик тәсәррүфаты илә мәшғул олуб лазыми ишләри көрүб гуртардыгдан сонра јенидән јајлаға, малдарлыг тәсәррүфаты илә мәшғул олмаға гајытдығы кәстәрилир.

Әсас тәсәррүфат мәшғулијјәти малдарлыг, хүсусилә гојунчулуғ олан кәндләр әкинчиликдә сүн'и суварма имканы олмајан әһалидән ибарәт иди. Тәбии олараг белә әразидә јерләшән кәндләр әкинчиликдә анчаг дәмјә тахылчылыгла, малдарлыг тәсәррүфатында исә әсасән гојун, ирибујнузлулардан исә гарамал сахламагла мәшғул олурдулар, нәглијјат васитәси кими ат вә дөвәдән истифадә едирдиләр. А. Г. Деконски јазыр ки, сүн'и суварылан торпағларын һамысы отураг кәндләрә мәхсусдур, онлар һејванлардан иш гүввәси кими истифадә едирдиләр. Көчәри кәндләрин әкинләрини сувармағ үчүн сулары јох иди. Етнографик мәлүматлар кәстәрир ки, Гарабағ дүзүндә суварма әкинчилијинә әсасланан кәндләрин ирибујнузлу малдарлыг тәсәррүфатыны чамышчылыг тәшкил едирди. Етнографик мәлүматлардан ајдын олур ки, суварма әкинчилијинә әсасланан, әсас тәсәррүфат мәшғулијјәти бағчылыг, ипәкчилик вә техники биткиләр олан әһали јајда даға көчә билмәдији үчүн ја тамамилә гојун сахламамыш, ја да бә'зи аиләләр аз мигдарда гојун сахламышдыр. Белә аиләләр гојунуну ја әманәт кими јајлаға көчән әһали илә, ја да бир нечә аилә бирләшиб чобан тутмағ јолу илә

¹ Деконски А. Г. Кәстәрилән әсәри, с. 229—315.

јајлаға көндәрирдиләр. Тәсәррүфат мәишәтиндә малдарлыг, хусусилә гојунчулуғ биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едән әһали исти ајларда әсасән јајлаға көчүрдү, кәнддә исә лазыми гәдәр ишчи гүввәси галырды, онлар тахыл бичини илә мәшғул олурдулар. Тахыл бичини гуртардыгдан сонра бир нечә ев мәһлә-мәһлә һәјәтләринә гаровулчу тутуб, өвләри јајлаға кедирди. Дағәтәји зонада әһалинин һамысы дејил, ишчи гүввәси малдарлыгла әкинчилик арасында бөлүнәрәк, лазыми мигдар әһали кәнддә галыр. Лазым олдуғу гәдәр мал-гара илә јајлаға көчүрдү. Пајыз әкини вахты әһали иш һејванлары илә кәндә гајыдыр, јалныз чобанлар гојунлары јајлағда сахлајырды. Азәрбајчанда белә һәјат тәрзинин гәдим тарихи олдуғу кәстәрилир.

Гарабағ малдарлары тәсәррүфатларыны игтисади чәһәтдән тәмин етмәк үчүн јајда мал-гараларыны даими јашајыш мәнтәгәләриндән бир нечә саат мәсафәдән, 14—15 күнлүк мәсафәгә гәдәр олан јај отлағларына көчүрмүшләр. XIX әсрин 80-чи илләриндә Гарабағ тарихи етнографик әјаләтинин кәстәрилән көчмә формасындан истифада едәрәк 452 кәндин 26038 түстү аиләси мал-гараларыны Гарабағ јајлағларына көчүрүрдүләр. Бунлардан 81 кәндин 4048 түстүсү Чәбрајыл гәзасындан, 4 кәндин 381 түстүсү Јелизаветпол гәзасындан, 175 кәндин 9432 түстүсү Зәнкәзур гәзасындан, 81 кәндин 5223 түстүсү Шуша гәзасындан, 9 кәндин 1940 түстүсү Чаваншир гәзасындан иди.¹

Малдарлыг тәсәррүфатында көчмәнин диқәр формасы дағлыг зона әһалисинин гыш ајлары мал-гараларыны аран гышлағларына көчүрмәси һесаб едилир.

Гарабағын дүзән зонасы гојунчулуғ тәсәррүфатында јајлаға көчмә биринчи нөвбәдә иглим сәбәбләриндән ирәли кәлмишдир. Чүнки јазын орталарындан отлар гурујуб јем еһтијаты түкәнир, хәстәлик јолухдуран мүхтәлиф һәшәрәтлар јараныр, бунларын тәсириндән гојун вә гарамалда гыздырма вә с. хәстәликләр јараныр. Белә шәраитдә гојунун сахланылмасы гејри-мүмкүн олур. Мәһз бу сәбәбдән тарихән Гарабағ дүзүнүн гојунчулуғ вә гарамал тәсәррүфатлары бүтүнлүклә јајлаға көчүрүлмүшдүр.

Дүзән зона гојунчулуғ тәсәррүфатында мөвчуд олмуш гышлаға көчмә башлыча оларағ соснал вә игтисади сәбәбләрдән ирәли кәлмишдир. Белә ки, чохла мал-гара саһиб-

ләринин һејванларыны јемләмәси үчүн кәндәтрафы отлағлары кифајәт етмир, тәсәррүфаты бағлама шәраитиндә сахламағ исә игтисади чәһәтдән сәрфәли олмур. Гыш ајларында һејванлары отлағ шәраитиндә јемләмә илә сахламағ мүмкүн олуб, чох учуз баша кәлдији үчүн ири, гисмән дә ортабаб малдарлар хырдабујнузлуларыны гышлаға көчүрмүшләр.

Етнографик мәлуматлар кәстәрир ки, Гарабағ дүзү кәндләриндә аз гојунлу аиләләр һејванларыны гышлаға сүрмәмиш, онлары кәнд әтрафы отлағлар вә гуру јем еһтијаты васитәси илә бәсләјәрәк јаза чыхарырмышлар. Ортабаб гојунчулардан гојунуну гышлаға көчүрәни вә кәнддә сахлајаны да олурду. Кәлләдарлар вә мүлкәдар гојунчулуғ тәсәррүфаты бүтүнлүклә гышлаға көчүрдү. Мүлкәдарлар өвләри кәнддә галыб тәсәррүфатларыны сәркарлар васитәсилә идарә едирдиләр. Кәлләдарларын аиләси исә әсасән тәсәррүфатлары илә гышлаға көчүр, аз һалларда кәнддә галырдылар. Гојун пајызлыға гајыдыб бурада галдығы мүддәтдә кәлләдар кәндә гајыдыб, әкин ишинин баша чатмасына нәзарәт едир, ичарә етдији гышлағда әкин үчүн имкан варса, гузунун гыш јемләнмәси үчүн арпа әкдиридди. Сүрүләр бүтүнлүклә гышлаға көчүрдән сонра кәлләдар аиләси илә гыш јатағына көчүрдү. Јашлы кәлләдарын тәсәррүфата лазымынча рәһбәрлик едәчәк оғлу, сәркары олдуғда аиләсини гышлаға көчүрмәјиб кәнддә јашајырды. Истәр мүлкәдар, истәрсә дә кәлләдар тәсәррүфатында сәркары аиләси һәмишә гышлаға көчүрдү. Ортабаб гојунчулар тәсәррүфатларыны гышлаға көчүрәкән гојун саһибләри вә онларын аилә үзвләри кәнддә галырдылар. Гышлаға тәсәррүфатла бирликдә анчаг чобанларын аилә үзвләринин бир һиссәси кедирдиләр. Чобанларын мүәјјән һиссәси аиләләрини гышлаға көчүрмәјиб чәрәк вә хәрәкләрини һазырламағ үчүн гадын ишчи гүввәси апарырдылар.

Мәнбә вә етнографик мәлуматлар кәстәрир ки, Гарабағда көчәри малдарлыг олмамышдыр. Дөврүн сијаси гурулушу, идарәчилији вә инзибати соснал структуру даһилдә көчәрилик мүмкүн дејилди. Әһалинин әмәк фәалијәти әкинчиликлә малдарлыг тәсәррүфаты арасында сүн'и суварманын вә иглим шәраитинин имкан вердији дәрәчәдә мүәјјән нисбәт тәшкил едирди. Малдарлығын белә формасы отурағ вә көчмә адланыр.

Ичтимаи-сијаси әдәбијјатда көчәри кими характеризә олунан анлајышлардан бири елатдыр. Елат сөзү түрк халғларында тајфа, тајфа иттифағы, чамаат, халғ, өлкә,

¹ Скубитски М. А. Карабахские казенные летние пастбища. Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбища и для изучения скотоводства на Кавказе. Т. IV. Тифлис, 1899, с. 35.

мәмләкәт вә с. мә'наларда ишләдиләр (Бах: Л. Н. Гумилев, Древние турки, М., 1967; Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, II чилд, Бақы, 1980). Елат сөзү ајры-ајры тарихи дөврләрдә фәргли мә'налар ифадә етмишдир. Тәәссүф ки, сөзүн мүәјјән дөврләрдәки мә'на чаларлары һәлә там дә-гигләшдирилмәмишдир. Одур ки, биз анчаг бу сөзүн кө-чәриликлә әлагәси һаггында бәһс едәчәјик.

И. П. Петрушевски јазыр ки, XVIII әсрин икинчи ја-рысы—XIX әсрин башлангычында көчәри, јарымкөчәри әһалинин (елатын) Азәрбајчанда ики категоријасы вар иди. Биринчи категорија мааф иди (мааф әрәбчә азад демәк-дир). Анчаг феодалын јығма атлы гошунунда тајфа баш-чыларынын рәһбәрлији илә хидмәт едирдиләр: икинчи груп һәрби гуллуғла бәрәбәр верки вә мүкәлләфијјәтләр дә едә-јирди.¹ А. Милман јазыр ки, ханлыгларын инзибати-сијаси һәјатында хусуси сосиал груп тәшкил едән маафлар әса-сән көчәриләр вә бә'зи шәһәр әһалиси иди. Онлар верки вә мүкәлләфијјәтләрдән азад едилиб бунун әвәзиндә ордуда хидмәт едирдиләр. Маафлар хан ордусунун әсасыны тәш-кил етмәклә ашағы инзибати вәзифә јеринә јетирирди. Хандан ат, силаһ вә башга шәјләр һәдијјә алырдылар.²

Маафлар һаггында башга бир мәнбәдә дејилир ки, мааф синфинә аиддир кәнд башчылары: султан, јүзбашы, мәлик, ағсаггал, ковха, кәндхуда, бундан башга онларла чауш, ки-зир, онларын гоһумлары вә с. Маафлар шәхсән хана хид-мәт едирдиләр, верки вә мүкәлләфијјәтләрдән азад едилир-диләр.³

XIX әср Азәрбајчан тарихчиси Мирзә Адыкөзәл бәј ја-зыр: «Гарабағ вилајәтинин әсл елаты кәнд әһалисиндән башга Чаваншир, Отузики вә Кәбирлиләрдир».⁴ Гарабағ ха-нынын вәзири Мирзә Чамал Чаваншир јазыр: «Гарабағын бүтүн елләри адлары дәфтәр вә сијаһыда јазылмыш атлы гошундан ибарәт иди. Зәрурәт заманында маһалларын вә кәндләрин пијада түфәнклиләри маһал мәликләри илә бир-ликдә гошун сыраларында һазыр олурулар.

Гарабағ елләриндән төвчү пулу вә мәһсулдан малчаһат алынмазды. Лакин маһаллардан вә кәндлиләрдән һәр ил

¹ Петрушевски И. П. Очерки по истории феодальных отноше-ний в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л., 1949. с. 305.

² Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX—нача-ле XX веков. Баку, 1966, с. 34.

³ Обзорение Российских владений за Кавказом, часть III, СПб, 1836, с. 272—273.

⁴ Мирзә Адыкөзәл бәј. Гарабағнамә, Бақы, 1950, с. 59.

малчаһат вә төвчү јығылырды. Һәрдәнбир Дағыстандан ләзки гошуну кәтирилдикдә ләзки гошунунун мәвачибини едәмәк вә ләзкинин итмиш вә ја өлмүш атынын әвәзини вермәк үчүн елләрдән дә төвчү пулу, сурсат, тахыл, гојун вә мал алынырды. Адлары нөкәр вә гошун дәфтәриндә гејд олунмајан аилләрин нөкәр вә гошун әһлиндән, һабелә ад-лары дәфтәрдә гејд олунмуш нөкәр вә гошун әһлиндән һеч бир шәј алынмазды. Онлар мааф идиләр. Онларын тахы-лы, аты вә башга еһтијачы ханын өһдәсиндә иди. Гошунун һәр бир нөкәри (нәфәри) бир евә тәһким олунмушду. О ев һәммин нөкәр вә атлынын еһтијачыны тә'мин етмәли иди».¹

Мәнбәләрдән көрүндүјү кими, ханлыглар дөврү мә'на-сына көрә мааф вә елат һәрби мүкәлләфијјәт билдирән си-ноним терминләр иди: Мааф—әрәбчә, елат—түркчә (азәр-бајчанча). Беләликлә, елаты, маафы ики група бөлмәк олар. Биринчи груп елатлара һәрби мүкәлләфијјәтлә әлагә-дар веркидән азад едилмиш, бәјдән ашағы сәвијјәдә олан, торпаг вә мүлк саһибләри, икинчи група исә шәһәр әһали-си, әкинчилик вә малдарлығла мәшғул олан кәндлиләр да-хил олмушлар.

Хатырлајаг ки, елат сөзүнүн чаларларындан бири ча-маат, халгдыр. Көрүнүр, һәлә ән гәдимләрдә гәбиләләр, тај-фаларарасы дөјүшләрдә бүтүн тајфа үзвләри иштирак ет-дијиндән, сонралар орду бүтүн халгдан топландығындан елат сөзү чамаат бирлији мә'насыны ифадә едиб ишлән-мишдир.

Сүн'и суварманын зәиф олдуғу дөврләрдә әсасән әкин-чиликлә мәшғул олан әһалинин ордуја чөлб едилмәси дөв-ләтин игтисадијјатына зәрбә вура биләрди. Гајнаглардан ајдын олуру ки, ордуја әсасән, тәсәррүфат мәншәтиндә апа-рычы саһәси малдарлығ олан әһали чөлб олунурду. Етно-график мә'луматлар көстәрир ки, малдарлар јәјлаг вә гыш-лаға көчәркән ојмаг-ојмаг, бә'зән дә кәнд-кәнд бирләшиб обалар јарадырдылар. Бир обада бирләшән тәсәррүфатлар бөјүк бир елә мәхсус олдуғундан, белә малдар бирликләр елат адланырды. Одур ки, әсасән малдарлардан тәшкил олунан ордунун да елат адланмасы ганунаујғундур.

Авропамәркәзчиләр Азәрбајчанда малдарлығы көчәри, јарымкөчәри адландырдыгларындан, ордунун көчәриләрдән тәшкил олунмасы кими сахта, гејри-елми бир анлајыш ујдурмушлар. Азәрбајчанда ордунун көчәриләрдән тәшкил

¹ Мирзә Чамал Чаваншир. Гарабағ тарихи, Бақы, 1959, с. 48—49.

олунмасы анлајышы эслиндә ордунун эсасән малдар эһалидән тәшкил олунмасы кими баша дүшүлмәлидир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә тәрәкәмә анлајышы малдар мәзмунуну ифадә едир. Тәрәкәмә анлајышынын јаранмасы һаггында мүлаһизәләрдән бири беләдир ки, әрәбләр Асија өлкәләрини тутаркән оғуз түркләрини түркмән адландырмышлар. Тәрәкәмә түркмән сөзүнүн әрәбчә чәм формасыдыр. Мәлумдур ки, тәрәкәмә оғуз түркләри арасында бир голдур. Азәрбајчан вә түркмән халгынын тәркибиндә өзүнү тәрәкәмә һесаб едән этнослар вардыр. Ирагда јашајан һәлә еркән орта әсрләрдән башлајараг, эсасән Азәрбајчандан көчүб орада мәскән салмыш эһалинин һәсилләри өзләрини тәрәкәмә адландырыр, Азәрбајчан түркү һесаб едирләр. Онларын јаратмыш олдуғлары мадди вә мәнәви мәдәнијјәт дә Азәрбајчан этносуна мәхсус мәдәнијјәтдир. Азәрбајчанда малдарлыгла, эсасән гојунчулуг саһәси илә мәшғул олан, јайлаг вә ғышлаға көчән эһали тәрәкәмә адландырылмышдыр. Онда суал олунур, нәјә көрә бүгүн түркмәнләр, һәмчинин јайлаг вә ғышлаға көчән Азәрбајчан малдарлары тәрәкәмә адланмышлар?

Мәсәләјә елми чәһәтдән јанашанда, тәрәкәмә сөзү нә әрәбчә түркмән сөзүнүн чәм формасы кими, нә дә көчәри малдар мәнасында өзүнү доғрултмур. Бизчә тәрәкәмә анлајышынын ачарыны әрәб дилиндә дејил, мәһз түрк (азәрбајчан) дилиндә, түрк инам вә һәјат тәрзиндә ахтармаг лазымдыр. Бу чәһәтдән М. Еллинин тәшәббүсү тәрәкәмә анламынын ачылышы үчүн илк мүсбәт аддым ола биләр. Онун мүлаһизәсинә көрә, «тәрәкәмә» сөзү түрк халгларында «ағач, битки» мәналарыны дашымыш «тәрәк» (терек, дирек, дирәк) сөзү илә һәјат ағачынын ады сајылмыш «һома» (сома) сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: тәрәкһома, тәрәкома, тәрәкәмә. О кәстәрир ки, түрк халгларындан ғырғызлар, газаклар, алтајлылар улу нәсл ағачыны Бајтерк адландырырлар. «Терек» сөзү ғырғыз дилиндә ағач демәкдир. Мүәллифин фикринчә, азәрбајчанлыларын да әчдадлары улу һәјат ағачыны терек адландырырмышлар. Сонралар, тәдричән тәсәррүфатлар инкишаф едиб ихтисаслашдыгча, эсасән малдарлыгла мәшғул олуб, ағачдан (терекдән) тикилмиш алачыларда јашајан малдар эһали һиссәси тәрәкәмә адланмышдыр. («Азәрбајчан кәнчләри», 8.01.1984).

Гарабағ малдарлығыны көчәри вә јарымкөчәри адландыран бүтүн мәнбәләр, һәмчинин бурада көчәрилијин олмасыны сүбут етмәјә чалышан тәдгигатчылар (Д. Исма-

јылзадә, Ә. Сумбатзадә, Ј. Мкртумјан вә б.) эһалини көчәри вә отураг кәндләрә бөлүр (кәнд мәфһумунун отураг эһалијә мәнсуб јашајыш мәскәни олдуғу артыг дүнјада гәбул олунмушдур). Отураг вә көчәри адландырылан бүтүн кәнд эһалисинин әкинчиликлә мәшғул олуб әкинчилик веркиси өдәдикләрини тәсдиг едирләр. Белә малдарлыг формасы *көчәри*, *јарымкөчәри* дејил, *көчмә* адланыр. Гарабағын малдарлығы тарихән отураг вә көчмә формада олмушдур. Тарихшүнаслыгда гәбул олунмуш фикрә көрә көчәри малдарлыг торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүғугу мөвчуд олмајан эразиләрдә олур, малдарлар јем истәһсал етмәдән, отлаглара көрә верки өдәмәдән онлардан сәрбәст истифадә едир, даими јашајыш мәскәни олмајыб ил боју алачыгда јашајыр, анчаг малдарлыгдан кәлән кәлирлә доланырлар.

Бәзи тәдгигатчылар јарымкөчәрилији көчәриликтән отураглыға, јәни әкинчилијә кечид мәрһәләси һесаб едирләр. Дикәр алимләр исә тәсәррүфат мәишәтиндә малдарлығы апарычы, әкинчилик чох чүзи олан тәсәррүфатлары јарымкөчәри һесаб едирләр. Бәзиләри исә, һәтта јарымкөчәрилији көчәриликлә ејниләшдирирләр. Биз фикрән биринчиләрлә шәрикик.

Гарабағда торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүғугу јарандығы вахтдан бурада *көчәри* вә *јарымкөчәри* јох, *отураг* вә *көчмә малдарлыг* олмушдур.

II ФӘСИЛ

ГАРАБАҒЫН ЕЛАТ ДУНҖАСЫ

УЛУЛАРДАН ҺАЧЫ МӘҒӘММӘД ҺҮСЕҖНӘ ГӘДӘР

Гарабағ этнографик әјаләтинин ән гәдим инсан мәскәни, Гарабағ гојунунун ән гәдим вә јерли чинс олмасы бураны гојунун әһлиләшдирилдији илкин әразиләрдән бири һесаба етмәјә имкан верир. Остоложи материаллар енеолит дөврүндә (е. ә. VI—IV минилликләр) Азәрбајчанын Күр вадисиндә үч гојун чинсинин мөвчудлуғуну вә бунларын жүксәк инкишаф мәрһәләси кечмиш ев гојунлары олдуғуну көстәрмишдир.

Е. ә. IX ғрамызын X әсрләринә аид Минкәчевир археоложи газынтыларындан тапылан гојун сүмүкләри үзәриндә апарылмыш тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, бу гојунлар јағлыгујруг олуб, мүасир гојунлардан бәдәнинин бөјүклүјү вә гычларынын гысалығы илә фәрғләнир вә Гарабағ чинсинә мувафиг кәлир.

Узунмүддәтли тәкамүл, тәбии вә ичтимаи амилләр Азәрбајчанын этнографик әјаләтләриндә јетишән гојун чинсләри арасында мүәјјән кәјфијјәт, форма фәрғи дә јаратмышдыр. Бу чинсләрин бәзиси етишдирилмиш олдуғу әразинин, этнографик вә етник групун ады илә вә диқә адларла адландырылмышдыр. XIX әсрдә Азәрбајчанда јерли гојун чинсинин 9 нөвү олмуш вә әсрин орталарында бир јени чинс кәтирилмишдир. Малдарлыг тәсәрүфатынын көркәмли тәдгигатчысы М. Д. Рчеулишвили бунлардан Гарабағ гојунуну ән гәдим, јерли вә мәншә етибарилә јағлыгујруг чинс сајыр. И. И. Калужин, екстерјеринә көрә, Азәрбајчанын бүтүн гојун чинсләрини бир-биринә јахын, һәтта гоһум һесаба едир. О, Азәрбајчан гојун чинсләрини гујругларынын гурулушуна көрә ики група бөлүр. Биринчи група Гарабағ, Ширван, бозах, көдәк, һерик, ләзки, чаро чинсләрини, икинчи група исә

мазех вә балбаз чинсләрини дахил едир. Бу гојунлардан јалныз дөрдүнү: Гарабағ, ләзки, балбаз вә мазехи мүстәгил чинс, галанларыны исә сабитләшмәмиш мөләз чинс һесаба едир. Тәдгигатчыларын фикринчә, Гарабағ гојуну туш, бозах, Ширван, көдәк, чаро, ләзки вә с. гојун чинсләринин формалашмасында иштирак етмишдир.¹

Загафгазијада габајунлу гојунлардан Гарабағ гојуну ири бәдәнлидир. Онун гылчалары узун, иртмәји чылыз, гујругу јағлы, гујруг ајнасы ачыг вә үчкүнч олур. Бојну узун, көвдәси нисбәтән көдәк, дөш гәфәси енли, гулаглары әсасән кәрәдир. Башы, ајағлары, гарны вә бојнунун ашағы тәрәфи јунсуздур. Әсасән бујнузсуз олур, аз һалларда бујнузлу гочлара тәсадүф олунур. М. А. Скибитски һәлә XIX әсрдә Гарабағ гојунунун дөзүмлүлүјүнә, бәдәнинин мүтәнасиблијинә, узаг мәсафәјә јол кетмәјә давамлылығына, жүксәк нәсилвермәсинә вә әтинин тамлылығына көрә бүтүн јерли чинсләрдән жүксәк гијмәтләндирилдијини, һәтта әти дадлы олдуғу үчүн «*кәсмә гојун*», јәни «*әтлик*» адландырылдығыны көстәрир. Индинин өзүндә белә Зәнкәзурун вә Нахчыванын мүәјјән јерләриндә Гарабағ гојунуна бәзән «*кәсмә гојун*» дејирләр. Мәнбәләр көстәрир ки, Гарабағ гојуну Зәнкәзур вә Нахчыван зонасында «*һерик гојун*», «*көдәк гојун*», «*дымых гојун*», Ирәван ханлығында исә «*һерик гојун*» адландырылмышдыр.

Мәнбәләр вә этнографик мәлуматлар көстәрир ки, Гарабағ гојуну мүсбәт хүсусијјәтләринә көрә тарихән Азәрбајчан гојун чинсләринин һамысындан үстүн тутулмушдур. Гарабағ гојуну хәстәликләрә гаршы давамлылығына вә өлүм фаизинин азлығына көрә бүтүн чинсләрдән үстүн олмушдур. Көчмә шәраитә гојунларын давамлылығыны өјрәнмәк мәгсәдилә Совет мериносу, Гарабағ, меринос-Гарабағ мөләзләри вә јарымзәриф јунлу јағлыгујруг чинс үзәриндә сынаг иши апарылмышдыр. Ејни көклүк дәрәчәсиндә олан гојун чинсләри мүәјјән едилмиш мәсафәјә ејни вахт вә шәраитдә көчүрүлмүшдур. Көчүрүлмә заманы һәр баш һесабы илә Гарабағ гојуну 2,17% дири чәки итирдији һалда, совет мериносу 6,45%, мөләзләр 4,19%, јарымзәриф јунлу гојун 4,23% дири чәки итирмишдир.

Гафгаз гојун чинсләри ичәрисиндә Гарабағ гојуну ән габајунлу гојундур. Белә ки, күчлү јағышлар вә човғун бу гојундан башга Азәрбајчанын галан гојун чинсләринин јунуну сындырыб, бәдәнини ислада билир. Көрүнүр бу

¹ Мәликов Ф. Гојунчулуг. Бақы, 1953; Садыхов М. Гојунчулуг. Бақы, 1965.

мүсбәт хусусијјәтинә көрә дә Гарабағ гојунлары ғышларларда тарихән үстүачыг биналарда сахланмышдыр.

Азәрбајчан мериносунун гочлары илә Гарабағ гојунун чүтләшмәсиндән алынан мөләзләр ади отлаг шәраитиндә бәсләндикдә онларда Гарабағ гојунунун әләмәтләри, јахшы бәсләнмә вә јемләмә шәраитиндә исә Азәрбајчан дағ мериносунун әләмәтләри үстүнлүк тәшкил едир.

Гарабағ гојуну балавермә габилијјәтинә көрә бүтүн јерли чинсләрдән үстүндүр. Белә ки, бу гојунлар ил бојун һәвәсә кәлмәк габилијјәтинә малик олдуғундан даһа чоһ бала верирләр. Бозах гојунунда әкизлик 10—15%, Ширван гојунунда 5—10%, балбас гојунларында 5—7% олуру. Гарабағ гојунларында исә әкизлик 20—30%, ғысырлыгы 3—5%-ә чатыр. Азәрбајчан дағ мериносунун гузуларына нисбәтән Гарабағ гојунунун гузулары бәдән гурулушу вә әзәлә системи чәһәтчә даһа инкишаф етмиш вәзијјәтдә доғулур.

Гарабағ гојуну әтлик-сүдлүк-јунлуг чинс һесабу едилир. Әт чыхарына көрә бүтүн Азәрбајчан гојун чинсләриндән үстүндүр. Белә ки, бозах гојуну 48,3%, мазех 50%, Ширван гојуну 50—52% әт чыхарына малик олдуғу һалда, Гарабағ гојунунда бу көстәричи 56%-ә бәрабәрдир. Гарабағ гојунунун әти калорилилијинә көрә Совет мериносу вә мөләз чинсләрин әтиндән үстүндүр. В. Шамилодзә јазыр ки, XIX әсрдә Күрчүстанда Гарабағ гојуну бөјүк бәдәнлилији илә сечилир вә әтлик һесабу едилирди. Базарларда Гарабағ гојунунун әти ән чоһ хәбәр алынырды.

XIX әсрин икинчи јарысында Гарабағ кәлләдар тәсәррүфатында Гарабағ гојун чинсинин јени бир нөвү јаранмышды. Бу Гарабағ чинсинин Гарадолаг нөвүдүр. Бу нөвүн јарадычысы Гарадолаг кәндинин мәшһур кәлләдары һачы Мәһәммәдһүсәјн һесабу олунору. О, XIX әсрин соһу XX әсрин әввәлләриндә јашамышдыр.

Гарадолаг гојуну һаггында јазылы әдәбијјатда илк дәфә И. И. Калукин мәлүмат вермишдир. О јазыр ки, Гарабағ гојуну арасында әһали Гарадолаг нәслини даһа жүксәк гижмәтләндирир. Бу нөв ән чоһ Ағдам гәзасынын чәнуб-шәрг тәрәфиндә, Күр чајы саһилиндә јайылмышдыр. Әсасән Гарабағ чинсинин әләмәтләрини дашыјыр, ондан хејли бөјүклүјү, јахшы гәдди-гамәти, гујруғунда чоһлу јағ топламасы, бәзән дә гујруғунун сапма ојнағына гәдәр салланмасы илә сечилир. Гарадолаг гојуну Гарабағ чинсинин узаг мәсафәјә јол кетмәк, јемләмәјә аз тәләбкар, хәстәликләрә гаршы дөзүмлү вә һәм дә жүксәк әтлилик,

сүдлүлүк, јунлулуг кими хусусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән нөвүдүр.

Гарабағ малдарлары јени һејван чинси јаратмағ, мөвчүд чинси инкишаф етдирмәк вә јаймагда «дәрдајағлы атаја чөкәр» халг мүддәасыны рәһбәр тутмушлар. Онлар отлаг шәраитиндә јемләмә илә кифајәтләнән, сусузлуға, хәстәлијә, узаг мәсафәјә јол кетмәјә дөзүмлү, сыхјунлу, сүдлү, мүтәнасиб бәдәнли, бәдәни, бојну, ғылчалары узун, башы кичик, бујнузсуз, дөшү ени гојунлары жүксәк гижмәтләндирир вә онларын нәслини сечибу артырырдылар. Көстәрилән кејфијјәтә малик гоч вә гојунлардан төрәјиб, нәслинин мүсбәт әләмәтләрини дашыјан гузулар көрпәликдән гочлуг үчүн нәзәрдә тутулур, бәсләнмәсинә хусуси гајғы көстәрилирди. Бир јашында бу гочларын һәр бири ики-үч гојунла чүтләшдирилир вә бу гојунлар јадда сахланырды. Онлардан алынан гузулар үзәриндә мүшаһидә апарылырды. Нәсли хусусијјәтләрини јахшы кечирә билән вә нәсли соһра јахшы инкишаф едән гочлар дөл үчүн сахланырды. Гоч јетишдириләркән мүхтәлиф чинсин мөләзи олмасына јол верилмирди, чүнки гоч халис чинсдән олмадыгда ондан төрәнән нәсилдә истәнилән кејфијјәтләр алынмыр.

Гарабағ кәлләдарлары гојунларынын көзәкәлимлији, хусуси әләмәти илә һәмишә башгаларындан сечилмәјә чалышырдылар. Гојунлары формасына көрә башгаларыныкындан сечилмәјән кәлләдарлар һејванларынын сајына көрә башгаларындан үстүн олсалар белә, кәлләдарлар арасында сајылмыр, «нашы» адландырылырды. Кәлләдарлар чалышырдылар ки, гојунлары ејни нишана вә формаја малик олмагла башгаларыныкындан сечилсинләр. Бир кәндин ики кәлләдарынын гојуну бир-бириндән фәргләнирди. Узунмүддәтли селексија нәтичәсиндә кәлләдарлар мәһсулдарлығына вә харичи нишанлары илә фәргләнән гојун нәсли јаратмаға наил олурудулар. Гарабағ гојунчулары һансы заһири көрүнүшдә гојун јетишдирмәк истәсәләр, анчағ Гарабағ гојунунун онлара хоһ кәлән нәслини сечирдиләр.

Етнографик мәлүматлардан вә А. Исмајыловун тәдгигатларындан ајдын олуру ки, һачы Мәһәммәдһүсәјн Гарабағ гојун чинси ичәрисиндә узаг дағ јоллары кетмәјә давамлы, һүндүр ајағлы, дөш гәфәси кениш, ири көвдәли вә иригујруглу, бојну узун, бозкәрә һејванлар сечәрмиш. Соһракы дамазлыг ишиндә исә арзу олунон чүтләри тәјләшдырармыш. Төрәдичи гочларын сечилмәсинә хусусилә бөјүк әһәмијјәт верәрмиш. Бәзән о һәтта башга сүрүләр-

дә хошуна кәлән гочу 5—10 гојуна дәјишиб дамазлыг ишиндә истифадә едәрмиш. Мә'луматлардан ајдын олур ки, һачы Мәһәммәдһүсејн селексија ишини эввәлчә бир сүрүдә апармышдыр. Селексија нәтичәсиндә типик форма-ја малик бозкәрә гојунлар ярадылмышды. Ејниадлы кәндә ярадылан бу гојун һәммин кәндин ады илә Гарадолаг гојуну адланмыш, тезликлә бүтүн Гарабағда мәшһурлаш-мыш вә кениш јајылмышды.

Бизчә, Гарадолаг гојунда кәстәрилән бүтүн жүксәк кејфијәтләрин һамысынын һачы Мәһәммәдһүсејнин се-**лексијасынын** нәтичәси олмасы фикри дүзкүн дејил. Чүн-ки онун истифадә етдији халг селексија үсулу бүтүн Га-рабағ гојунчуларынын истифадә етдији үсул иди. Лакин бир малдар кими, һачы Мәһәммәдһүсејн даһа кениш им-кана малик олмушдур. Онун ата-бабасы бөјүк торпаг са-һәси олан мүлкәдар иди. Онлар гыш ајлары гојунларыны ичәрә едилмиш гышлаг отлагларында дејил, өз гышлаг-ларында сахлајырдылар. Эввәлчәдән гыша һәр чүр јем еһ-тијаты һазырлаја билдикләриндән онларын гојунлары гыш ајлары јемлә јахшы тә'мин олунурду. Хонашен дүзүндәки јазлаг вә пајызлағындан, Јағлы Күнеј адланан јајлагдан истифадә едирдиләр ки, бу чәһәтдән бүтүн Гарабағ гојун-чулары онлара һәсәд апарырды. Јағлы күнеј јајлағы оту-нун кејфијәтинә кәрә жүксәк гијмәтләндирилән јај отла-ғыдыр.

Гарабағ гојунунда әсас рәнж боз, гумрал вә сарымтыл-дыр. һачы Мәһәммәдһүсејн јени гојун нөвү яраданда кәл-**ләдар тәсәррүфат** ән'әнәсини давам етдирәрәк боз рәнкли гојун јетишдирмәји гаршысына мәгсәд гојмушду. Бу чәһд тәсәррүфатын инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрә биләр-ди. Белә ки, Гарабағда халчачылыг тарихән әһәмијјәтли сәнәткарлыг саһәси иди. Гарабағ гојунунун јуну исә хал-чачылыг үчүн биринчи дәрәчәли һесаб олунурду. Аға ја-хын боз рәнкли јун исә мүхтәлиф рәнкләрә асанлыгла вә јахшы бојандығы үчүн јерли базарларда, хүсусилә Шуша, Ағдам, Бәрдә шәһәрләриндә бөјүк тәләбатла сатылырды. Бу дөврдә Русија сәнәјесиндә дә Азәрбајчан јунуна бө-јүк еһтијач дујулурду. Азәрбајчан јуну харичи өлкәләрә дә ихрач олунурду.

Ана гојунлары әсасән бујнузсуз, кәрә, гочларда исә бә-зән кичик бујнуза тәсадүф олунур. Гузулары гонур вә ачыг-гонур рәнkdә доғулур, рәнки 4—5 ајлығындан тәдри-чән дәјишиб боз рәнкә чалыр. Гарадолаг гојунларынын гу-зулары тезјетишкәнлијинә кәрәдүнјада мәшһур олан инкилис этлик гојун чинсләриндән һеч дә кери галмыр

Јахшы бәсләнилдикдә 8—9 ајлыг еркәк гузуларын чәкиси 50—55 кг-а чатыр. Ширван, балбас вә бозах гојунларына нисбәтән гарадолаг гојунларында дири күтлә, чәмдәк вә пиј тохумасы хејли үстүндүр. Сүдүнүн чохлуғу вә јағлы-лығы илә дикәр чинсләрдән сечилир. Јемләмә шәраитин-дән вә илин фәсилләриндән асылы олага, онун сүдүндә јағлылыг 6%-лә 10,7% арасында дәјишир, орта јағлылы-ғы, 7,83%-дир. Сон јетмиш илдә республикамызда һејван-дарлыгла мәшһул олан нечә-нечә академик, елмләр докто-ру вә намизәдләр, јүзләрлә али тәһсилли мүтәхәссис је-тишмәсинә бахмајараг, јерли кенотипләр әсасында бир дәнә дә олсун гојун чинси ярадылмаммышдыр. Одур ки, улуларымызын бизә мирас гојуб кетдији һәр нә варса көз бәбәјимиз кими горумалы вә инкишаф етдирмәлијик.

АҒ ГАРАКӨЗҮН ТАЈЫ КӘРӘК

Мәнбәләр вә этнографик мә'луматлар кәстәрир ки, Га-рабағ гојунчулары тарихән тәсәррүфатын тәшкилине, јә'-ни гојунун јемләnmәси, јајлаг вә гышлаға көчүрүлмәси, дөлүн, сүрүнүн дүзкүн кечирилмәси ишләринә хүсуси әһә-мијјәт вермишләр. Сүрү тәшкил едәркән малдарлар чалы-шырлар ки, гојунлар ејни јашда олсун. Чүнки мүхтәлиф јашда гојунда отлама габилијјәти вә ајры-ајры отлары јемәјә һәвәс, чевиклик мүхтәлиф олур. Чаван гојунлар чевиқ вә мүтәһәррик олуб, адәтән көрпә отлары јемәји даһа чох севдикләри үчүн отлагда сүр'әтлә кәзиб көрпә от ахтардылары һалда, јашлы гојунлар нисбәтән аз че-виқлик кәстәрир, көрпә отларла бәрабәр гарт отлары да јејир. Она кәрә дә мүхтәлиф јашда гојунлардан тәшкил олунмуш сүрүнү идарә етмәк әзијјәтли олур, белә сүрүдә гојунлар фәргли көклүkdә олур, мүхтәлиф вахтларда гоча кәлир ки, бу да дөлүн мүтәшәккил кечирилмәсинә имкан вермир, јајлаг вә гышлаға көч заманы чәтинлик вә итки төрәдир.

Гојунун јашы диши илә мүәјјәнләшдирилир. Бала 6 ајлығына кими гузу, 6 ајындан бир јашына кими **тоғлу** адланыр. Бир јашындан гојун һәр ил алт чәнәнин гаршы-дакы 6 дишин бир чүтүнү дәјишир. Бир јашынын тама-мында ортадакы бир чүт диши дәјишәндә **ишишәк**, икинчи чүт диши дәјишәндә **өјәч**, үчүнчү чүт диши дәјишәндә **га-радиш**, беш јашында **азман**, алты јашдан **дызман** адла-ныр. Гојунларын габаг дишләринин диби 5 јашындан на-зилмәјә башлајыр, ағызәтрафы түкләри ағарыр, биринчи

чүт орта дишдән башлајараг габаг дишләринин учлары гырылыр вә һамысы бәрабәр сәвијјә алыр. Сағламлығындан, ирси әләмәтләриндән асылы олараг 6—7 јашындан гојунун өн дишләри төкүлмәјә башлајыр.

Сүрүдә гојунун мүәјјән мигдарда олмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Сүрүдә гојунун чох олмасы зијанлы сајылыр. Чүнки гојун чох олдугда сүрүнү лазымынча идарә етмәк мүмкүн олмур. Сүрүнүн гаршысында кетмәјә адәт етмиш гојунлар јемә олан тәләбатларыны өдәјә билдикләри һалда, сүрүнүн архасынча кетмәјә адәт етмиш, чевиклик кәстәрмәјән гојунлар өзләрини јемлә тәмин едә билмирләр. Сүрү бөјүк олдугда гојунлар мүхтәлиф көклүкдә олур. Бу һал ана гојун сүрүләриндә гысырлығы артырыр. Адәтән, ана гојун сүрүләри 300—400 баш, еркән гојун сүрүләри исә 500—600 баш гојуна чатырды. Ана гојун сүрүләринин азлығы гузулары анасына әмиздирмәјә, сағымы тәшкил етмәјә имкан верирди.

Гојунлар рәнкинә кәрә *ағ, боз, сары, гумрал, гызылы, бәнәвиш, гара, көј, чал, ала, мор* олурлар. Иртмәјинин гурулушуна кәрә, *әришртмәк, дикиртмәк*; гујруғунун гурулушуна кәрә, *дымых* вә *әтәкли* адланыр, гулағынын гурулушуна кәрә, гулағы лап кәдәк—*кәрә*, бир гәдәр назик, енсиз, узун (тәхминән 3—5 см)—*күрә*, енли, узунгулаг (тәхминән 10—12 см)—*шабан гулаг* адланыр. Бујнузлу гојунлар *кәлин* адланыр. Надир һалларда дәрдујнузлу гочлара раст кәлинир ки, бунлар да *гошабујнуз* адланыр. Башында ағ түк даирәси олан *тәпәл* гојун, иртмәјинин учунда ағ түк олдугда *чағал* гојун, ајағында ағ түк олдугда *сәкил* гојун адланыр. Вахтилә чобан сүрүдә гојунун үмуми сајындан әләвә һәр рәнкдә, нишанда нечә гојун олдуғуну да јадда сахлајырды.

Сүрүнү сајаркән чобан еркәчи сүрүнүн гаршысына чыхарыр, бир нечә гојуну еркәчлә сүрүдән бир гәдәр уағлашдырыр вә сүрүнү архасынча һајлајыр. Гојунлар еркәчә доғру кетдикчә сајчы чобан гаршыда дајаныб гојунлара нәзарәт едир, чобанлардан бири гојунларын һамысынын сајчынын гаршысындан кечмәсини тәшкил едир. *Сајчы* ја бүтүн гојунлары, ја да һәр нишандан олан гојунлары ајрылыгда сајыр. Сајчы учадан елан едир: «гара кәрә тајын көрдүм» вә с. һансы нишанда гојунун тајы олмајанда сајчы елан едир: «сары кәрә тајын көрәк», «ағ гара көзүн тајы көрәк» вә с. Көмәкчи чобан гојуну тапарат сајчыја мәлумат верир ки, һәмин нишанлы гојунларын сајыны баша чатмыш һесап етсин. Сүрүдә гојунлар бу үсулла сајылыр, чатышмајанлар ашкар едилирди.

Варлы гојунчулуг тәсәррүфатларында саһибкарлар бүтүн гојунларыны танымаг үчүн үзүнә дамға вурурдулар. Адәтән, бу нишан саһибкарын адынын биринчи һәрфи олурду. Бәзән һәрф дејил, гојунун үзүнә мүәјјән истигамәтдә хәтт чәкилирди.

ЧӨПБАШЫ

Гарабағ зәнкин тәбии гыш вә јај отлагларына малик иди. XIX әсрин икинчи јарысында јај отлагларынын саһәси 307135,05 десјатин әразини әһатә едирди. Бундан 100924,35 десјатини Чавғаншир, 193106,9 десјатини Зәнкәзур, 13008,8 десјатини Шуша вә 95 десјатини Чәбрајыл гәзаларынын пајына дүшүрдү.¹

XIX әсрин 80-чи илләриндә јајлаглардан алыначаг отлаг һаггыны дәгигләшдирмәк мәгсәдилә тәдбирләр һәјата кечирилән заман Гарабағ јајлаглары 9 рајона, рајонлар исә 567 саһәјә ајрылды. Мәнбәләрдә Шуша гәзасында 4991 десјатин, Чәбрајыл гәзасында 11249 десјатин гыш отлаглары олдуғу кәстәрилер. Тәәссүф ки, Гарабағын гыш отлагларынын әразиси тарихи әдәбијјатда бүтүнлүклә әһатә олунмамышдыр.

XIX әсрин биринчи рубүндә Азәрбајчанда ваһид отлаг веркиси, ичарә гајдасы олмамышдыр. Отлаг веркиләри вә ичарә гајдалары адәт формасында олуб, мәһәлли характер дашыјырды. Отлагдан истифадә мугабалиндә өдәнилән мүкәлләфијјәтләр, веркиләр вә ичарә гајдалары мүхтәлиф иди. И. П. Петрушевски јазыр ки, әсасән малдарлыгла мәшғул олан әһалинин бир һиссәси ханын вә феодалларын көнүллү һәрби гошуну, мугафизәчиси вәзифәсини јеринә јетирир, бунун мугабалиндә отлагдан истифадә үчүн өдәнч вә веркидән азад едилирди. Малдарларын дикәр һиссәси отлаг веркиси олараг торпаг саһибинә мүәјјән мигдар һејван, јағ, пендир, јун верир, мүәјјән шәртләрлә ханын һејваныны отарыр, кешијини чәкир, көч заманы иш һејванлары илә тајфа башчыларынын вә ханын јүкүнү дашыјырды. Отлаг һаггыны бәзән пулла, бәзән дә натура илә өдәјирдиләр.

Ханлыг дөврү әсас отлаг веркиси чөпбашы иди. В. Н. Левнатов јазыр ки, мигдары јерли адәтләрлә, ајры-ајры әјаләтләрдә әһали арасында фәрqli формада вә мигдарда олан отлаг веркиләриндән башга, натура илә өдәнилән дикәр веркиләр дә вар иди. Елат отлагдан истифадә үчүн торпаг саһибинә һәр јүз баш һејван үчүн бир вә

¹ Скибитски М. А. Кәстәрилән әзәри, с. 12—13.

ја ики доғар гојун верирди ки, бу да *чөпбашы* адланырды. Хана бәјә јајлагда бир гојун верирдиләр,—бу да *кабблыг* адланырды. Бунлардан элавә хан вә бәјлә јахынлыг етмәк үчүн она гоч бағышлајырдылар. Отлаг веркиси топлајан *сәркар* адланырды. Һәр јатаг она бир гојун верирди. Бу, *сәркарлыг* адланырды. Сәркара һәр јүз хырдабујнузлу үчүн топладығы веркидән эмәк һаггы олараг 50 гәпик пул верирдиләр ки, буна *гуллуғ пулу* дејилирди.

Гарабағ ханлығында чөпбашы һәр 500 баш гојун үчүн 2 баш гојун, 2 манат пул олмушдур. Лакин јерли шәраитдән асылы олараг бә'зән чөпбашынын мигдары дәјишилди. Мәнбәләрдә Мейдигулу ханын һәр 500 гојун үчүн 1 баш гојун, 2 манат пул чөпбашы алдығы көстәрилик.

Чаризм Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра ханлыглары ләғв едиб, она табечилик көстәрмәјән бәјләрә, торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүгуу олмасыны сүбут едә билмәјән мә'мурлара вә руһаниләрә мәхсус олан торпаглары мүсадирә едәрәк, дәвләт мүлкијјәти, бу торпагларда јашајан кәндлиләри дәвләт кәндлиләри е'лан етди. Гарабағын јајлаг вә гышлаг отлагларынын әсас һиссәсини өз әлине кечирди вә һәррач васитәсилә варлы кәндлиләрә, бәјләрә ичарәјә вермәјә башлады. Гарабағын дәвләт вә саһибкар кәндләриндә веркиләр пул вә натура илә өдәнирди. Ханлыглар заманы мөвчуд олан һәр аиләдән 5 манат күмүш пулла алынған *түстү пулу* топланмасы давам едирди. Бә'зи кәндләрдә бу пулун мигдары 4 манат иди вә *гојун пулу* адланырды. Чар һөкүмәти чалышырды ки, гарышыг мәһсулла өдәнән рентаны пулла өдәнәчәк веркијә чевирсин. Бир мәнбәдә 1829-чу илдә Гарабағ әјаләти отлагларындан истифадә мүгабилиндә топланған чөпбашынын гәјдасы һаггында дејилир: бир илдә 100 ат үчүн ики манат, ејни мигдар ирибујнузлу үчүн 1 манат 20 гәпик, 500 баш хырдабујнузлу үчүн 88 гәпик мигдарында чөпбашы топланмышды. 40—50-чи илләрдә Гарабағда отлагларын ичарәјә верилмәси заманы алынған чөпбашынын мигдары һаггында дејилир: 500 баш хырдабујнузлу үчүн отлаг һаггы империјанын пулу илә 1 манат 32 гәпик, Гарабағ пулу илә 11 манат, јүз баш ирибујнузлу үчүн империја пулу илә 1 манат 80 гәпик, Гарабағ пулу илә 15 манат, ејни мигдар ат вә гатыр үчүн империја пулу илә 3 манат, Гарабағ пулу илә 25 манат отлаг һаггы өдәнирди. һејванларын сајынын кизләдилмәси заманы отлаг һаггы икигәт алынырды.¹

¹ Скибитски М. А. Көстәрилән әсәри, с. 50.

1852-чи илдә Шамахы губернијасында әһалидән пул вә натура илә јығылан гарышыг веркиләр әвәзинә анчаг пулла өдәнилән верки гојулду. Јени верки системинин тәтбиғи заманы Гарабағын ичарәдарларда олан гышлагларынын бир һиссәси хәзинә торпагларында јашајан кәндлиләрә пәј торпағы кими верилди вә әввәлләрдә һәмин гышлагларын мүгабилиндә ичарәдарлардан алынған һагг, отлаг һаггы кими бу кәндлиләрин веркиләринә элавә олунду. Һәмин илдә Гафгаз чанишини дәвләт кәндлиләринә дәвләт јајлагларындан пулсуз истифадә етмәјә ичазә верди. Белә ки, отлаг һаггы онлардан алынған јени веркиләрин тәркибинә дахил едилмишди. Саһибкар кәндлиләринин, пәј торпағы олан дәвләт кәндлиләринин, бәјләрин вә шәһәр әһалисинин јајлагдан истифадә етмәсинин јени гәјдасы јарадылды. Јени отлаг һаггы формасы сабалаш адланырды. Сабалаш системинә көрә, гышлагдан истифадә едәркән һәр ирибујнузлу үчүн 2 гәпик, хырдабујнузлу үчүн 1 гәпик, јајлагдан истифадә үчүн һәр баш хырдабујнузлу үчүн 0,5 гәпик, ирибујнузлу үчүн 1 гәпик отлаг һаггы мүәјјәнләшдирилди. Сабалаш системи илә дәвләт отлагларындан истифадә үчүн јајлаг вә гышлаға көчмәздән әввәл малдарлар һејванын сајы мүгабилиндә отлаг һаггы өдәјиб, көчмәк үчүн ичазә гәбзи алырды, әксәр һалларда мә'мурлар өзләри һејванлары сајыб отлаг һаггы топлајырды.

1852-чи илдә натурал веркиләр пул веркиси илә әвәз едиләркән отлаг веркисинин һәр түсдүдә олан һејванын мигдары илә мүәјјәнләшдирилмәси гануниләшдирилди. Пулла өдәниләчәк түстү пулунун 5 категоријасы јарадылды. Бу категорија үзрә һәр түстү үчүн аиләнин игтисади вәзијјәти илә әлагәдар түстүпулу 5 манатдан 13 маната гәдәр мүәјјәнләшдирилди. Орта һесабла 60 баш һејваны олан көчмә малдар 6 манат, отураг тәсәррүфатларда исә кәлириндән асылы олараг 9 манатдан 13 маната кими *түстүпулу* гојулду. Лакин бу тәдбирләр бүтүнлүклә һәјата кечирилә билмәди. Гарабағын саһибкар кәндлиләринин малдарлыг тәсәррүфатында мүхтәлиф адда вә өлчүдә отлаг веркиси мөвчуд олмушду. Бунлар *гара*, *шагга*, *бина*, *гылча*, *ат ајағы*, *дәвә ајағы* вә с. адларла адландырылырды. Овшар вә Гарадолах малдарлары 2 ирибујнузлу, 40 хырдабујнузлу вә ја 1 ирибујнузлу, 80 хырдабујнузлу үчүн узунлуғу 11 сәжин олан сичимлә 75 сичим узунлуғу вә 2 сичим ени олан отлаг верилди. Бунун мүгабилиндә илдә 10 манат отлаг пулу алынырды вә бу өдәнч *гара* адланырды. Шаһсәвәнләрдә ат вә ја дәвәнин бир гылчасы верки

вахиди һеса́б олунурду, һәр гылча үчүн илдә бир манат отлаг һаггы алынырды. Ики аты олан илдә 8 манат отлаг һаггы өдәјирди. 10 гојун бир ат гылчасы, бир ирибујнузлу ики гылча һеса́бланырды.

Јајлагда саһибкар отлағындан истифаде едәркән 100 баш хырдабујнузлу үчүн 3—5 манат отлаг һаггы өдәнирди.

Мешәләрдән отлаг кими пулсуз истифаде едилирди. 1864-чү ил 14 март тарихиндән мешәдән отлаг кими истифаде едилмәси үчүн өдәнч гојулду. Малдарлар мешәдән отлаг кими истифаде етмәк үчүн әввәлчәдән һәр баш ирибујнузлу ат, кечи үчүн 10 гәпикдән 15 гәпијә гәдәр, гојун үчүн 3 гәпикдән 4 гәпијә гәдәр отлаг һаггы өдәјиб гәбз алмалы иди. Сонралар мешәләр отлаг кими әлверишлијинә көрә 3 дәрәчәјә бөлүндү. 1-чи дәрәчәли мешә отлағларындан истифаде едәркән ирибујнузлу үчүн 15 гәпик, хырдабујнузлу үчүн 4 гәпик, 2-чи дәрәчәли мешә отлағларындан истифаде едәркән ирибујнузлу үчүн 12 гәпик, хырдабујнузлу үчүн 3 гәпик, 3-чү дәрәчәли мешә отлағындан истифаде етмәк үчүн ирибујнузлу үчүн 10 гәпик, хырдабујнузлу үчүн 3 гәпик отлаг һаггы гојулду.

Гафгаз баш чанишининин 1874-чү ил 29 март тарихли сәрәнчамы илә 1875-чи илдән Гарабағ дөвләт јајлагларындан истифаде үчүн отлаг һаггынын јени мигдары мүйјән едилди. Сабалашын мигдары артырылыб һәр баш ирибујнузлу ат, гатыр, дөвә үчүн 10 гәпик, хырдабујнузлу үчүн 1 гәпик едилди. Отлаг һаггынын көстәрилән мигдарда өдәнилмәси саһибкар вә дөвләт кәндлиләринә, әввәлләр веркидән азад едилмиш бүтүн тәбәгәләрә аид едилди. Сабалашын мигдары артырылса да, дөвләт бу отлаг һаггы системиндән наразы иди. Чүнки саһибкарларын һејванлары сајдан кизләтмәклә отлаг һаггыны аз өдәмәси вә чанишинләрин јығылан веркиләри мәнимсәмәси һаллары мөвчуд иди.

1882-чи илдә Јелизаветпол губернијасында сабалаш системи ләғв едилди. Гафгаз баш чанишининин 1883-чү ил 2 март тарихли сәрәнчамы илә мүйвәггәти, ики ил мүддәтинә отлағларын һәр десјатини үчүн 10 гәпик отлаг һаггы алмагла малдарлара верилмәсини гануниләшдирди. Дөвләт мүлкијјәт назирлијинин 29 ијун 1884-чү ил тарихли сәрәнчамы илә сабалаш системи һәр јердә ләғв едилди. Загафгазијада јени отлаг һаггы системи јарадылды. Јени гајда отлағлары һәр десјатининә көрә отлаг һаггы алынмагла малдарлара верилмәси нәзәрдә тутурду. 1885-чи илдән Јелизаветпол губернијасы отлағларынын һәр десјатини үчүн 12 гәпик отлаг һаггы алынмаға башланды. Јајлаглар-

дан истифаде үчүн отлаг һаггы апрел-мај ајларында, гышлагдан октябр-нојабр ајында өдәнирди.

1891-чи илдә Гарабағ јајлагларынын вәзијјәти өјрәниләркән чидди чатышмазлығлар ашкара чыхды. Белә ки, узаг мәсафәдә јерләшән, јолу чәтин, от вә сују гыт олан јајлагларла, јолу раһат, отлу вә сулу јајлагларын һәр десјатини үчүн отлаг һаггы ејни иди. Гарабағ јајлагларынын топографик хәритәси тәртиб едилди. Онлар от вә су илә тәминолунма вәзијјәтинә көрә дәрәчәләрә бөлүндү. Һәр дәрәчә отлаға ајры отлаг һаггы гојулду. Муровдағ, Јухары Тәртәр, Зәнкәзур, Сисјан вә Гапан јајлагларында биринчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 35 гәпик, икинчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 20 гәпик, үчүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 12 гәпик вә дөрдүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 8 гәпик; Гырхгыз, Қирс-Сарыбаба јајлагларында биринчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 40 гәпик, икинчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 25 гәпик, үчүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 15 гәпик, дөрдүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 10 гәпик; Қирс-Зијарат јајлагларында биринчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 50 гәпик, икинчи дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 35 гәпик, үчүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 20 гәпик, дөрдүнчү дәрәчәли отлағларын һәр десјатини үчүн 10 гәпик отлаг һаггы гојулду. Отлаг һаггынын көстәрилән гајдасы 1892-чи илә кими һәјата кечирилмәси планлашдырылды.¹

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә гыш отлағларындан истифаде едәркән һәр баш һејван үчүн 6 гәпикдән 20 гәпијә гәдәр отлаг һаггы өдәнирди.

Тарихән малдарлығын инкишафы мөһкәм гыш јем еһтијаты јарадылмасы илә билаваситә бағлы олмушдур. Азәрбајчан флорасынын зәнкинлији, јәни 4200-дән артыг битки нөвүнүн республика әразисиндә битмәси илин мүйјән дөврләриндә һејванлары тәбии јемлә тәмин етдији кими, гыш ајлары үчүн јем еһтијаты јаратмаға да лазымынча имкан вермишдир. Азәрбајчанда һејванларын гыш јемләnmәси үчүн гуру от еһтијаты јарадылмасынын гәдим тарихи вардыр. Јем мәнбәләринин ики формасы мөвчуд олмушдур. Биринчиси, тәбии јем мәнбәләри—јәни тәбии бичәнәкләр вә отлағлар, икинчиси, әкинчиликлә әлағәдар олан бириллик, чохиллик биткиләр вә һабелә сүн'и бичәнәкләр иди.

¹ Скинбитски М. А. Көстәрилән әсәри, с. 95—96;

XIX эсрә гәдәр Азәрбајчанда јем истехсалы бөјүк тарихи инкишаф мәрһәләси кечмиш, халг селекционерләри тәрәфиндән јем биткиләринин мүхтәлиф нөвләри јарадылмышды. XVII, XVIII, XIX эсрләрдә бә'зи јем отларынын тохуму харичи өлкәләрә сатылыр вә бә'зи биткиләрин тохуму алынырды. XIX эсрдә Азәрбајчанда тәбии бичәнәкләрдән әләвә, јем биткиләриндән јонча, хаша, чобантохмағы, чөл нохуду, күлүл, чөл ләркәси, арпа, човдар, вәләмир, гарғыдалы вә с. биткиләрин мүхтәлиф нөвләри әкилиб бечәрилмишдир.

Тәбии бичәнәкләр *чалма* вә *бичәнәк* адланырды. Бичәнәкләр горуг е'лан едилир, отарылмырды. Белә әразиләрә чубуг санчыб башына гуру от дәстәси бағлајырдылар. От лазымынча инкишаф едәндән сонра бичирдиләр. Отун бичилмә вахтынын чатмасына *отун јетишмәси* дејилир. Отун јетишмәмиш бичилмәсинә, һәмчинин бичинин кечикмәсинә јол верилмәздн. Отун чичәк ачыб, чичәјин тохума кечид мәрһәләсинин баша чатмамыш вәзијјәти бичилмә вахты һесап олунурду. От ораг вә дәрјазла бичилирди. Гарабагда *дәрјаз кәрәнти* дә адланыр. От бичининдә, адәтән ејни күчлү адамлар имәчиликдән, таваналы аиләләр исә музду әмәкдән истифадә едирдиләр. Шәртләшмәдән асылы олараг бә'зи јерләрдә бичилән отун јарысыны, бә'зи јерләрдә исә үчдә бирини музд кими бичинчјә верирдиләр. Артыг XIX эсрин сону—XX эсрин әввәлләриндә от бичән фәһлә күндә 60—80 гәпик һагг алырды.

Кејфијјәтли јем истехсалында онун лазымы гајдада гурудулмасы вә топланмасына хүсуси әһәмијјәт верилирди. Гурудуларкән от сәркидә галанда јарпағы вә чичәји төкүлүр, һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт иткисинә сәбәб олур. Гурујуб гырмызымтыла чалан ота *вағанымыш* от дејилир. Белә от кејфијјәтсиз һесап олунур. От елә гурудуларды ки, тәбии рәнкини тамамилә итирмәсин, о, тәбии рәнкини нә гәдәр чох сахламыш олса, бир о гәдәр кејфијјәтли һесап олунарды.

Һансы нөв һејванын јемләнмәси үчүн нәзәрдә тутулмасындан асылы олараг отлар мүхтәлиф инкишаф сәвијјәсиндә бичиләрди. Мәсәлән, гојун үчүн тәдарүк олунанда јонча вә субалп чәмән отлары там јетишмәздән бир гәдәр әввәл јағтикан, дөвәтикан, гангал вә с. тиканлы отлар исә там инкишаф едиб тохумлары бәркијјәндән сонра чалынарды.

Оту саһәдән адәтән күнүн биринчи јарысында араба вә һејванлара јүкләјәрәк дашыјырдылар. Гуру оту тајалајыр, мәрәк, күфүл вә с. бианаларда сахлајырдылар. Таја даирә-

ви вә дүз узунуна формада гурулур, һәјәтин јағыш заманы су ахары тутмајан гәлби јериндә гурулурду. Отун чүрүмәмәси үчүн тајанын алтына даш, ағач будағы, кол вә с. дөшәјирдиләр. Дөшәмәнин гаратикан вә с. тиканлы кол биткиси олмасы даһа фајдалы һесап олунурду. Дөшәмә тиканлы олдугда алтына сичан вә с. зијанверичиләр топлаша олдугда алтына сичан вә с. зијанверичиләр топлаша билбилмир. Даирәви таја гуруларкән от јығыны јердән бир гәдәр галхдыгдан сонра от јығылдыгча тајаја конусвары форма верилирди. Тајанын ашмамасы вә әјилмәмәси үчүн оту јығдыгча мөһкәм ајаглајырлар. Тајаны вуруб гуртардыгдан сонра јанларын гәлбидән алчага доғру дырмыглајараг јанлардан олан наһамарлыг дүзәлдилир. Белә етмәклә јағыш заманы сујун тајанын ичәрисинә һопмасынын гаршысы алыныр. Су јанлардан ахыб јерә төкүлүр. Онун тајада тез кипләшиб бәркимәси, тајанын әјилмәмәси үчүн үстүнә даш, ағач вә с. ағыр әшјалар гојурлар. Таја бәркидикдән сонра шејләри көтүрүб үстүнә лығ, чәјән вә с. дөшәјирләр ки, јағыш сују тајаја ахыб оту чүрүтмәсин. Таја дүз узунуна гуруларкән күләјин ән чох һансы истигамәтдә әсмәси нәзәрә алынараг елә гурулурду ки, күләк тајаја јанлардан, јәни узунасына тә'сир етсин. Узунуна таја гуруларкән јухары һиссәсинин енсиз олмасы от јығылдыгча јанлардан енин азалтмагла дүзәлдилир. Дүз тајанын гурулмасында галан бүтүн просес даирәви тајадакы кимидир. Саман вә күләш дә от кими тајаланыр.

Гыш јем еһтијаты олараг ағачын јарпагы кичик будағларыны кәсиб гом бағлајыб гурудараг сахлајырдылар. Пајызда ағачларын јарпағы төкүләркән *јығыб* гыш јем еһтијаты јарадырдылар. Барама гурдунун бәсләнмәси заманы тулланты кими галан тут јарпағы, һәмчинин бостан биткиләринин галыг вә туллантылары да гыш јем еһтијаты кими топланыб сахланырды. Гыш үчүн гүввәтли јем, арпа, кәпәк, јулаф, жымых, памбыг чийиди вә с. һазырланырды.

МИЛ ДҮЗҮНДӘН ӘРИКЛИ КӘДИЛИ КӨШБӘЈӘ ГӘДӘР

Әлверишли тәсәррүфат һејваны олан гојун Азәрбајчан отлағларында битән 600 нөв мүхтәлиф от биткиләринин 540-дан, гарамал 56-дан, атлар исә 81 нөвүндән истифадә едир.

Елми тәдгигатлар сүбут етмишдир ки, мал-гаранын ил боју отлагда јемләнмәси һејванларын һәртәрәфли инкишафына, өмрүнүн артмасына, мөһсулдарлығынын жүксәлмәси-

нә вә мәһсулларынын кеҗфијјәтли олмасына мүсбәт тә'сир кәстәрир. Неч бир башга јем, һәм дә сүн'и витаминләр көј отлаг отуну әвәз едә билмир. Мәнбәләр кәстәрир ки, Гарабағ малдарлары гојунларын бәсләнмәсиндә әразинин релјеф, иглим шәраити вә битки өртүјүндән сәмәрәли истифадә етмәк саһәсиндә зәнкин емпирик билијә малик олмуш, гојунлары ил боју отлаг шәраитиндә бәсләмишләр. Гарабағ гојунчулары тәсәррүфатын јем еһтијатынын вә дикәр бәсләнмә гајдаларынын тәшкили заманы илин фәсилләрә мәхсус тәбии хүсусијјәтләрини һәмишә нәзәрә алмышлар. Дәјишән иглим шәраитинә мувафиг бәсләнмә вә јемләмә ишләри көрмүшләр. Гојунчулар арасында мөвчуд олмуш емпирик халг билијинә көрә, гојунлар фәсилдән-фәслә кечид дөврүндә хәстәләнә биләр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн онлар һејванлары дәјишән иглим вә јемләнмә шәраитинә тәдричән ујғунлашдырардылар.

Гыш бәсләнмәси. Гојун бәсләнмәсинин ән чәтин мәрһәләси гыш фәслидир. Гојунун гыш јемләнмәсини лазымынча тә'мин етмәк үчүн Гарабағ гојунчулары зәнкин емпирик үсуллардан истифадә етмишләр. Кәлләдарлар гышлагда гојунларын јемлә тә'мин едилмәсиндә өрүшүн һансы һиссәсиндә јатаг тикилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верир вә буну әввәлчәдән нәзәрә алырдылар. Јатаг елә әразидә тикилирди ки, јерин өзү биринчи нөвбәдә күләкли, човғунлу күнләрдә далдаланачаг ролу ојнасын, јағмурлу күнләрдә палчыглашмасын, јахынлыгда әзкән, јовшан, јағтикан, гараған вә с. кол, шоран биткиләри илә зәнкин саһә олсун. Јатағын јахынлығында мешәнин олмасы чох әһәмијјәтли һесаб олунарду.

Гышлагда гојунлары јемлә тә'мин етмәк үчүн отлагдан истифадә етмәкдә чидди гајда көзләнирди. Гојунлар гышлаға гајыдаркән јенидән јаша, чинсә, отлагдан истифадә етмәк имканына көрә сүрүләрин тәркиби дәгигләшдирилирди. Бүтүн өрүш һиссәләрә бөлүнүр, һәр сүрү үчүн хүсуси отлаг саһәси ајрылырды. Јатаға јахын, күләк тутмајан әрази дөлләк*, хәстә вә арыг гојунлар үчүн, јатағын дикәр сәмтиндә белә әрази гузу үчүн ајрылыр, бу отлаглар мүтләг күнеј тәрәфдә сахланырды. Сағмал гојун вә тоғлу сүрүсү үчүн хам отлаг саһәси оларды. Еркәк вә субај гојун сүрүсүнә өрүшүн ән учгар јерләриндә отлаг вә хам ајрылырды. Сүрүләр ахшам јатаға гајтарылмаг әрәфәси хамда отарыларды. Гојун хамда отарыларкән

* Доғум үчүн ајрылмыш вә тәзә доғмуш гојунларын бирләшдирилији сүрү дөлләк адланыр.

чидди интизам көзләнирди. Чобан сүрүнүн гаршысында дајаныб һајлајыр, гојунун сүр'әтлә ирәлиләмәсинә имкан вермир, отлаг системли отарылараг, өрүшүн тапданыб иткијә кетмәсинин гаршысы алынарды. Һәм дә белә отарылдыгда бүтүн гојунлар өзләрини јемлә тә'мин едә билирдиләр. Јатагда әлавә ишчи гүввәси олдугда онлар сүрү хамда отарыларкән чобана көмәк едирди. Гышда күләкли күнләрдә гојун отарыларкән (хүсусән хамда) далда јер олмадыгда сүрү мәчбури күләјә гаршы отарылырды. Гојунчулар март ајынын икинчи јарысына, Новруз бајрамына кими хам отмасыны зәрури сајмышлар. Игтисади чәһәтдән күчлү гојунчулар гышлагда гузу үчүн мүәјјән саһәдә арпа әкирдиләр, көјәрмиш саһәјә хора вә ја хәсил дә дејирдиләр.

Ортабаб гојунчулар даими гышлаглар ичарә едә билмәдикләри үчүн мүхтәлиф илләрдә ајры-ајры әразиләрдә гышлаг ичарә етмәјә мәчбур олурдулар. Она көрә дә гојунлар гышлаға көчүрүлдүкдән сонра топланыб кәнддә сахланан оту, саманы, арпаны вә с. јатаға дашыјырдылар. Мүлкәдар вә кәлләдарлар даими гышлаг ичарә едә билдикләри үчүн, гыш јем еһтијатыны әввәлчәдән јатаға топлајырдылар, јатагда хора әкирдиләр. Гышлаға көчдүкдән сонра зәиф, хәстә гојунлар һәм отарылыр, һәм дә гуру от, арпа вә с. илә әлавә дә јемләнирди. Гуру отун ахчасы, тохуму төкүлмәсин дејә әввәлчәдән суланырды. Гыш ајлары гыровлу кечәләрдә гојунлар јајлыма апарылмыш, гыров вә шеһ чох, шахта күчлү оландә сәһәр гојунлар отлаға кеч бурахылырды. Сүрү әввәлчә өрән јерләрдә отарылыр, сонра оту бол олан әразијә кечирилирди. Етнографик мә'луматлара көрә, гојуну гыровлу отларла чох јемләдикдә исһал хәстәлијинә тугулур. Бир зәрб-мәсәлдә дејилир: «Малы гыров өлдүрәр, гышын ады бәднамдыр». Гарабағ гојунчуларынын бу емпирик билији елми тәчрүбәдә тәсдиг олунамышду. Нәмишли вә гыровлу күнләрдә гојун әсасән кол вә шоран биткили әразиләрдә отарылырды. Гышлагда чох гар јағыб отларын вә колларын үстүн өртәндә гојунлары јемлә тә'мин етмәк олмурду. Бә'зи илләрдә белә күнләрин сајы 14—15 күнә чатырды. Белә күнләрдә гојунлары гуру от, саман, арпа вә с. илә јемләјирдиләр. Бә'зән бүтүн јем еһтијаты түкәнирди. Гојунлар гары јарыб јеријә билмирдиләр. Белә вахтларда чобанлар јатагда олан дөвә, ат вә гарамалы кедиләчәк истигамәтдә јығараг јол ачыр, ардынча еркәк вә субај гојун сүрүсүнү, сонра сағмал гојун сүрүләрини јығырдылар. Бу үсулла сүрүләри мешә вә коллуглара апарыб јемләјирдиләр.

Мүмкүн олдугда ағачларын будағыны кәсиб јатаға кәтирмәклә дә һејванлары јемләјирдиләр.

Гарабағ дүзүндә гыш ајлары гојуна дуз вермирдиләр. Малдарлар белә һесаб едирдиләр ки, һејванлар шоран биткиләрлә дуза олан тәләбатларыны өдәјир. Шоран биткиләр олмајан гышлагларда гојунлары 5—7 күндән бир шоран биткиләр олан эразијә апармагла, мүмкүн олдугда, шоран биткиләри јығыб кәтирмәклә јемләјирдиләр. Гарабағын дағәтәји вә дағлыг зоналарында гыш ајлары гојуна 15—20 күндә бир дәфә дуз верирдиләр.

Малдарлар гојунун бәсләнмәсиндә су илә тәмин олунамасына хусуси әһәмијјәт верирдиләр. Гыш ајлары гојунлар, адәтән, күндә бир дәфә, јағмурлу күнләрдә күнашыры, бә'зән дә 2—3 күндән бир суварылырды. Гышлагда су јатагдан узагда оlanda 20—40 метр дәринликдә гујулар газыб һејванлары суварылмасында истифадә едирдиләр. Сују гујудан тулугла чәкиб, ағачдан дүзәлдилмиш новлара төкәрәк мал-гараны суварырдылар. Су чатышмајан гышлагларда мал-гараны суварылмасында чалалара топланан јағыш вә гар суларындан да истифадә едирдиләр. Бунун үчүн јатагда вә өрүшдә јағыш вә гар сујундан еһтијат јаратмағ үчүн газараг чалалар дүзәлдирдиләр. Сујун јерә һопуб чох иткијә кетмәмәси, һејванлар суварыларкән буланмамасы үчүн әввәлчәдән чаланын дибини ағачла дөјмәклә вә тапдаламагла бәркидирдиләр. Малдарлар чарәсизликдән истифадә едилән бу үсулу зијанлы сајырдылар.

Гојунлары бәсләнмәсиндә јатаг јерини тәмизлијинә хусуси әһәмијјәт верилрди. Гышда сојуг, шахталы кечәләрдә гојунлар јайыма апарылмајанда јерләрини чиркләндирмәмәси үчүн кечә ики дәфә, әввәлчә саат 11 радәләриндә, сонра 3—4 радәләриндә сәрдәнә* чыхарылырды. Сәрдәндә гојунлары бир гәдәр һәрләдикдән сонра јенидән ағыла јығырдылар. Гојунлар кечә сәрдәнә чыхарылмаға вәрдиш едир, јерләрини батырмырдылар. Гојунлар кечә чиркли, үфунәтли јерә јығыланда, лазымынча јатыб динчәлә билмәдикдә күмраһлығыны итирир, ајагларында ја ра әмәлә кәлир. Јағышлы күнләрдә ағыл тез чиркләндији үчүн һәр күн күрүнүб тәмизләнирди. Мәнбәләрдән ајдын олур ки, тарихән Гарабағ дүзү гышлагларында гојун үстүачыг ағылларда сахланмышдыр. Јалныз узунмүддәтли јағмурлуғ заманы гојунлары јерини палчыглама-

масы үчүн ағылын үстүнү кечә вә с. материалла өртмүшләр. Гојунчулар арасында јаранмыш бир зәрб-мәсәлдә дејилир: «Кечә гојун һәмишә улдузу көрмәлидир». Елми әдәбијјатда Гарабағ дүзү гојунчуларынын гојуну гыш ајларында да үстүачыг биналарда сахламасы мүсбәт тәчрүбә кими гијмәтләндирилир.¹ Гојунчулар гыш јатағында, адәтән, ирибујнузлу сахламырдылар. Бә'зи һалларда гыш јатағында чүзи гарамал олурду ки, ону да гојунун өрүшүнә бурахмыр, онлар үчүн хусуси өрүш ајрылырды. Дәвә гыш јатағында гојун үчүн сахланмыш хамдан башга бүтүн өрүшләрә бурахылырды. Атлары һеч вахт гојун өрүшүнә бурахмаз, хусуси өрүшләрдә сахлардылар. Она көрә ки, ат һәм чох от јејир, һәм дә малдарлар белә һесаб едирдиләр ки, атын сидији дәјмиш јерә гојун тохундугда јелининдә ја ра әмәлә кәлир вә хәстәлик гузулара да кечир.

Јаз бәсләнмәси: Гышдан сонра гојунчулуғ тәсәррүфатынын јаз бәсләнмәси мәрһәләси башланыр. Бу мәрһәләнин өзүнәмәхсус хусусијјәтләри вә тәләбләри вар. Јаз бәсләнмәси тәсәррүфатын инкишафы вә мәнсулдарлығы јүксәлтмәјин илкин тәмәли һесаб едилир. Гојунчулуғла бағлы бир халг зәрб-мәсәлиндә дејилир: «Гојуну јазда отар, јазда отармадын, јајда отар, јајда отармадын, пајызда отар, пајызда отармадын јүз отар».

Јаз бәсләнмәси мәрһәләси, адәтән, мартын әввәлләриндән башланыр. Јазын кәлиши илә отлар бој атыр, өрүшләр јашыллашыр. Јаз отларынын инкишафа башладығы илк күнләр *гыртыш*, *тарчых* дөврү адланыр. Бу мәрһәлә бир сыра чәтинликләр доғурур. Һавалар гураглыг вә ја чох јағмурлу, сојуг кечәндә отлар битсә дә инкишаф етмир, гојунлар јемә олан тәләбатыны өдәјә билмир, сүр'әтлә арыглајыр, хәстәлијә тутулур, сүрүләр тәләфата мәрүз галыр. Јазын кәлиши илә гојунлар кечә *јайыма* апарылыр. Јайыма сүрүләр кечә саат 2—3 радәләриндә апарылыб, күндүз саат 11 радәләриндә јатаға гајтарылыр, сағылыр, балаларына әмишдирилиб јенидән өрүшә апарылыр. Ахшам саат 9—10 әрәфәси јатаға гајтарылыр. Јайым заманы гојунлар адәтән, күнеј эразиләрдә отарылыр. Чобан сүрүнү дағыныг отламаға гојмур, һәмишә топ сахлајыр. Күндүз отарылмасындан фәргли олараг, чобан јайым заманы сүрүнү чанавардан горумаг үчүн өрүшә ит апарыр. Јағышлы сојуг кечәләрдә гојунлар јайыма апарылмыр. Јазда *чучуг* отларын (бә'зи зәһәрли отлар халг

* Сәрдән—јатагда гојунлары кечә сидијә чыхарылмасы, күндүз гојун-гузунун әмишдирилмәси үчүн ајрылан дүзәнлик јерә дејилир.

¹ Мәликов Ф. Гојунчулуғ. Бақы, 1953, с. 140.

арасында чучуг адланыр), көрпә јончанын шеһли отарыл-масы гојунчулуг үчүн хүсуси тәһлүкә төрәдир. Гојунлар чучуг отлары вә шеһли јончаны јејөркән көпүб, зәһәрлә-нир, тәсәррүфатлар бөјүк зијана мә'руз галыр. Одур ки, гојунчулар јазын илк ајларында гојунларын белә әрази-ләрден горунмасында чидди сајыгыг көстәрирдиләр.

Малдарлар һејванларын јазлаг, јайлаг вә гышлаға кө-чүрүлмә вахтыны чох дәгигликлә мүәјјән едә билмишләр. Јазда һавалар гызыб отлар инкишаф едәндән сонра гојун-лар гышлагдан вә кәндләрден јазлага көчүрүлүрдү. Га-рабағ дүзүндә гојунларын јазлага көчүрүлмәси, адәтән, Новруз бајрамындан башланырды. Лакин илин мүнбит вә гытлыг кечмәси илә әлагәдар бу вахт дәјишә дә би-ләрди.

Гојунчулар һәмишә гыш јатағындан тез көчмәјә ча-лышмышлар. Она көрә ки, һаваларын гызмасы илә јатаг-да кәнә вә с. һәшәратлар јараныр, гојунлары хәстәлијә јо-лухдуруп. Гојунлары ахар су илә лазымынча тә'мин етмәк мүмкүн олмадығындан һејванлар гајнамалардан, ахмазлар-дан су ичирләр ки, бунун нәтичәсиндә дә гара чијәрләриндә гурд әмәлә кәлир, јағышлы күнләрдә јатағын палчыгланма-сындан һејванларын ајағында ахсагыг јараныр, тәсәррү-фата зијан дәјир. Дикәр тәрәфдән малдарлар гыш јатағын-дан тез чыхмагла јаз отунун јахшы инкишаф етдији дөврдә отларын инкишафына имкан вермәклә јатагда нөвбәти гыш үчүн јем еһтијаты јарадырдылар. Тәсәррүфат мәи-шәтиндә малдарлыгла әкинчилијин нисбәтиндән, јерли шә-раитдән асылы олараг гышлаг вә кәндләрден мал-гара-нын көчүрүлмәси март ајынын икинчи јарысындан ијунун ахырына кими давам едирди.

Көч просеси көчмә гојунчулуг тәсәррүфатынын бәслән-мә вә тәшкилиндә ән инчә мәрһәләдир. Бу мәрһәләнин һәр һансы тәләбинә чүзи е'тинасызлыг тәсәррүфата бөјүк зи-јан вуруп. Бу бир фолклор нүмунәсиндә белә ифадә олу-мушдур:

Күн кечди, гара салы,
Далынча гар әсалы,
Вә'дәсиз көч әләјән,
Өзүнү гара салы.

Јазлага көчәчәк гојунчулар һәлә гыш ајларындан кө-чә лазым олачаг васитәләри һазырлар, тәдарүк көрәрдил-ләр. Гадылар Новруз бајрамына гәдәр тохучулуға аид ишләрини гуртарардылар. Хам ат вә дөвәләр өјрәдилер, атлар налланыр, јәһәр, јүјән вә с. ләвазыматла тәһниз

олунурду. Јүкләнәчәк ат, узунгулаг, гарамал үчүн навар дүзәлдилер, чул, өркән тохунур, палан тикилирди. Дәвә-ләр үчүн капан, овсар, чаһаз, шөтүк, дөшлүк һазырланыр-ды. һејванлары јүкләмәк үчүн үшүл вә сичим тохунурду. Арабалар тә'мир етдирилиб һазыр вәзијәтә салыныр, еһтијат һиссәләри дүзәлтдирилирди.

Көч әрәфәси малдарларын һәјата кечир дији башлыча тәдбирләрдән бири обаларын јарадылмасы иди. Оба мәф-һуму һаггында дилчилик вә тарихи етнографик әдәбијат-да јекдил фикир јохдур; мүхтәлиф мәнбәләрдә вә тәдги-гатларда фәргли мәнәларда ишләдилмишдир. Мәгсәдимиз оба мәсәләсинин гојулушу вә тарихи инкишафы просесин-дә мәфһумун ифадә етдији бүтүн мәнә чаларларыны араш-дырмаг олмадығындан, обаја кәнд әһалисинин мал-гара-сыны јайлаг вә гышлаға көчүрмәк үчүн јаратдығы мү-вәггәти бирлик кими бахачағыг. Бу бирлијин тәшкили, гурулушу вә вәзифәләриндән бәһс едәчәјик.

XIX—XX әсрин әввәлләриндә Гарабағда оба кәнд әһа-лисинин *мәһәллә*, *нәсил*, *тирә*, *ојмаг*, һәмчинин гоншу кәнд адамларынын мал-гараларыны јайлаг вә гышлаға көчүр-мәк үчүн јаратдығы мүвәггәти бирлик иди. Оба мүхтәлиф формаларда тәшкил олунарды. Тәсәррүфат мәшғулијә-тиндә әкинчилик үстүнлүк тәшкил едән кәндләрин әһали-си, мәһәллә вә тирә һалында гојунларыны бир сүрүдә бирләшдирир, һәр сүрү үчүн ајрыча чобан тутурдулар. Гојунлары ајры-ајры сүрүдә бирләшән тирәләр оба јара-дырдылар. Һәр обада 10—20, һәтта 30—40 аиләнин һејва-ны чәмләширди. Кәндләрин бир нечә обасы олурду. Бә'зән обаја бәјләр вә таваналы аиләләр дә дахил олурду. Га-рабағда оба чом да адланырды. Мал-гаранын јайлага кө-чүрүлмәсиндә аманат үсулундан да истифадә олунурду. Аманатын мүхтәлиф формалары олмушдур. Аманатын формаларындан бири пәрнәкдир. Кәлләдарын һимајәсин-дә јайлаг вә гышлаға көчүб онун ичарә етдији отлагдан истифадә едиб отлаг һаггыны она едәјән малдар *пәрнәк* адланыр. Пәрнәк мал-гарасыны бә'зән кәлләдарын һеј-ванына гатыр, бә'зән дә ајрыча бәсләјирди. Әсас тәсәррү-фат мәшғулијәти әкинчилик олуб јайлага көчмәк вә ја јайлага көндәрмәк үчүн ишчи гүввәси чатышмајан кәндин әһалиси, гојунларыны јайлага көчән адамларла *аманат* олараг дага көндәрирдиләр. Дикәр формада бир нечә аилә гојунларыны бир сүрүдә бирләшдириб, ајрылыгда чобан тутур, чобанын әмәк һаггыны өзләри едәјир, отлаг һаггыны кәлләдара верир вә онун һимајәсиндә сүрүнү аманат олараг јайлага көндәрирдиләр. Аманатын дикәр

формасы заманы аз таваналы мал-гара саһибләри һејванларыны јайлаға көчән таваналы малдарлара гошур, көмәкчи кими гојун отармағы бачаран бир оглан ушағыны да онун һимајәсинә верирдиләр. Адәтә көрә, көмәкчи ушағын јемәјини аманат апаран шәхс өдәјирди. О, ушағын ишиндән разы галдыгда она кејим вә с. һәдијә алып, бә'зән дә гузу-гојун бағышлајырды. Аманатын диқәр формасы заманы шәртә көрә кәнддә галан адам гојунуну јайлаға аманат гошдуғу адамын әкинчилик тәсәррүфатына хидмәт етмәли иди. Аманатын диқәр шәрти белә олурду ки, гојуну јайлаға апаран адам отлаг һаггыны да өзү өдәјирди, гојун саһиб и сә онун үчүн шәртләшдирилмиш мигдарда гуру от, јем еһтијаты топлајырды. Аманатын диқәр формасы заманы шәртләшмәјә көрә, аманат гојунун сүд мәһсулунун мүәјјән һиссәси аманат апаран шәхсә чатырды. Етнографик мәлуматлар көстәрир ки, аманатын бүтүн формаларында өлән һејванын эти аманат апаран шәхсә чатмышдыр. Азәрбајчанын ајры-ајры этнографик әјаләтләриндә аманатын мүхтәлиф формалары олмушдур, лакин һәр јердә ону тохунулмаз һесаб етмиш, көз бәбәји кими горумаға чалышмышлар. Бир зәрб мисалда дејилир: «Аманата хәјанәт јохдур».

Обаја дахил олан тәсәррүфатлар игтисади имканына көрә бир-бириндән чох фәргләнирдиләр. Обада игтисади чәһәтдән зәиф малдарлар даһа варлы малдарлардан асылы вәзијјәтә дүшүрдүләр. Лакин обада гисмән дә олса демократик үнсүрләр вар иди. Белә ки, обанын һәр бир үзвү истәдији вахт обададан чыха биләрди. Бу, игтисади чәһәтдән обададан чыхан шәхсә бөјүк зәрбә вурдуғундан белә һаллара чох аз тәсадүф олунурду. Обабашы обанын бүтүн дахили вә харичи әлагәләрини низама салыр, она рәһбәрлик едирди. Бир сыра мәсәләләрин һәллиндә обабашы оба үзвләри арасындакы ағсаггал вә бачарыглы адамларла мәсләһәтләшир, онларын сәмәрәли тәклифләрини нәзәрә алыпды. Бүтүн бунлара бахмајараг, обабашы сечилдији дөвр үчүн обада там сәләһијјәтли шәхс иди.

Обанын идарә олунмасында сәркардан да истифадә едилирди. Сәркар, адәтән, кәлләдар вә мүлкәдар тәсәррүфатында олурду. Сәркар һејванларын бәсләнмәсиндә бөјүк тәчрүбәјә малик олмагла бәрабәр, көч јолларыны вә шәраитини даһа јахшы билән бачарыглы адамлардан сечилирди. О, обаја аид бүтүн ишләри обабашынын мәсләһәти илә һәјата кечирир, бүтүн тәсәррүфаты идарә едирди. Кәлләдар вә мүлкәдарлар, адәтән, сәркары јахын гоһумларындан сечмишләр. Гоһум олмајан, лакин тәсәррү-

фатын идарә олунмасында истә'дад көстәрән адамлар да сәркар тутулурду. Варлы малдарлар габилијјәтли адамларла гоһумлуғ мүнәсибәти јарадырдылар. Бу вә диқәр үсулларла онлары өз тәсәррүфатларында сәхламаға чалышырдылар. Обаларын тәшкили баша чаттыгдан сонра гојунлар гышлаг вә кәндләрдән јазлаға көчүрүлдү. Ја-тагдан чыхарыларкән сүрүләр јазлагда елә јерләшдирилди ки, човғун заманы сүрүләри һәр һансы далдалана-чаға апармаг мүмкүн олсун. Јазлагда һејванлар көкәлир, гузулар архач шәраитиндә кечәләмәјә ујғунлашырды. Гарабағын әсас јазлаглары Хонашен (35.000 десјатин) вә Кәјән дүзү (10.000 десјатин) иди.

Јазлагда отлаг һаггынын мигдары отлағын кејфијјәтиндән, истифадә мүддәтиндән асылы иди. Хонашен дүзүндән истифадә едән малдарлар јазлаг отлаг һаггы олараг һәр түстү 2 манат пул верирди. Умумијјәтлә, јазлагдан истифадә заманы конкрет отлаг һаггы олмамашдыр.

Јазлагда гојунлар гышлаг вә јайлаг јемләнмәсиндән фәргли олараг, өрүш һиссәләрлә, низамла дејил, күндәлик тәләбата мүвафиг—пәрақәндә отарылырды. Јазлагда гојунлар ајјарым-ики ај бәсләнирди. Бу заман гојунлара һәфтәдә бир, бә'зән ики дәфә дуз верилирди. Дуз мүәјјән әразидә һамар даш үстә сәпилир, һәммин әрази дузлаг адланырды. Гојуна дузу шеһли от үзәринә сәпмәклә дә верирдиләр. Бә'зән дә бөјүк дуз парчалары архача гојулурду. Гојун дуз верилдикдән 2—3 саат сонра суварылырды. Гојуна дуз, адәтән, сәһәр тездән верилирди. Гојуна һемишли күнләрдә тез-тез дуз верилмәси фәјдалы һесаб олунурду. Етнографик мәлуматлара көрә, јағмурлу күнләрдә гојуна лазымынча дуз вермәдикдә ајағјолу хәстәлијинә тутулур.

Гојунчулуғ тәсәррүфатынын јаз мөвсүмү тәдбирләриндән бири гырхымдыр. Пајыз-гыш ајлары Гарабағ гојунунун јуну бир-биринә говушур, гәлиб кими лај әмәлә кәтирир, јалныз јунун учлары кичик сачаг кими ачыг олур. Јунун бу вәзијјәтиндә гојунлары гырхмаг олмур. Јазда гојунлар көкәлиб јунлары узананда гәлиб лајы бәдәндән араланыр. Буна гојунларын јун атмасы дејилди. Гојунлары көкәлиб јунун атанда гырхырлар. Гарабағ дүзүндә ән тез гырхым мартын 10—15-дә башланырды. Әввәлчә еркәк вә субај гојунлар, сонра гоч вә сағмал гојунлар гырхылырды. Гырхым март ајынын ахырына кими гуртарырды. Јаз гырхымында гузу вә арыг гојунлардан башга бүтүн һејванлар гырхылырды. Гыш сојуг, шахталы кечиб, јаз гураг олан илләрдә гојунлар јазлаға көчүрүлүб бир

гәдәр күмраһлашдыгдан сонра апрел, мај ајларында гыр-хылырды.

Јаз гырхымында гојунлары јумурдулар. Она көрә ки, јазда гојунун јуну гәлиб кими бәдәнә битишик олдуғу үчүн јујулса, јун лајы даһа да кипләшиб гырхымы чәтинләшидирир. Дикәр сәбәб одур ки, јазда гојунлар бир гәдәр көкәлсә дә, һәлә арыг олуp. Белә шәраитдә гојунлар јујулса, сојуглајыб хәстәләнәр.

Гарабағ дүзүндә гојунларын сағым дөврүнүн башланмасы илин мүнбит вә гураглыг олмасы илә әлагәдар јазын мүхтәлиф ајларына тәсадүф едир. Сағым дөврүнүн башланмасы илин мұлајимлији, јемин боллуғу вә гытлыгы илә әлагәдар Гарабағын мүхтәлиф иглим зоналарында илин мүхтәлиф вахтларына тәсадүф едир. Дүзән зонада гојунларын сағылмасына март ајынын мүхтәлиф вахтларында, бә'зән гураглыг илләрдә апрелин әввәлләриндә башланмышдыр. Лакин Новруз бајрамында күтләви сағыма башланмасы ән'әнәјә чеврилмишир. Етнографик мәлуматлардан ајдын олуp ки, от бол, һавалар мұлајим кәчән илләрдә декабр ајы, бундан әввәл вә сонра да тәзә доғмуш гојунларын баласы әмиб дојандан сонра чобанлар күндәлик тәләбатларыны өдәмәк үчүн аз мигдар сүд сағмышлар.

Јајлагда гојунлары кечә *јајлыма* апарыб сүрүләр күндүз саат 11—12 рәдәләриндә обаја гајтарыб архача, јағмурлу күнләрдә отлуг әразидә топлајыб сағмышлар. Гојуну, адәтән, кишиләр сағыр, лакин ишчи гүввәси чатмадыгда гадынлар да сағыма көмәк едир. Сағычы әввәлчә ики бармағы илә әмчәкләри сығајыр, әмчәк јумшалыб сүд чыханда јелини һәр ики овуч ичәрисиндә тутур вә әлин јухары һиссәсинә даһа чох күч салмагла сыхыр. Белә сағыма *овшарламаг* дејилир. Јелини бәрк гојунлар даш јелин адланыр, онлары овшарламагла сағмаг мүмкүн олмадығы үчүн һәр ики әмчәји ајрылыгда сағырлар. Белә сағым чыртым адланыр. Гојунлар сағыларкән јелининдә гузу үчүн сүд сахланыр. Гузулары кичик вә арыг олан гојунлары сағмырлар. Сағым заманы сүрүдә бә'зи гојунлары тутмаг чәтин олдуғу үчүн бир нәфәр чаван, чевик адам белә гојунлары тутуб сағычыја вермәклә мәшғул олуp. Гачаған гојунлары тутмагда когадан истифадә олуp. Гојун сағылдыгдан сонра гузу сүрүсүнү обаја кәтириб анасынын јанына бурахыр, әмдикдән сонра анасындан ајырырдылар.

Һејванларын јазлагда бәсләнмәси заманы, јајлаға көчәчәк әһали мүнүм тәдбирләр һәјата кечирирди. Ишчи

гүввәси, иш һејванлары малдарлыг тәсәррүфаты илә әкинчилиг тәсәррүфаты арасында бөлүнүрдү. Кәндләрдә әкинчилиг тәсәррүфатына лазым олачаг мигдарда узунгулаг, ат, өкүз вә ишчи гүввәси галырды. Әсас әһалиси јајлаға көчән кәндләрдә кәнд әһалиси һәр бир мәнәлләдән мүәјјән адамлары көзәтчи тә'јин едирди. Көзәтчиләр јајлаға көчән аиләләрин евләрини, әкин саһәләрини горујурдулар. Бә'зән гијмәтли шәјләри һәр бир мәнәлләдә (әсасән гоһум аиләләр) мүәјјән едилмиш бир евә јығыр вә она хүсуси көзәтчиләр гојурдулар. Көзәтчиләрә әввәлчәдән разылашдырылмыш гајдада әмәк һаггы верирдиләр. Көстәрилән тәдбирләрдән сонра јајлаға көчәчәк обалар јолда лазым кәлдикдә бир-биринә көмәк етмәк мәгсәдилә *һәмкәл* адланан бирликләр јарадырдылар. Һәмкәл обалар бир-биринин бүтүн еһтијачына шәрик оларды. Човғун заманы јахшы тәбии шәраитдә олан оба чәтин вәзијјәтдә олан һәмкәлин мал-һарасына өз архачында вә отлағында јер *верәр*, лазым олдугда һәмкәлләр бир-биринин зијанлығына да шәрик чыхардылар.

Көчәчәк обаларын һәмкәлләри мүәјјәнләшидикдән сонра һәмкәл обаларын обабашылары мәсләһәтләшәрәк көчүн күнүнү мүәјјәнләшидирир вә оба үзвләринә көчүлчәк күн һаггында мәлумат верәрдиләр. Сүрүләрдәки ахсаг, хәстә, гоча, јол кетмәјә давам кәтирмәјәчәк һесаб едилән гојунлар чыхдаш едиләр, сүрүләрин тәркиби јаша көрә дәгигләшидириләр вә обалар тә'јин олунамыш күндә јола дүшәрди.

Гарабағ дүзү гојунчулары јајлаға көчәркән ашағыда көстәрилән көч вә карван јолларындан истифадә едирдиләр:

I. Муровдағ јајлаг көч јоллары:

1) Талыш кәнди—Кечәлдағ—Муровдағ силсиләси—Сәбәткечмәз—Синар—Көтүклү.

2) Һәсәнриз—Көтүклү јолу. Көтүклүдә јол ики гола ајрылыр. а) Бир гол Гара көл јахынлығындан кечиб Һәмизә—Чәмән—Ешшәкмејданы—Јалјурд—Тәкјәдәрәси — Ајрым кәндиндән кечиб Муровдағын гәрбинә чатырды; б) икинчи јол јенидән ики гола ајрылырды: Давытлы—Чөплүкөл—Ганлыкөл әтрафындан кечиб Ајрым әтрафы отлағлара чатырды: дикәр гол Јаншах—Сусузлух—Маралдамдан кечиб Сөјүтлү јајлағына чатырды; в) Муровдағын үчүнчү көч јолу Кәнчәдән башланан Бәнөвшәли—Тангарјохуш—Ајрым јолудур.

II. Јухары Тәртәр јајлағларына дәрәк көч јолу олмушдур:

1) Хачник—Довшанлы—Тахта жолу; 2) Чардахлы—Сәрсәнк—Һәсәнриз жолу; 3) Чанјатаг вә ја Улугарабәј—Һәсәнриз жолу. Көстәрилән үч јол Тәртәр чајынын јухары ахарында бирләшиб, Баштыбелә чатыр, Дәлидағын зирвәсинә јүксәлир, Бағарсыг дәрәсинә, Алакәлләрә енир. Исти су террасына чатыр, бир голу Гараархач јајлағына чатыр, чәнуб-шәрг тәрәфдән Зәнкәзур көч јоллары илә бирләшир. Дикәр јол шимал-гәрбдән Јени Бәјазид—Шәрур—Дәрәләјез јајлағына чатыр, чәнуб голу Ајычынғылы—Гызылтәпә—Мыхтөкән јајлағларына чатыр. 4) Дөрдүнчү Талыш — Гаранлых — Дүзјурд — Мејданчала — Солтанһејдәр—Истису јолудур.

III. Зәнкәзур јајлағлары көч јоллары:

1) Һочаз—Ағкөрпү — Гатырдашы — Дәличај дәрәси—Солтанһејдәр;

2) Ағ көрпү—Чөплү көл—Гулалы—Лулпәр—Солтанһејдәр;

3) Минкәнд—Килсәли—Чөплүкөл—Базарчај;

4) Кәјән — Јазылар — Корус—Үчтәпә—Корбулаг—Шәки—Әнкәләвид—Бозарчај;

5) Бәсит чајын сол саһили илә Хүстун јајлағы жолу;

6) а) Һәкәри—Бәркүшад—Чандурчај — Гатар—Гапан дәрәси; б) Чајзәми—Бәркүшад көч јолларыдыр; в) Әрөвсә—Әрикли—Бичәнәк.

IV. Гырхгыз — Кирс — Сарыбаба, Кирс — Зијарат рајонларынын әсас көч јоллары:

1) Бөлғу—Хәлфәли—Ширан—Гырхгыз.

2) Мејдан—Сахсаған мешәси—Бәдирә—Гырхгыз.

3) Кичик Кирс, Кирс—Зијарат—Чанахчы мешәси—Елли дағ.

Көстәрилән јоллардан башга Гарабағын јашајыш мән-тәгәләрини бир-бири илә әлагәләнديرән јоллардан да јајлаг вә гышлаға көчәркән истифадә олуурду.

Көч јоллары әсасән чај саһилләриндән, мешә этәкләриндән вә дағларын мүнәсиб јерләриндән, боран заманы әһалинин вә һејванларын мүнәфизәси үчүн тәбии сығына-чағлара имканы олан јерләрдән кечирди. Етнографик мә-луматлар көстәрир ки, көч јоллары әтрафындан әкинчилик мәгсәдилә истифадә едилмәзмиш, бу әразиләр көч заманы мал-гараны лазымынча јемләмәјә имкан верәрмиш.

Адәтән, субај гојун сүрүләри сағмал гојун вә ирибујнузулардан 10—15 күн әввәл јајлаға көчүрүлүрдү. Бу заман сүрүләрлә анчаг чобанлар јајлаға кедирдиләр. Соңра сағмал гојун сүрүләри, гарамал вә јајлаға кедәчәк әһали көчүрдү. Көчдән бир нечә күн әввәл обабашылар

јајлаға көчәчәк аиләләрин һазырлыг вәзијјетини јохлајыр, обасыны зәрури јүк вә нәглијјат васитәси илә тәмин едирди. Јүк һејваны олмајан аиләләрин јајлаға апарачағы шејләр оба үзвләри арасында бөлүшдүрүлүрдү. Лазыми тәдбирләрдән соңра көчүн вахты елан едилирди. И. Л. Бахтадзе јазыр: «Көзләнилән күнүн кәлиб чатмасы ушаг, јашлы, гадын, киши—һамы үчүн бөјүк бајрам кими гаршыланырды... Ән нәһајәт бу күн кәлиб чатырды. Бүтүн һазырлыг иши көрүлүб гуртарыр, јола чыхылачаг ан көзләнерди. Дан јери сөкүләндә хорузун биринчи банында малдарлар галхар, һејванлары јүкләр, гадын вә ушағлары јүклү һејванлара, гочалары ата миндириб јола дүшәрдиләр. Чаван гадын вә кишиләр бајрам палтарыны кејиб пијада онларын ардынча јолланардылар. Шәнлик, зарафат, күлүш, ојнаг маһны сәдалары әтрафа јајыларды».¹

Дан јери сөкүләркән чобанлар сүрүләри галдырыб кедиләчәк јол истигамәтиндә отара-отара јығыр, онун ардынча ирибујнузулар сүрүлүр, соңра ат илхысы көчүн ардынча апарылырды. Көчән әһали өзләри илә апарачағлары шејләри арабаја, дөвәјә, ата, узунгулаға, өкүзә вә бәзән дә инәкләрә јүкләјирдиләр. Биринчи дөвәләр јүкләнир, карван дүзәлдилирди. Малдарларда карван, адәтән, једди дөвәдән тәшкил олуурду. Карвана чох дөвә гошмаг мүнәсиб һесаб олуурду, чүнки карван, әсасән, дағ јолларындан кечирди. Карванда дөвә усталыг дәрәчәсинә көрә дүзүлүрдү. Уста дөвәләр һәмишә ирәли гошулур, усталашмамыш дөвәләр гатарын архасына бағланырды. Адәтән, биринчи нәр дөвә олуурду. Нәр олмадыгда бугур вә ја бүтөв маја биринчи гошулурду. Сүрүшкән јолда, јағмурлу шәраитдә лөк дөвә карвана гошулмаз, аз јүкләниб једәкдә чәкиләрди. Дөвәләрдән соңра ат, өкүз, узунгулаг јүкләнир, ағыр јүкләр арабалара јығылырды.

Көчә обабашы рәһбәрлик едирди. Гојун үчүн бир күнлүк көч мәсафәси 2—3, максимум 4 өрүш мәсафәси һесаб олуурду.* Обабашы көчү әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмиш дүшәркәјә апарыр, јүкләр ачылыр, алачыг гурулур, истираһәт едилир, јүк һејванлары отарылыр, гојун сүрүләри илә кәлән адамлара хөрәк һазырланырды. Сүрүләр өрүш шәраитиндә отарылан кими јаваш-јаваш јы-

¹ Бахтадзе И. А. Кочевники Закавказского края. Свод материалов по изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края. Т. III, Тифлис, 1883. с. 98.

* Өрүш мәсафәси сүрүнүн бир күн эрзиндә отарыла-отарыла өрүшә кедиб архача гајытдығы тәхмини мәсафә һесаб олуур.

ғылыр, күнорта су саһилләриндә, мешә этәкләриндә динчәлир, һавалар сәринләжәндә јенидән отарыла-отарыла јығылыр, ахшам көчүн дајандығы дүшәркәјә чатыб динчәлир. Лазым олдугда көч бир нечә күн дүшәркәдә динчәлир, јенидән јолуна давам едир. Бу сүр'әтлә јол кедән гојун сүрүләри һаваларыны дәјишир, јени иглим шәраитинә ујғунлашырдылар.

XIX—XX әсрин әввәлләриндә бол сулу булагларын кәһризләрин вә чајларын саһилиндән кечән халг тәрәфиндән *ел јолу* адландырылан *көч јоллары* әтрафында даими дүшәркәләр јаранмышды. Дүшәркәдә дә архач елә јердә сечилирди ки, әтрафда кол-кос, бөјүк даш-гаја, јарған олмасын. Чүнки бу гаралтылар чобанлара вә итләрә јахшы кешик чәкмәјә имкан вермир. Вәһши һејванлар бу гаралтылар архасында кизләнә-кизләнә гәфләтән архача басын едирди. Архач јери сечиләркән бурада һејванлар човғундан горуја билмәк дә әввәлчәдән нәзәрә алынырды.

Дүзән јердә дүшәркә јери мүәјјәнләшдириләркән сүрүнүн кечә гаровулуна мане олмајачаг, јахынлыгда јарған, коллуг, ағачлыг, мешәлик олмасы вачиб һесаб олунур. Човғун заманы сүрүләр әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш сығыначаглара, јәни гаја әтрафына, дағын дар боғазына, јарғана апармаг мүмкүн олсун. Бунун үчүн әввәлчәдән човғун заманы һејванларын тәбии һәрәкәтләри әсас көтүрүлүрдү. Белә ки, човғун оларкән һејванлар тәбии олараг човғун истигамәтинә вә ја гәлбидән алчаға доғру гачырлар. Дүшәркә јери елә сечилирди ки, човғун оларкән һејванлар өзләри сығыначаға доғру истигамәтләнирдиләр. Чүнки човғун заманы мал-гараны истигамәтләндирмәк чох чәтин олур. Малдарлар арасында «јурд јери сечә билмәсән, јурда дүш» зәрб-мәсәли чох күман ки, елә бурадан јаранмышдыр. Көч заманы јола бәләд олунмадыгда бир нечә нәфәр сәриштәли адам әввәлчәдән кедиләчәк јолу вә јоләтрафы әразиләри өјрәнир, дүшәркә, *човғунлуг* јерләр мүәјјәнләшдирир вә обаны һәмин јолла апарырды.

Јајлаға кедән әһали дүшәркәләрдән истифадә етмәк үчүн торпаг саһибинә һагг верирди. Һаггын мигдары торпаг саһибиндән, һејванын мигдарындан, дүшәркәдә галыначаг мүддәтдән асылы иди. Бә'зән оба бир истираһәт вахты үчүн 1—2 гузу вә ја көчдә олан гојунун бир күнлүк сүдүнү сағыб верирди,—бә'зән дүшәркә һаггы пендир вә ја јуила, чох вахт исә пулла өдәнирди. Көч заманы Мил-Гарабағ дүзүндән јајлаға гәдәр орта һесабла бир гојун үчүн 15—20 гәпик, јајлагдан гајыдаркән 5—7 гәпик дүшәркә отлаг һаггы хәрчләнирди. Гарабағ дүзү малдар-

лары гышлагла јајлаг арасындакы мәсафәдән вә мүхтәлиф вахтларда көчмәдән, көч заманы һава шәраитиндән вә јајлагдан истифадә мүддәти дә дахил олмагла гышлагла јајлаг арасындакы мәсафәнин гәт едилмәсинә 15—40, бә'зән 50—60 күн вахт сәрф едирдиләр. Јајлаг вә гышлаға көчәркән јолда јем еһтијаты чатышмајанда малдарларын кәндәтрафагы бичәнәк вә отлаглардан истифадә етмәк тәшәббүсү бә'зән кәнд әһалиси илә обалар арасында чидди ихтилаф вә далашмалар төрәдирди. Белә һајларда тәрәфләри сакитләшдирмәк үчүн бир нәфәр гадын даванын мәркәзинә кириб чадрасыны аралыға атырды. Бундан сонра далашмаға тәшәббүс көстәрмәк истәјән олса, обабаши ону мезәмәт едәр, һәтта чезаландырарды. Даваја сон гојулдугдан сонра мәсләһәтлә зијанлар өдәнирди.

Јај бәсләнмәси: Малдарлар јајлаға чатыб, алачыглар тикиб аиләләрини вә һејванларыны саһманладыгдан сонра әкинчилик тәсәррүфатында лазым олачаг ишчи гүввәси кәндләрә гајыдыб 1—1,5 аја тәсәррүфат ишләрини гуртардыгдан сонра јенидән јајлаға гајыдырдылар.

Гојунларын јај бәсләнмәси гыш вә јаз бәсләнмәсиндән фәргләнир. Малдарлар јајлагларда *күнеј* отлаглары јүксәк гијмәтләндириб белә өрүшләр ичәрә етмәјә даһа чох ман атырдылар. Обалар чај вә булаг кәнарында дүшәркә салыр, јурд јеринин тәмизлијинә чалышырдылар. Јајлагда малдарлар 8, бә'зән дә 10 дәфә јурдларыны дәјиширдиләр. Јурд јерини тез-тез дәјишмәклә малдарлар һәм өзләринин вә мал-гаранын сағламлығыны, раһатлығыны тәмин едир, һәм дә өрүшләри күбрәләмәклә нөвбәти илдә һејванларын јемләнмәси гајғысына галырдылар. Елми әдәбијатда Гарабағ гојунчуларынын газандығы бу тәчрүбә јүксәк гијмәтләндирилир вә мүасир дөврүмүздә истифадә олунмасы төвсијә олунмушдур.¹

Мал-гара јајлаға көчүрүләндә әввәлчә дағәтәји күнеј әразиләрдә дүшәркә салыныр, һавалар гызыб дағларын јухары һиссәсиндә отлар инкишаф етдикчә сүрүләр тәдричән јухарыларга галхырды. Јајлагда һејванларын суварылмасында чидди гајда көзләнирди. Мал-гара јајлагда да јаш вә чинсә көрә групплашдырылыр, һәр груп үчүн хүсуси отлаг саһәси ајрылырды. Гојун сүрүләри јајлағын јухарыларына галхдыгча ашағыларында ирибујнузлулар отарылырды. Арана көч әрәфәсиндә гојунлар јенидән дағәтәји өрүшләрә көчүрүлүрдү. Өрүшләр һиссәләрлә отары-

¹ Бу барәдә бах: Абдуллајев М. А. Азәрбајҗан гојунчулугу вә онун инкишафы јоллары, Бақы, 1979, с. 70—71.

лырды. Өрүшүн бүтүн hissәләри отарылыб гуртардыгдан сонра јенидән биринчи hissәдән отарылмаға башланырды. Өрүшләрин hissәләрлә, низамла отарылмасы саһәсиндә малдарлыг тәсәррүфат мәишәтиндә халгымызын газандығы бу тәчрүбә әһәмијјәтини инди дә сахламагдадыр.

Дағлыг эразидә гојунлар, адәтән, алчагдан гәлбијә доғру отарылыр. Исти һавада гојунларын күләјә гаршы јахшы отладығыны чобанлар нәзәрә алырды. Күнеј өрүшләри, әсасән сәһәр ертә вә јағмурлу күнләрдә отарылырды. Гузеј өрүшләр отларын шеһи гурујундан сонра, күнүн икинчи јарысы вә исти күнләрдә отарылырды. Чобан әлиндә ағач һәмишә сүрүнүн габағында кедир, ағачыны јерә дөјүб гојунларын низамла отламасыны тә'мин едир. Етнографик мә'луматлара көрә, саһибкар чобанын ағачынын учунун јејилмәсиндән чобанын сүрүнүн гаршысында дајаныб дајанмадығыны јохлајырмыш.

Гојунлар суварыларкән сүрү су ахынынын әксинә јығылыр, су ичмиш гојунлар кәнарлашыр, буланмыш су ахыб кечир, су ичмәк истәјән гојунлар ирәлиләјәрәк тәмиз су тапыб ичир. Јајлагда гојуна һәфтәдә бир дәфә дуз верилрди. Дүзән зона гојунчулары јајлагда сағымы ијунун ахыры—ијулун әввәлләриндә дајандырырдылар. Сағымын дајандырылмасы мәһсулдарлығын сона чатмасы һәдди дејил. Етнографик мә'луматлар кәстәрир ки, јајлагда гојунлары һәтта августун орталарына кими сағмаг мүмкүн олмушдур, лакин сағымын узун мүддәт давам етмәси дөлүн кечикмәсинә сәбәб олдуғундан гојунчулар фараһ дөлә наил олмаг мөгсәдилә сағымы тез дајандырырмышлар. Белә ки, гојунлар чох сағыланда вә әмиздириләндә чүтләшмә кечикир. Дөл гыш ајларына дүшүр ки, бу заман доғулан гузуларда инкишаф зәиф, хәстәлик вә чыхар чох олур. Малдарлар дөлүн һавалар мұлајим кечән пајызә дүшмәси үчүн сағымы тез дајандырыб гојунларын јемләнмәсинә гајғыны даһа да артырырдылар. Сүрүјә гоч гатылма заманы гојунлара верилән дузун мигдары артырылыр, ән чох күнеј өрүшләрдә отарылыр. Чобанлар һәрдәнбир сүрүнү өрүшә сәрбәст бошлар, буна «күл—чичәк овлама» дејәрдиләр. Малдарлар белә һесаб етмишләр ки, кәстәрилән тәдбирләр гојунда чүтләшмәјә һәвәс ојадыр. Гојунларын күтләви гоча кәлмәси заманы сүрүдә ки һәр 15—20 гојуна бир гоч гатылырды. Гојунларын чүтләшмәсини мүтәшәккил кечирмәк үчүн чобанлар сүрүләрә чидди нәзарәт едирдиләр. Күчлү гочлар әтрафына чохлу гојун топладыгда һамысы илә чүтләшә билмир, гојунлар һәвәсдән дүшүр, чүтләшмә кечикир. Чобанлар шишәк

сүрүләринә чаван, чевик вә даһа еһтираслы гоч гатырлар. Күтләви чүтләшмә баша чатандан сонра гочлар сүрүдән ајрылыр, һәр сүрүдә 2—3 гоч сахлајырдылар. Она көрә ки, бә'зән бала салмыш вә с. гојунлар мұхтәлиф вахтларда гоча кәлирдиләр. Мұлајим кечән, јем бол олан гыш ајлары, јаз отунун тез битиб бол олдуғу илләрдә гојунлар бир илдә ики дәфә чүтләширләр.

Гојунларын бәсләнмәсиндә јај гырхымынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар. Јаз гырхымындан фәргли олараг јај гырхымы һәмишә тәхминән илин ејни вахтында кечирилир. Јај гырхымында гојунлар һәмишә јујулур. Сүрүләр чәја апарыб сујун дәрин јериндән 1—2 дәфә кечирмәклә, кәлә салыб бир гәдәр суда сахламагла јумушлар. Јај гырхымына, адәтән, ијунун ахырында башланырды. Биринчи гузулар гырхылырды. Ијунун ахыры ијулун әввәлләри јашлы гојунлар (әввәлчә еркәк вә субајлар, сонра сағмаллар) гырхылырды. Гырхым ијулун ахыры—августун әввәлләри баша чатырды.

М. А. Скибитски јазыр ки, гојунларын гујруг һиссәси тез сојугладығы үчүн јај гырхымында онларын сағры сүмүјүнүн вә гујругунун үстүнү гырхырдылар. Етнографик мә'луматлар кәстәрир ки, јај гырхымында гојунларын гујруг һәһијәсинин гырхылмамасы бүтүн тәсәррүфатларда тәтбиг олунмамышдыр. Гојунларыны гышлагда бәсләјәчәк адамлар гочларын вә бөјүк гујруглу гојунларын гујруг һәһијәсини гышда сојугдан горумаг үчүн бә'зән бу үсулдан истифадә етмишләр. Гарабаг гојунчуларынын тәсәррүфат мәишәтиндә мөвчуд олмуш адәтә көрә, јајлагда гојун гырхымы ән азы гујруг доғана бир һәфтә галмыш гуртармалы иди. Она көрә ки, гујруг доғандан сонра һавалар сојујур, бу заман гојун гырхылдыгда бә'зән сојуглајыр. Она көрә дә малдарлар гојунлары дағәтәји эразиләрә көчүрүб гырхырдылар. һавалар исти кечәндә гојунлар дағын јухарыларында гырхылса да һава сојујан кими сүрүләр дағәтәји эразиләрә көчүрүлүрдү. Гојуну, адәтән, сәһәр тездән ач оларкән гырхырлар. Гојуну азча отарылмыш вәзијјәтдә дә гырхмаг мүмкүндүр. Лакин чох јемләнмиш гојуну һеч вахт гырхмазлар. Гојун тох оларкән гырхыланда бағырсағы долашыр, һәтта өлүр. Гырхыларкән гојунун бағырсаг долашмасына *гырхлыға дүшмә* дејилир. Бағырсаг долашмасынын гаршысыны алмаг үчүн габаг ајағынын бирини ачыг сахлајырлар. Гырхлыға дүшүмүш гојуну гарғыдан гәләмә дүзәлдиб бурнуну ичәридән ганадыр, үстүнү јунла өртүб тәрләдәрәк ајылдырлар. Гојуну ајылтмаг үчүн итин боғазына бағлајыб сүрүдүрләр,

чалышырлар ки, ит горхаг вә ја ганчыг олсун. *Кәлләдар* вә *мүлкәдар* гојунчулуг тәсәррүфатларында гырхым заманы *имәчилик* тәшкил олунурду. XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә бөјүк гојунчулуг тәсәррүфатларында гырхым заманы музду фәһлә әмәјиндән дә истифадә едилди.

Гырхым заманы ишчиләр *бағчы* вә *гырхынчы* адланан группара бөлүнүрдү. Бағчы анчаг гојуну тутуб ајағыны *«гырхлыг ипч»* адланан хүсуси иплә бағлајыр. Ипин ени тәхминән 3—4 см, узунлуғу 1 м олараг, дөвә вә гузу јундан тохунурду. Гырхымдан сонра һәммин иплә гырхлығын ағзы сарынырды.

Еркәч кими сүрү гаршысында кедән гојунун чијин вә ја *ипчә* сүмүјүнүн үстүндә бир топа јун сахланырды. Буна *кәкүл* дејилир. *Күрнаш* заманы кәкүл васитәсилә еркәч ролу ојнајан гојунлар тапылырды. Малдарлар гырхымдан сонра ән азы бир һәфтә јурд јерин дәјишмәз, гојунлары көһнә архачда исти олмагдан өтрү пејин үстүндә кечәләдирдиләр.

Пајыз бәсләнмәси: Јај гырхымындан сонра малдарлар тәдричән дағларын ашағыларына көчәрдиләр. Әкинчилик тәсәррүфатында јени мөвсүмүн башланмасы, һава шәранти илә әлагәдар август, сентјабр ајы арана гајыдырдылар. Тәсәррүфат мәишәтиндә әкинчиликлә малдарлығын нисбәтиндән, кәндәтрафы өрүшләрин вәзијјәтиндән асылы олараг бә'зи гојунчулар јајлагдан бирбаша кәндә, бә'зиләри исә *пајызлыға* көчәрдиләр. Хүсуси пајызлыгдан истифадә едән гојунчулар кәлләдарлар вә мүлкәдарлар иди. Пајызлыгда гојунларын јемләнмәси, боғаз гојун сүрүләри мүстәсна олмагла, ејни илә јаз отарылмасы кимидир. Пајызда гојунларын јемләнмәсинә чох һәссаслыгла јанашылырды. Гојунчулар дејирләр «пајыз отармадын, јүз отар». Пајызда күн көдәк, кечә узун олдуғундан гојунлар кечә отарылмадыгда еркән арыглајыр, гышын сојугларына давам кәтирмирди. Она көрә дә пајызлыгда гојунларын јајлыма апарылмасына чох әһәмијјәт верилди. Боғаз гојунларын һүркмәси, гачмасы, архдан, јарғандан тулланмасы баласалмаја сәбәб олдуғу үчүн сүрүләри јајлыма јалныз ән тәчрүбәли чобанлар, имкан олдуғда ики чобан апарырды. Сүрү өрүшүн раһат вә бол отлу јерләриндә отарылырды. Пајызлыгда гојунчулар, бә'зән нојабрын 20-нә, һәтта ахырына кими дә галырдылар. Бу һава шәрантиндән, гышлағын вәзијјәтиндән вә *дөлүн* башланмасындан асылы иди. Дөлүн башланмасы илә сағмал гојун сү-

рүләри гышлаға көчүрүлүрдү. Субај гојун сүрүләри һавалар сојујана кими пајызлыгдан гышлаға көчүрүлүрдү. Боғаз гојунлар јајлагдан гышлаға, кәндә гајыдандан сонра ајрыча раһат вә бол отлу өрүшләрдә отарылырды. Онлар үчүн хүсуси горуг өрүшләр сахланырды. Еһтијач олдуғда гојунлары отлагдан гајтардыгдан сонра арпа, чијид, кәпәк, гуру от вә с. илә дә јемләјирдиләр. Боғаз гојунлара гүввәтли јем хүсуси нормада верилир.

Доғуму тәшкил етмәк үчүн хүсуси тәдбирләр көрүлүр, һәр күн *дөлләк* үчүн ајрылмыш јердә сахланан гојунларын доғушуна нәзарәт едилди. Гузу доғулан кими *дөлләкчи* дәрһал онун ағзыны силди, дилини чыхарыб тәмизләјир. Гузуну анасынын ағыз-бурнуна, сифәтинә сүртүр. Чәтин доғушда гузу өлү кими доғулур, белә гузунун бурнуна, ағзына үфүрүб ајырдылар. Анасы гузуну јаалајыб гуртудугдан сонра дөлләкчи гузуну әмиздириб мајаландырыр. Гојунчулар арасындакы адәтә көрә, гузу бәдәни сојумамыш мајаландырылмалыдыр. Гојунчулар гузунун илкин мајаландырылмасыны, уғурлу бәсләнмәсинин тәмәли һесаб едирләр. Гузунун ана сүдү илә мајаландырылмасы јүксәк гијмәтләндирилир. Она көрә ки, ана сүдү илә, јә'ни ағыз сүдү илә мајаланмајан гузулар зәиф инкишаф едир. Анасынын сүдү олмајанда башга гојуну әмиздирмәклә, јахуд инәк вә чамыш сүдү илә мајаландырылдыгда сүдә бир гәдәр гајнанмыш су гатырлар. Сүд олмадыгда гузуја јумурта сарысы ичиртмәклә вә ја көрә јағы вермәклә мајаландырылыр.

Гузу доғуларкән 2—3 күн дојум сәвијјәсиндән бир гәдәр аз әмиздирилмәлидир. Она көрә ки, гузу ағыз сүдүнү чох әмдикдә ајағјолуна кедир. Гузулар 3—4 күн анасынын јанында сахланыр.

Сојуг, күләкли һавада доғмуш гојунлары исти, далда јердә сахлајырдылар. Доғушун биринчи күнү гојунлары сојуг су ичмәјә гојмурдулар. Кәһриз вә булағын көзүндән сувармаг мүмкүн олдуғда јени доған гојунлар суварылыр, белә шәрант олмадыгда су гыздырылыр, она арпа уну вә дуз гарышдырыб, гојуна ичирдирләр. Малдарлар доған гојуна нәзарәт едирдиләр ки, этәнәси дүшәркән јемәсин. Чүнки этәнәсини јејән һејванын сүдү азалыр.

Бә'зи гојунлар гузусуну алмыр вә ону әммәјә гојмур. Белә гојунлар *алмазчыл* адландырылыр. Гојунун баласына вә башга гузуја мөһр салдырмасы илә мәшғул олан адамлар *теликчи* адланыр. Телимәнин мүхтәлиф үсуллари олмушдур. Теликчи гојуну телијәркән онун үркәк, са-

кит, адамајовушмаз кими хүсусијјетләрини нәзәрә алып вә онун характеринә мұвафиг һәрәкәт едир. Теликчи ишә башлајаркән гојун вә гузуну лазыми јерә кәтириб, әввәлчә «меһр дуасы» адланан хүсуси дуа охујур, сонра мұхтәлиф үсуллардан истифадә едир. Теликчи гојунун сүдүнү гузунун үстүнә сағыр, сүдү онун бәдәнинә сүртәрәк гојуна ијләдиб әмиздирир. Дикәр формада гузунун үстүнә дуз сәпиб гојуна јаладыр, сонра әмишдирирләр. Дикәр үсулла: гојуну гузу илә хүсуси бинаја салыб, гојуну һушсуз вәзијјәтдә ајаг үстә күчлә дајананадәк фырладыр, сонра гузуну онун алтына бурахырлар, гузу әммәјә башлајыр. Гојун һуша кәләндә гузуну вурмаг истәсә, тәкрар едилир. Гојун ајыларкән гузуну јалајыб әмиздирсә, ону ајрыча, сакит шәраитдә сахлајырлар.

Кәстәрилән үсулларла гојуну телिमәк мүмкүн олмадыгда гојуну гузу илә бирликдә *алмазлыг** адланан хүсуси бинаја салырлар. Гојунун габаг ајагларынын архасындан ип кечириб јердән азча үзүләнә гәдәр галдырыр, ипи дирәјә бағлајырлар. Гојунун ағырлығы арха ајаглары үстә дүшүр. Гузуну гојунун јанына бурахырлар. Гојуну бир нечә саат, бәзән бир күн бу вәзијјәтдә сахлајырлар. Гојун гузуну гәбул етмәдикдә әмәлијјат бир нечә дәфә тәкрар олунур. Белә бир телимә үсулу да вар: гојун гузу илә алмазлыга салыныр, јахында ит бағлајыб, сәс-күј салараг гојуну горхудурлар, һүркмүш гојун гузуја сығыныр, тәдричән меһрлиләшәрәк ону әмиздирир.

Телинмиш гојунлар гузуну гәбул етдикдән сонра онлары ики-үч күн ајрыча сахлајыб јахшы јемләјирләр. Гојун гузуја там меһр салдыгдан сонра һәр икисини өз сүрүләринә гатырлар.

Кәстәрилән үсулларын һеч бири нәтичә вермәдикдә чобанлар 2—3 гарышлыг көзәклә гојунун габаг ајагларыны бағлајыб гузуну әмиздирирләр. Гојунларын белә бағланмасы *бадымаг*, көзәкләр исә *бадаг бағы* адланыр.

Дөлүн әввәли вә сонунда гузу аз олур, сојугламасын дејә онлар күздә дејил, бир-ици һәфтә корада сахланырды. Кора аз гузуну нормал температурда сахламаға имкан верир. Дөлүн гызғын вахты гузулар кичик күзләрдә сахланырды. Чүнки гузу чох оландә нәфәси илә күзүн һавасыны гыздыра билир. Һәр бир тәсәррүфатда, адәтән, бир нечә күз оларды. Биринчи күздә ахшам-сабаһ әмиздири-

* *Алмазлыг*—јатагда тәхминән ени вә узунлуғу 1—1,5 м, һүндүр-лүјү 2 м олан јанлары гарғы, гамыш вә башга материалла тикилән үстүртүлү тикили; гојун телитмәк үчүн иди.

лән гузулар, икинчи күздә бир өјнә әмиздирилиб һалә отарылмајан гузулар, үчүнчү күздә исә отарылан гузулар сахланырды. Гузулар бир гајда илә корадан әввәлчә биринчи, сонра икинчи, орадан да үчүнчү күзә кечирилирди. Гузуларын һамысыны бир сүрүдә бирләшдириб, бир күздә сахлајанда күз аракәсмәләрлә бир нечә јерә бөлүнүрдү. Аракәсмәләр гарғы, чубуг вә с. материалла читәнир, ортадан гапысы олурду. Гузулары дәстә-дәстә аракәсмәләрә јығыр, гапыны гапагла өртүрдүләр ки, гузулар һүркүб бир-бирини ајагламасынлар.

Тәзә доғулан гузулар ики һәфтә күндә ики дәфә—ахшам-сәһәр, сонра бир өјнәјә кечирилир, отарыланадәк јалныз ахшам әмишдирилирди. Отарылан гузулар күнүн биринчи јарысы әмишдирилир. Бу заман гузу гојун сүрүсүнүн ичәрисинә бошланыр, чобанлар сәрдәндә сүрүнү сејрәлдир, гузунун анасыны тапмасына көмәк едирди. Гузулары анасындан ајырмаг үчүн сүрүнү топлајыб, ағылларын арасындакы дар кечиддән кечирәрәк сечирләр. Әлинә назик чубуг, шаллаг алмыш чобанлар «чых-чых» дејиб һајлајыр, гојунлара јол верир, гузулары исә хәтәр јетир-мәјәчәк зәрбә илә вүруб гајтарырлар. Гузулар 2—3 һәфтә бу үсулла ајрылмаға өјрәдиләндән сонра 2—3 чобан онлары анасындан асанлыгла сәрдәндә ајыра билирди. Гышда гарлы-човғунлу күнләрдә гузулары өрүшә чыхармаг мүмкүн олмадыгда онлары гуру от дәстәләрини күзүн диварларындан вә милдән асараг јемләјирдиләр.

Күздә сахлама гузулары бәсләмәнин ән чәтин мәрһәләсидир. Гузуларын јери исти вә ја сојуг олдугда ағ чијәри хәстәләнир. Күз сојуг олдугда гузу јатмыр, мәләшиб кәзишир. Гузунун јери лазыми температурдан исти олдугда көзү вә ағ чијәри хәстәләнир. Бу вә с. әләмәтләрлә чобанлар гузунун јеринин лазыми температурда олмадығыны мүөјјәнләшдирирдиләр. Гузунун алтынын дөшәнмәси вә тәмиз сахланмасынын хүсуси әһәмијјәти вар. Гузунун алтына гараған, кәтјан, сиркан, дөвәтиканы, јергулачы вә с. дөшәнир, јергулачына даһа чох үстүнлүк верилирди.

Гузу ачыг һавада кечәләмәјә, адәтән, Новруз бајрамында чыхарылырды, һава шәраитиндән асылы олараг бу бир гәдәр кеч вә ја тез ола билирди. Күздән чыхарылан гузу кечәләр бир гәдәр ағылда, сонра күләк тутмајан архачда сахланырды. Гузу отармаг чәтин ишдир, буна көрә дә гузу чобаны чаван адам оларды. Гузу сәһәр тездән өрүшә бошланаркән чохлу гачышыр, сонра отламаға башлајыр. Гузучу әлинә назик чубуг вә шаллаг алып, сүрүсү-

нү дағылмаға гојмур. Жоруланда гузуну топлајыр, сүрүнүн гаршысында дајанараг отарыр. Гузулар өрүшдә јөнү алчаг эразидән жүксәк эразижә доғру отарылып. Исти хавада чобан сүрүнү өрүшүн гәлби јерләринә чыхарыр, чај, булаг этрафында кәздирир, јатмаға гојмурду. Гарабағ дүзү гојунчулары јај кирәнә гәдәр гузуну јумаздылар. Гузуја јајлагда тәхминән 7—10 күндән бир дуз верирдиләр. Ијунун ахыры—ијулун эввәлине кими гузулар анасыны сағыландан сонра әмишдирилирди. Гузуну анасындан бирдәң-бирә ајырмаздылар, эввәлчә бир һәфтә күнашыры, сонра бир-ики дәфә үч күндән-бир әмишдирәрәк, тәдричән ајырырдылар. Гузуну алты ајлығында гырхырдылар. Јајлагда тәзә гырхылмыш гузу сојуг, јағмурлу кечәләрдә архачда дејил, галахда вә ја гаја далданагларында сахланырды. Гузулар гырхыландан сонра тоғлу адланыр. Гырхымдан сонра тоғлунун еркәји ајры, дишиси ајры сүрдә чәмләшдирилирди.

Сава, гочлуг гузулардан башга, бүтүн еркәк гузулар јајлагда *бурулурду*. Тоғлуну сәрин хавада бурурдулар. Бу ишлә *буругчу* адланан шәхсләр мәшғул олурду. Буругчуја һәр тоғлунун бурулмасы үчүн 5 гәпик әмәк һаггы верилирди. Бурулмуш тоғлулар бојча бурулмамыш јашыдыларындан кери галыр, этинин вә пијинин мигдарына көрә исә онлардан үстүн олурлар.

Гарабағ гојунчулары гузуларын јахшы инкишафы вә асан бәсләнмәси үчүн *фараш дөл* үсулундан истифадә едирдиләр. Фараш дөл—октајбр-нојабр доғушу заманы сүдлә там тәмин олундулары, һәмчинин көј отла гидалана билдикләри үчүн гузулар јахшы инкишаф едир, гышын сојугларына асан давам кәтирир. Фараш гузуларда сон дөврләрдә дә инкишаф сүр'әтли олур. Академик Ф. Мәликов Гарабағ гојунчуларынын тарихән истифадә етмиш олдуғу фараш дөл үсулунун гојунчулуғун инкишафында мүсбәт тәсириндән этрафлы бәһс етмиш вә бу үсулдан мүасир гојунчулуг тәсәррүфатларында истифадә олунмасыны төвсијә етмишдир.¹

Пајыз вә гышы мұлајим кечән, бол отлу илләрдә гојунлар мај-ијун ајы икинчи дәфә бала верирди. Икинчи доғуш гузулары *дүбарә* адланырды. Дүбарә гузулар сент-јабрын эввәлине кими анасына әмишдирилирди. Онлары јајлагда гырхмыр вә бурмурдулар. Сава гузулары ана-

¹ Мәликов Ф. Гојунчулугда фараш дөлүн тәшкили. Бақы, 1958.

сындан ајырандан сонра еркәјини еркәк, дишисини диши тоғлу сүрүсүнә гатыр, еркәк тоғлулары Новруз бајрамында бурурдулар.

АРХАЛЫ КӨПӘК ГҮРД БАСАР

Инсанларын чохсаһәли тәсәррүфат һәјатында тарихән ит бөјүк рол ојнамышдыр. Ит мезолит дөврүндә инсанын әһлиләшдирдији илк һејвандыр. Эввәлчә овчулара көмәк едән итин јардымчы ролу малдарлығын инкишафы илә даһа да артыр вә бу сәбәбдән ону сүр'әтлә чохалдырлар. Итдән малдарлығын бүтүн саһәләриндә истифадә едилмиш, хырдабујнузлу тәсәррүфатын инкишафында исә онун ролу даһа чох олмушдур.

Елми әдәбијатда Гафгаз ити һаггында мүсбәт фикирләр сөјләнмишдир. Бир сыра мүтәхәсисләрин фикринчә, Гафгаз ити дүнјада ән гәдим ит чинсләриндән биридир. Б. Рјабинин јазыр ки, Гафгаз ити кими күчлү вә гәзәбли олан башга бир ит чинси танымырам. Онларын әчдадлары Рома лекионерләри илә дөјүшмүшләр. Инди онлар чобанларын јанында сүрүләрә кешик чәкирләр. Јахшы чобан итләри бир зәрбә илә чанавары вуруб јыхырлар. Хасиј-јәтләри чох да мұлајим дејил, көзләри фосфор кими мұнтәзәм ишыг сачыр.¹

Тарихи әдәбијатда кәстәрилир ки, һәлә антик дөврдә Азәрбајчанда итләрин чанавар вә дикәр вәһши һејванларла дөјүшләрдә гәләбәсини асанлашдырмаг үчүн онларын бојнуна үзәринә нештәр бәркидилмиш дөшлүк кечиримишләр.² Ит дөшү илә вурдуғу рәгибини нештәрлә асанлыгла јаралајыб говурмуш. Азәрбајчанын бә'зи зоналарында инди дә итләрин гышда чанавардан горунмасы вә габан овунда јараланмамасы үчүн онларын бојнуна нештәрли дөшлүк кечирилир.

Мұшаһидәләр кәстәрир ки, отлаг шәраитиндә бәсләнән гојунчулуг тәсәррүфатында итин ролу эвәзсиздир. Итләрин артырылмасы тарихән гојунчулуг тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәјин зәрури тәрәфи олмуш вә олараг галыр. Малдарлар иј дујмасы, сајылығы илә сечилән, һәр көрдүјүнә һүрмәјән, мөһкәм характерли вә физики чәһәтдән гүввәтли итләри даһа жүксәк гијмәтләндирмиш, белә

¹ Бу барәдә бах: Рјабинин Б. Друг, воспитанный тобой. Новосибирск, 1977.

² Јамполски З. Азәрбајчанын гәдим ев итләри һаггында этнографик гејдләр (русча), Азәрбајчан этнографик мәчмуәси, V бурахылыш, Б., 1985, с. 100—101.

итләрнин артырылмасы гајғысына галмышлар. Ит нәслиндә, әсасән еркәкләрнин характери үстүнлүк тәшкил едир. Бир зәрб-мәсәлдә дејилір: «Јава итин јава күчүјү олар». Малдарлар лазыми кејфијјәтә малик ит јетишдирмәк үчүн нәзәрдә тутулан көпәкләри ганчыгларла чүтләшдирмишләр. Ит күчүкләјәркән балалары нәзәрдән кецирир, сајталларыны көтүрүб чылызларыны дири-дири басдырымышлар.

Күчүкләр доғуландан ики һәфтә, бә'зән артыг мүддәтә көзләри јумулу олдуғу үчүн кәзә билмир. Онлары сојугдан, истидән горумаг мәгсәдилә далдаланачаг тикирләр. Сүдлә тә'мин олунамасы үчүн анасыны јахшы јемләјирләр, јерләрини тез-тез тәмизләјирләр. Көзләри ачыландан сонра күчүјү хүсуси јемләјирләр. Сүд мәһсуллары илә јемләмәјә үстүнлүк верилір. Сүд, гатыг, ајран, пендир вә шор сујундан арпа уну илә јал бишириб верирләр. Јала дуз да гатырлар. Азәрбајчанда мөвчуд олмуш адәтә көрә, итин гулағыны вә гујруғуну кәсирләр. Бу итин һәм ешитмә, һәм дә дөјүш габилијјәтини артырыр. Итләр боғушанда, чанавара һүчум едәндә бир-биринин гулағындан тутур. Дөјүш заманы гулағы тутулан ит, адәтән, басылыр. Күчүјүн һәлә көзү ачылмамыш гулаг-гујруғуну кәсирләр. Бу иши кечикдирмәк мүәјјән чәтинликләр төрәдир, һәмчинин зијанлы һесаб олунар.

Ити бир гајда олараг јердән газылмыш чалада—јалагда јемләмишләр. Малдарлар белә һесаб едирмишләр ки, ит габда јемләнәрсә, адамларын истифадә етдији габа тохунуб мурдарлајар. Көрпә күчүкләри јемләјәркән натәмизлијә јол вермәмәк үчүн јалаға кип габ јерләшдириб јалы ичәрсинә төкәрмишләр. Малдарлар итә ичазәсиз һәр һансы јемә тохунмамағы өјрәдирдиләр. Бунун үчүн чобан әти ачыг јерә гојур, күчүк әтә тохунмаг истәјәндә она ачыгланыр, бә'зән вуруб горхузурду. Сонра күнүн мүәјјән вахтында әти кәсиб бөјүк итләрлә бирликдә күчүкләрә дә пајлајырды. Чобан итләри һәтта ач оlanda белә кешик чәдикләри јемәли шәјләрә тохунмурлар. Итләри бу хүсусијјәтләрә алышдырмаг үчүн көрпәликдән онлары мүнтәзәм јемләјирләр ки, ач галыб силәфсин олмасын. Бир аталар мисалында дејилір: «Ит ачындан оғурлүг едәр» вә чобанлар сүрүләри лазымынча мұһафизә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә итләри күмраһ сахлардылар. Итләрә күндә ики дәфә—ахшам вә сәһәр тездән јал вермишләр. Итә арпа унундан јоғрулмуш хәмир—күт дә атырымышлар. Итин башы бөјүклүкдәки күт онун бир өјнәси һесаб олунармуш. Ахшам вә сәһәр јемләнмәсиндән әләвә,

чобанлар өз јемәкләринин галығыны, кәсилән һејванын јејилмәјәчәк һиссәләрини дә итә атырдылар.

Чобан итләринин јемини сүрү саһиби верирди. Онлары елә јемләјирдиләр ки, бир-бири илә боғушуб дүшмән мұнасибәтдә олмасынлар. Итләр ләж дүшәндә бир-биринә гаршы дуран групун бирини тәсәррүфатдан узаглашдырырдылар. Бир зәрб-мәсәлдә дејилір: «Ити ләж дүшән евин бәрәкәти кәсиләр».

Итләрә күчүк вахтларындан архач әтрафында, лазым олан јердә гаровул чәкмәк өјрәдилірди. Итләрә тәлим едилән хүсусијјәтләрдән бири саһибинин һајына чаваб олараг, көстәрилән истигамәти мүәјјәнләшдирә билиб һүчума кечмәкдир. Бу хүсусијјәти күчүкләрә ашыламаг үчүн чобанлар һәрдән мүәјјән әразидә һај-күј салыб узагдакы итләри чағырырлар вә бу заман күчүкләр дә онларла бошланарды. Онлар бөјүк итләрлә бирликдә ајынын, чанаварын говулмасында иштирак едирдиләр. Чобанлар итләр һүрән кими дәрһал һаја чыхырлар; дејерләр ки, «архалы көпәк гурд басар».

Чобан итләринә өјрәдилән хүсусијјәтләрдән бири дә кечә гаровулу заманы мүәјјән әразидән кәнара чыхмамагдыр. Итләрдә бу хүсусијјәти јаратмаг үчүн кечә күчүкләр һүрә-һүрә гаралты архасынча гачаркән чобанын она ачыгланыб сүрүнүн јанына гајтармасы илә ашыланыр. Беләликлә, итләр кечә сүрүдән узаглашмајыб, әтрафда дүшмән һисс етдикдә дә сүрүнүн јанында дајаныр, һүрүб һај салыр. Јалныз чобанлар һајладыгдан сонра дүшмән архасынча кедир, ону говурлар. Бу хүсусијјәтдә ики ит олдугда сүрүнүн тәһлүкәсизлији тә'мин олуномуш һесаб едилір. Итләр кечә гаровулунда сүрүләри ајы вә чанавардан мұһафизә етмәк ишиндә чобанларын сағ әлидир. Ит чанаварын сүрүдән көтүрүмүш олдуғу гојуну онун әлиндән аланда һәмин гојуну кәсиб гујруғуну итә пајламаг адәт иди. Човғун заманы вә с. сәбәбләрдән гојун һүркүб архачдан узаглашдығы заман сүрү илә кедиб ону мұһафизә етдикдә дә итләр һәмин гајдада «мұкафатландырыларды». Тәдгигатчы А. Д. Јеритсов јазыр ки, јахшы чобан итләрини татарлар (түркләр) ән шөһрәтли ата бәрәбәр тутурлар. Силаһлы атлыларла, ајы вә чанаварла мұбаризәдә чобан итләри бөјүк чәсарәт вә амансызлыгла иштирак едирләр.¹

¹ Ерицов А. Д. Экономический быт государственных крестьян Казахских уездов Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. П. Тифлис, 1886, с. 137.

Чобан итләри арасында гәфилчил итләре аз тәсадүф олунур. Онлар сон дәрәчә тәһлүкәли сајылыр, жүксәк гижмәтләндирилләр. Гәфилчил итләр адамы да өлдүрмәјә мүнвәффәг олурлар. Она көрә дә бу итләри һәмшә күндүз бағлајыр, ачыг олдугда көздән узаг бурахмырдылар.

Сојуг һавада итләрин сајыглығыны итирмәмәси үчүн иртмәјини гырхырлар. Бир фолклор нүмүнәсиндә гојунчулуг тәсәррүфатында итин ролу белә гижмәтләндирилмишдир:

Әлиндәки дәјәнәк
Галханьдыр чобанын,
Јанындакы боз көпәк
Јолдашыдыр чобанын.

Әһали ити һеч дә тәкчә јахшы гаровулчу олдуғу үчүн севмир. Ит ев һејванларындан саһибинә ән вәфалысыдыр. О, саһибинә үз вермиш севинч вә кәдәри дујур. Адәтә көрә, јахшы ит евә гонаг кәләркән һүрәр, гонаг кәләркән һүрмәз. Әкәр гонаг кәләркән ит һүрүрсә, демәли, гонаг хош нијјәтлә кәлмәјибмиш. Халг итин уламасыны зијанлыг, арзуолунмаз һадисәләр олачағы һаггында хәбәрдарлыг кими гижмәтләндирилләр. Мә'лумдур ки, зәлзәләни ит башга ев һејванларындан даһа тез һисс едилр, бу заман улајыр, зинкилдәјир. Көрүнүр итләрин уламасынын бәд хәбәр олмасы чох гәдимләрдән һәр һансы зәлзәлә заманы јаранмыш фикирдилр. Сонралар итин бүтүн уламалары арзуолунмаз һадисәләрин олачағы һаггында мә'лумат һесаб олунмушдур.

Мүасир малдарлығын бә'зи саһәләриндә итин ролу мәһдудлашса да хырдабујнузулу отлаг малдарлығында онун ролу дәјишмәмишдир.

ХӘСТӘЛИКЛӘРИН ЕМПИРИК ҮСУЛЛАРЛА МҮАЛИЧӘСИ

Топладығымыз этнографик материаллар Гарабағ малдарларынын мал-гара хәстәликләринин халг үсулу илә мүаличәсиндә зәнкин тәчрүбәјә малик олдуғуну сүбут едилр.

Гојунчулуг тәсәррүфатында кениш јајылмыш хәстәликләрдән бири *гыздырмадыр*. Бу хәстәлик мүхтәлиф сәбәпләрдән—иглим шәраити бирдән-бирә дәјишдикдә, јаз ајлары лазыми јем вә судан корлуг чәкилдикдә, һејванларә кәнә јолухдугда јараныр. Гыздыран һејванын түкү рәнкини дәјишиб солғунлашыр. Һава исти олса да гојун-гузу

үшүјән вәзијјәти алыр. Јағмурлу һавада сағлам гојунларда үшүмә әләмәти көрүндүјү һалда гыздырмалы гојунлар күмраһ көрүнүр. Һејван истидән сојуга дүшүб гыздырарса, ону исти, сојугдан истијә дүшүб гыздырарса, онда сәрин јердә сахлајыр, алча туршусуну гајнадыб мәһлулу-ну, һәмчинин сүд вә гатыг ичирилр, тәнәк јарпағы илә јемләјирләр. Гузу гыздырдыгда ону анасынын јанына бура-хыр, гатыг вә ајран ичирилләр. Бүтүн бунлар көмәк етмәсә, гузу ичијара һесаб олунур, ону чыхдаш едилләр.

Гојун хәстәликләриндән бири *ләкәнтәдилр*, ағ чијәрин горхмасы вә ја ичијаралыгдыр. Гузунун сахландығы јер чох исти вә ја сојуг олдугда, исти һавада сых јатдыгда, човғуна дүшдүкдә, судан корлуг чәкилдә, дуз верилдикдән сонра лазымынча суварылмадыгда онлар ичијаралыг хәстәлијинә тугулур. Гырхымдан сонра һавалар бирдән-бирә сојуглашса, хырдабујнузулуларда ләкәнтә әмәлә кәлир.

Гузуларда ичијара хәстәлијинә тутулма вә ја онун әләмәти олдугда онлары мүаличә етмәк үчүн боз ајда јағышлы, шәһли күнләрдә тездән әмишдирдикдән сонра јорулулчаја гәдәр говурдулар. Гузу говуларкән өскүрүр вә чијәрини тәдричән тәмизләјир. Әкәр хәстәлик чох инкишаф етмәмишсә, гузу сағалыб көкәлмәјә башлајыр.

Гузунун бағырсағында јасты, лентшәкилли гурд олур. Онлар халг арасында *кәпәнәк гурду* адланыр. Гурду олан гузулар јајлаға чатанда өлүр. Гузулары кәпәнәк гурдундан азад етмәк үчүн онлары боз ајда сәһәр тездән шоран биткиси олан өрүшә апарыб сувармадан ахшама кими отарырдылар. Ахшам гојун сүрүсүнү һәмшә өрүшә гузунун јанына апарыб әмишдилр, гузулары орада јатырдыр, кәзмәсинә имкан вермирдиләр. Артыг сабаһкы күндән кәпәнәк гурду гузулардан төкүлүрдү. Фасиләләрлә тәдбир 2—3 дәфә тәкрарланырды. Гузулар гурдун төкүлмәсиндән сонра көкәлир вә бөјүјүрдүләр.

Гојунчулуг тәсәррүфатына зијан вуран, чәтин мүаличә олунан јолухучу хәстәликләрдән бири *бозвурмадыр*. Хәстәлик заманы гојунун көзләри тутулур, ојнаглары шишир, јелининдә чирк әмәлә кәлир, әмчәкләри сүд бурахмыр. Бу хәстәлијә тутулмуш гочун тохумлуғу хараб олур, ондан дөл көтүрмүш гојунлар бала салыр, нәсил верәрсә гузулар хәстә олуб чох галмыр. Боз хәстәлијинә тутулмуш гојунлар сүрүдән ајры сахланыр. Мүаличә етмәк үчүн ону тәзә бичилмиш зәми јериндә кәздирилләр. Гојунун ојнагларындакы шиш тахыл бәндәми илә бир нечә дәфә мөһкәм сүртүлүрдү. Бу хәстәлији мүаличә етмәјин дикәр үсу-

лу бу иди ки, гарталын (вә јахуд аянын) бејини чыхарыб гурудур, сонра овуб дуза гатараг гојуна једирдирдиләр. Бу үсул бозвурма хәстәлијинин мүаличәсиндә ән тәсирли васитә олмушдур. Боз вурмуш гоч вә гојунлардан олан гузуларын гылча бәндләриндә шиш оларса, бу, *бозбәнд* адланыр. Хәстәлик јолухучу олдуғу үчүн гузулары ајры сахлајырлар. Мүаличә үчүн гыздырылмыш шишлә дамарын үстә дүшмәмәклә шиш наһижәләри дағлајырдылар. 3—4 күндән сонра дағланмыш јерләрин габығы гопурду, бу јерләрдән чирк ахыр, чиркин гуртармасы илә гузу сағалырды.

Чиркли әллә гојунун јелининә тохундугда, узун мүддәт јатаг јери натәмиз олдуғда, ит, сичан јува салдығы јердә јатдығда гојун *јелинсов* хәстәлијинә јолухур. Бу хәстәлији тысбаға даһа чох јолухдуруп. Хәстәлијә тутулмуш гојунун јелини шишир, әмчәјинин бири, бә'зән дә һәр икиси чүрүјүб дүшүр. Мүаличә үчүн гојунун көбәјинин јанындан узаныб јелининә бирләшән, гырхдамар адланан јердән дамар диггәт вә еһтијатла кәсилирди. Орадан гара чиркли ган ахыр, сонра шиш чәкилир, гојунун јелини сағалырды. Дикәр мүаличә илан дишиндән истифадә едилмәклә апарылырды. Бу мәгсәдлә иланын дишләрини чыхарыб сахлајыр, гојун *јелинсов* олдуғда ону бир нечә јердән јелининә батырырдылар. Бунунла гојун мүаличә олунурду. Һәр ики мүаличә кечикмәдән апарылдығда мүсбәт нәтичә верир.

Дабаг хәстәлијинә хырдабујнузулар да тутулур. Мүаличә үчүн хәстә һејваны исти јердә сахлајырдылар. Ајағындан дабаг тутмуш һејваны тозлу јердә вә гуру шумда кәздирир, онун дырнағынын арасыны јун шал парча илә силир, гара нефт вә нафталан сүртүрдүләр. Бә'зән дә көјдашы гатыға гатыб јараја чәкмәклә мүаличә едирдиләр. Ағыздан тутулан дабағы алча вә лавашана туршусуну гајнадыб һејванын ағзына төкмәклә сағалдырдылар.

Гырхымдан сонра гојуну човғун, долу вурдугда вә ја гарын үстүндә јатышдыранда гујруғу сојуглајыб шишир, ајагјолуна кедир ки, буна *ағчаваз* *олма* дејилир. Ағчаваз олмуш гојуну көһнә архачда, пејин, кәрмә үстә јатышдырмагла, исти јердә сахламагла мүаличә едирләр.

Мал-гара көрпә чочуг отла, бирдән-бирә көј отла јемләндикдә көпүр вә зәһәрләнир, һәм дә бағырсағы долашыр ки, буна халг арасында *гарабағырсаг* дејилир. Гарабағырсаг олмуш һејванын гулағындан вә көзүнүн алтындан ган алыр, гатыг, ајран, сүд ичирирләр. Сонра гојунун сол тәрәфиндә архадакы икинчи габырға илә үчүнчү

габырғанын бел сүмүјүнә јахын јердән бизлә дешиб гарыны оворлар. Сонра гојуну јыхыб архасы үстә фырламагла бағырсағынын долашығыны ачыр вә көпүнү алырлар. Санчыланмыш гојун вә гузунун ағзына торпаг атыб ишијәнә гәдәр ағзыны јумулу сахлајыр вә чарыг илә ас-тача гарын наһижәсинә гырх дәфә вурмагла мүаличә едәр, буна гырхламаг дејәрмишләр.

Мал-гараја зәрәр верән һәшәратлардан ән башлычасы кәнәдир. О, гураглыг илләрин јаз ајларында јатагларда вә пејинли јерләрдә даһа чох олур. Халг арасында кәнәни ики нөвә ајырырлар: ади кәнә вә афат кәнәси. Ади кәнә чох олдуғда һејванда гыздырма вә готур хәстәлији төрәдир. Назик, узун афат кәнәси һејванын түкүнүн дибиндә бүтүн бәдәнинә јајылдығындан тәһлүкәлидир, һәтта һејваны өлдүрә билир. Һејванларда олан кәнәни әллә тәмизләмишләр. Кәнәдән һејван зәһәрләнәндә она дошаб ичирәрмишләр.

Һејванда бит, сиркә, кејишмә, готур олдуғда тәнбәкини вә асыргалын көкүнү гајнадыб сују илә, һәмчинин күлдән дүзәлдилән мәһлулла ону јујуб мүаличә едирдиләр. Бу хәстәликләрин мүаличәси заманы мүәјјән норма вә гајда көзләмәклә нафталан вә гара нефтдән дә истифадә олунурду.

Дәмиров хәстәлијинә тутулмуш һејваны мүаличә етмәк үчүн һәр һансы ағачын көкүнү чәртир, сүзүлән ширәни хәстә наһижәләрә сүртүр, бә'зән онун әвәзинә гојун вә дәвә сидијиндән истифадә едирдиләр.

Гојун натәмиз јердән, батаглыгдан, чиркли дурғун сулардан суварылдығда гара чијәриндә гурд әмәлә кәлир, јајлагда чох нәмишликдә, гузеј өрүшләрдә, гышлагда су чајыры олан јерләрдә отарылдығда да һәммин хәстәлијә тутулур. Бу заман гојунун чәнәсинин алты шишир вә арыглајыб өлүр. Бу хәстәлији мүаличә едә билмир, гојуну онун төрәдичиси олан јерләрә бурахмырдылар.

Илан чалмыш һејваны мүаличә етмәк үчүн гатыға дуз төкүб мәмәков һазырлајырдылар. Илан вуран јери нештәр вә бычагла чәртиб мәмәков сүртүрдүләр. Мәмәков сүртүлән јери сыхырлар, чәртилән јердән зәрдаб ахыб төкүлүр. Мүаличә вахтында вә лазыми сәвијјәдә апарылдығда һејван сағалыр.

Гојунчулугда јајылмыш хәстәликләрдән бири дә *үтмәчә* адланыр. Хәстәлијә тутулмуш гојунун үзү, башы шишир. Мүаличә мәгсәдилә гојунун үзүнү очагда үтүрдүләр. Нәтичәдә шиш чәкилир, хәстәлик кечир.

Мүхтәлиф һадисәләрдән һејванын бәдәниндә әмәлә кәлмиш жаралары мұаличә етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, жараны тәмизләјирдиләр. Мұаличә үчүн битки, һејван мәнсулларындан вә диқәр маддәләрдән истифадә олунарду. Дајаз жараларын мұаличәси заманы нар габығыны сүддә гәјнадыб јараја төкүр, һәмин мәнлулла жараны јујурдулар. Јара дәрин олдугда ораја дуз вә ја зәј гојурдулар. Бу мәгсәдлә истифадә олуан ән тәсирли үсуллардан бири кәрә јағы әридиб гәјнар һалда јараја төкүлмәсидир. Јараја төкүлән јағ бәдәнин сағ јеринә дүшмәмәли иди, әкс тәгдирдә бәдәндә јаныг јарасы әмәлә кәлир ки, бу да мұаличәни чәтинләшдирир. Алча вә лавашана туршусуну гәјнадыб мәнлулуну јараја төкмәклә дә жараны «биширидиләр». Гојунун гујруг јарасыны «биширмәк» үчүн сахсы парчасыны очагда гыздырыб јаранын үстүнә баса-раг «биширир», сонра јуну очагда јандырыб, исти-исти јаранын үстүнә гојуб сарымагла мұаличә едирдиләр. Гырхым заманы гырхлыг гојунун бәдәнин кәсәркән газан гарасыны әринмәмиш јаға гатыб јараја сүртмәклә мұаличә едирдиләр. Һејванын бәдәни кәсиләркән ганахма баш веррәндә дәвә јунуну јандырыб, јараја гојараг ганахманы дајандырырдылар.

Јаз вә јәј ајларында һејванын бәдәниндә јара оlanda гурдлајыр. Гурду мәнв етмәк үчүн малдарлар јовшан, гурдоту, гатыргујруғу кими биткиләрдән, шафталы ағачынын јарпағындан дәрман кими истифадә едирдиләр. Онлары әзиб ширәсини чыхарыр вә ја әзилмиш күтләни һејванын јарасына гојурдулар. Јајлагда бојмадәрән отуну гојун гујруғу илә әзиб бу мәгсәд үчүн ишләдирдиләр.

Гыш вә пајыз ајларында јараланмыш һејванын бәдәнинә сим јеријир. Бу һал бәзән һејванын гыш доғушу заманында олур. Хәстәлији мұаличә етмәк үчүн јовшандан вә јулғун јарпағындан истифадә едилирди. Јовшаны әзиб һејванын симләјән јеринә гојуб сарыјырдылар. Сарығы күндә бир дәфә дәјишдирмәклә мұаличәни тәхминән бир һәфтә апарырдылар. Бу мәгсәдлә истифадә олуан јулғун јарпағы гәјнадылыр, һејванын јарасы гәјнар мәнлулун буғуна верилирди. Јулғун сујундан һазырланмыш мәнһәм јаранын үстүнә гојулараг сарыныр вә бу просес бир нечә дәфә тәқрар олунарду. Симләмиш жараларын мұаличәсиндә бағажарпағы вә һовоту мәнһәминдән дә истифадә олунарду.

Һејванын бәдәниндә шиш әмәлә кәләндә, чиркләмиш јара оlanda мұаличә етмәк үчүн мүхтәлиф отлардан вә һејван мәнсулларындан истифадә олунарду. Јара тәмиз-

ләнир, үзәринә бағажарпағы вә һовотундан һазырланмыш мәнһәм гојулуб сарынырды. Бағажарпағы, шыппыр вә бәјүрткән јарпағындан һәм дә тәбии шәкилдә истифадә олунарду. Шыппыр јарпағынын ичәрисинә кәрә јағы гојуб бүкәрәк исти очаг күлүнә басдырырдылар, бир гәдәр очагда галандан сонра чыхарыб шиш вә чиркли јаранын үстүнә гојуб сарыјырдылар. Нәтичәдә шиш дешилир, чирк ахыб тәмизләнирди. Соғаны очагда бишириб шиш вә чиркли јараја гојмагла да мұаличә едирдиләр. Кәсилмиш һејванын ағ чијәрини, кечи вә гојунун дәрисини сојулан кими—исти-исти шиш вә чиркли јараја гојмагла да јарадакы чирки тәмизләјирдиләр.

Чох гәдимләрдән битки вә һејван мәнсуллары илә кәстәрилән вә башга үсулларла һејван хәстәликләринин мұаличәсиндә зәнкин тәчрүбә газанмыш халғымыз малдарлыг тәсәрруфат мәишәтиндә жүксәк мәдәнијјәтә малик олмушдур. Тәсәрруфатла бағлы белә бир аталар сөзүндә дејилир: «Гојуна нә лазым олдуғуну гојун өзү дејәр». Гојунлар дашы, торпағы вә с. јалајарса, дуз јемәк истәр, чохла мөләшәр вә нараһат оларса, су ичмәк истәр. Тәчрүбәли чобанлар гојунларын рәфтарындан нә истәдијини, һәр һансы һадисәни габагчадан хәбәр вердијини асанлыгла баша дүшүрдүләр. Тәчрүбәли чобанларын вердији мәлумата кәрә, гојунлар јахынлыгда чанаварын олмасыны итдән тез һисс едирләр. Архач һәндәвариндә, јахынлыгда чанавар олдуғуну һисс едән гојунлар сыхлашыб бир-биринә гысылыр, сәксәкәли кәзишир, өскүрүр. Өрүшдә отарыларкән гојун јахынлыгда чанаварын олмасыны һисс едән кими топлашыб бир-биринә гысылыр, тез-тез мөләјир, ајағыны јерә дөјүр. Сүрүнүн вәзијјәтиндән чобанлар јахынлыгда чанавар олдуғуну баша дүшүб итләри һарајлајыб һүрдүрүр, чанавары говурлар. Кечә архача јад адам кирәндә гојунлар өскүрә-өскүрә кәзишмәјә башлајыр, бәзән дә мөләшир. Гојунлар исти һавада отлајаркән үзү күләјә, сојуг күләкли һавада исә күләк истигамәтиндә һәрәкәт едир. Човғун заманы, исти кечәдә вә мүхтәлиф сәбәбләрдән сүрү бүтүнлүклә итәндә, бөлүнәндә ахтарыларкән гојунларын кәстәрилән хүсусијјәтләриндән истифадә олунар. Етнографик мәлуматлар кәстәрир ки, чобанлыг һәмишә чәтин пешә олуб, хүсуси биллик, бачарыг вә зәнкин тәчрүбә тәләб едир.

ТОГЛУЛУГ ВЭ ЈА ЧЭПИШЛИК

Мәнбэләрин гытлыгы XIX эсрин үчүнчү рүбүнә гэдәр гојунчулуг тәсәррүфатында эмәк һаггы гәјдаларыны мүфәссәл өјрәнмәјә имкан вермир. Лакин XIX эсрин 80-чи илләринә айд сәнәдләрдә Загафгазија малдарлыг тәсәррүфатында чүзи јерли фәргләрлә, әсасән ејни формада ән'әнәви эмәк һаггы гәјдасынын олмасы онун 80-чи илләрдән чох-чох әввәлләр формалашдығына дәләләт едир.

XIX—XX эсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын гојунчулуг тәсәррүфатында эмәк һаггы пул вә натура илә өдәнмишдир. Бу бахымдан үч чүр гојунчулуг тәсәррүфаты олмушдур: 1) бүтүнлүклә муздлу эмәјә әсаслананлар; 2) мөвсүмү муздлу эмәкдән истифадә едиләнләр; 3) муздлу эмәјә әсасланмајанлар. Кәлләдар вә мүлкәдар гојунчулуг тәсәррүфатлары бүтүнлүклә муздлу эмәјә әсасландығыны һәм мәнбәләр, һәм дә этнографик мәлуматлар тәсдиг едир. Ортабаб кәндлиләр исә јәј вә гыш мөвсүмүндә мүәјјән мүддәт тәсәррүфатларында муздлу эмәкдән истифадә етмишләр.

Азәрбајчанда мөвчуд олмуш ән'әнәјә көрә, саһибкарла чобан 6 ај мүддәтиндә (апрел ајындан октјабра гэдәр, октјабр ајындан апрелә гэдәр) гуллуг һаггында шифаһи разылыға кәлирдиләр. Бу мүддәт баша чатдыгда чобанын эмәк һаггы өдәнир, олан борчу алыныр, ишиндән разы галындыгда мүкафатландырылырды. Сонра јенидән һәр ики тәрәфин—саһибкарын вә чобанын разылыгы илә чобан ја һәмин тәсәррүфатда галыб јени шәртләрлә ишләјир, ја да азад олунурду. Ән'әнәви эмәк һаггы гәјдасына көрә, чобана 20—25 хырдабујнузлуну 6 ај мүддәтинә отармасы үчүн бир тоғлу вә ја ики чәпиш верилирди.

Бу ән'әнәви эмәк һаггы гәјдасы тоғлулуг вә ја чәпишлик адланырды. Гыш мүддәти үчүн эмәк һаггы әввәлчә јени мүгавилә илә ишә башладығы вахт, јәј дөврү үчүн хидмәт мүддәти баша чатдыгдан сонра верилирди. Эмәк һаггы олараг верилән гузу вә чәпишин јарысы диши олмалы иди. Чобанын эмәк һаггы пулла өдәниләндә бир гојунун 6 ај отарылмасы үчүн 15 гәпик верилирди. Муздлу эмәк тәтбиг олуан гојунчулуг тәсәррүфатларында гузу чобанынын эмәк һаггы гојун чобанынын эмәк һаггы илә ејни иди.

Гојунчулуг тәсәррүфатында мөвчуд олмуш ән'әнәјә көрә, натура илә, истәрсә дә пулла өдәнилән эмәк һаггындан башга, саһибкар чобаны јәј вә гыш еви тикмәк үчүн материалла, јемәк вә кејимлә дә тә'мин едирди. Шәрт-

ләшмәдән асылы олараг, саһибкар чобана ја һазыр чөрәк вә ја чөрәк биширмәк үчүн мүәјјән мигдар ун, хөрәк һазырламаг үчүн мәһсул верирди. Чобанын хөрәк вә чөрәјини биширәчәк өз адамы олдугда саһибкар она чөрәк вә хөрәјини һазырламаг үчүн әрзаг олмадыгда исә һазыр хөрәк вә чөрәк верирди. Адәтә көрә, кәсилән гојунун ичалаты чобана чатырды. Бајрам вә мәрәсимләрдә саһибкар һәр сүрүнүн чобанына кәсмәк үчүн бир әтлик гојун верирди. Тәдгигатчы П. С. Зелински јазыр ки, јәјда чобанын чөрәк вә хөрәји һазыр верилирди. Гышда исә саһибкар һәр чобана ики, ики пуд јарым ун верирди. Саһибкар чобаны көјнәк, архалыг, чуха, шалвар, јапынчы, чарыг, чораб, долаг вә с. илә тә'мин едирди. Һесабланмышдыр ки, 500 гојуна хидмәт едән ики чобана бир илдә 34 тоғлу, јәј дөврү бу сүрүнүн гузусуну отаран 2 гузучуја 8 гузу эмәк һаггы верилмәклә (һәр гузу 1 манат 40 гәпик гијмәт едирди) 58 манат 80 гәпик; орта һесабла ајда һәр чобана чөрәк, пендир, сүд вә с. үчүн верилән мәһсула 1 манат 50 гәпик хәрчләмәклә бир илдә 54 манат, 36 чүт чарыг вә 4 јапынчыја 20 манат хәрчләнмәклә бир илдә ики чобана вә бир мөвсүмдә ики гузучуја чәми 132 манат 80 гәпик хәрч чәкилирмиш.¹

Эмәк һаггы, јемәк вә кејим, мәрәсим һәдјјәләриндән савајы саһибкар јахшы эмәк сәрфи мүгабилиндә чобана мүкафат олараг гојун, гузу, кејим вә с. бағышларды. Чобан өз гојунуну саһибкарынынкы илә бирликдә сахлајыр, саһибкар чобандан разы галдыгда ондан отлаг һаггы алмазды.

Гојун итәркән саһибкар буну чобанын сәһләнкарлығынын нәтичәси һесаб етдикдә иткенин әвәзини онун газанчындан тутарды, чобаны күнаһландырмаздыса, чәримә дә алмазды. Сүрүләрин отарылмасы, кечә гаровулу, сарылмасы, гырхылмасы, јеринин тәмизләнмәси чобанын вәзифәси иди.

XIX эсрин сону—XX эсрин әввәлләриндә бөјүк гојунчулуг тәсәррүфатларында муздлу эмәкдән кеннш истифадә едилирди. Чобандан әлавә, тәсәррүфатда ишләмәк үчүн муздла башга фәһләләр дә тутулур, гојуну сағмаг, гырмаг, мәһсулу дашымаг, гыш јем еһтијаты һазырламаг, от чалмаг вә с. ишләрдә онларын әмәјиндән истифадә олуурду.

Гојунчулуг тәсәррүфатында чобанын бачарыгы јүксәк

¹ Бах: Скибитски М. А. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 88—89.

гижмэтлэндирилди. Халг дежиб ки, «чобан вар өтүрөр кәтирәр, чобан вар отарар кәтирәр», «чобанын көнлү ола са, тәкәдән пендир тутар». Гојунун бәсләнмәсиндә, хәстәликләринин мүаличә едилмәсиндә, алмазчыл гојунларын телинмәсиндә, гојунларын тајлашдырылмасында даһа сәриштәли чобанлары саһибкарлар *баш чобан* вә *сәркар* тә'јин едәрдиләр. Баш чобан сүрүјә бахан башга чобанлардан артыг эмәк һаггы алырды. Бачарыглы чобанларын эмәк һаггыны артырмаг, онлары мүкафатландырмаг, һәтта гоһумлуг әлагәси јаратмагла өз тәсәррүфатларында сахламага чалышырдылар. Бә'зән саһибкар гызыны, гоһумуну јашлы чобанын оғлуна эрә верир, чобанын гызыны оғлуна вә ја гоһумуна алмагла гоһумлуг әлагәси јарадараг бачарыглы чобаны өз тәсәррүфатларында сахлајырды. Бир халг мисалында дејилир: «Чобаны өзүндән оланын гојуну диши доғар».

Гојунчулуг тәсәррүфатынын инчә хүсусијјәтләри саһибкарын һәмишә чобанла мүлајим рәфтар етмәсини, јахшы эмәк мүгабилиндә ону мүкафатландырмагыны зәрури етмишди.

Дикәр тәрәфдән чобанын тәсәррүфата көнүллү чан јандырмагы саһибкар үчүн бөјүк кәлир кәтирилди. Чобан сүрүјә јахшы гуллуг етдикдә һәр 100 гојундан 120—125 гузу алырды. Орта һесабла сүрүдә олан гојунларын 50%-и бир илдә ики дәфә бала верирди. Бу кәлир үзәринә эт, сүд, јун мәһсулларынын артымыны әлавә етсәк, кәлләдар тәсәррүфатында чобана чүзи мүкафат мүгабилиндә саһибкарын бөјүк кәлир көтүрдүјү ајдын олар. Мәһз бу сәбәбләр кәлләдарын чобанла мүлајим рәфтар етмәсинә, онун јемәк вә кејимлә лазымынча тә'мин олунмасына гајгы кәстәрмәјә сөвг едирди.

Кәлләдар вә мүлкәдар тәсәррүфатындан башга бә'зи ортабаб кәндлиләр дә гојунчулуг тәсәррүфатында музду эмәкдән истифадә едирдиләр. Бу заман бир нечә ортабаб бирләшәрәк, гојунларыны бир сүрүдә чәмләшдириб чобан тутурдулар. Бу һалда да чобанын эмәк һаггы, јемәк вә кејими ејни илә кәлләдар тәсәррүфатында олдуғу кими едәнирилди.

Таванасыз аиләләр гојун вә гузунун бәсләнмәсиндә өз эмәкләриндән вә гаршылыглы јардым формаларындан истифадә едирдиләр. Бир нечә аилә гојунларыны бир сүрүдә чәмләшдириб нөвбә илә сүрүнү өрүшә апарараг отарырдылар. Адәтән, белә бирләшмә мәһәллә вә ојмаг дахилиндә олурду. Нөвбәси чатан адам сәһәр тездән һамыдан

әввәл гојунларын өрүшә чыхарылдыгы јердә көзләр, нобатчынын һамысы гојуну кәтирдикдән сонра сүрүнү өрүшә апарар, ахшам гојунлары гәбул етдији јердә саһибинә тәһвил верәрди. Сүрүнүн отарылмасы заманы нобатчынын сәһләнкарлығындан гојун тәләф олардыса, зијанлығы о едәјирди.

Бир нечә аилә гузусуну бир сүрүдә бирләшдириб гузучу тутдугда һамылыгла онун кејимини вә күндәлик јемәјини верәрдиләр. Һәр һәфтәнин базар күнү сәһәр тездән бүтүн гојундан сағылан сүдүн һамысы эмәк һаггы кими гузучуја чатарды.

III ФЭСИЛ

ЈАЈА БӘНЗӘР ГОЈУНЛУ ЕВЛӘР.

МУХУРУ АЛАЧЫГ

Көчмә малдарларын јајлаг вә гышлагда истифадә етдикләри мүвәггәти јашајыш евләринин тәдгиги халгымызын мадди мәдәнијәтинин өјрәнилмәси үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Етнографлардан М. Нәсирли, Г. Гарагашлы, А. Мустафајев, Ф. Нүсәјнов, Н. Нәвилев Азәрбајчан малдарларынын јајлаг вә гышлагда истифадә етдикләри мүвәггәти јашајыш евләринин гурулушу вә тикимә техникасындан бәһс етмишләр.

Ингилаба гәдәрки мүәллифләрин әсәрләриндә Азәрбајчан малдарларынын јајлаг вә гышлагда истифадә етдикләри јашајыш евләринин гурулушу, тикинти материалы һаггында натамам вә пәракәндә мәлумата раст кәлинир. Н. Дубровин јазыр ки, Гафгаз малдарларынын јајлаг евләри ики формада олуб алачыг вә гарачадыр адланырды. П. С. Варавин Загафгазија јајлагларында өлчүсүнә көрә бир-бириндән фәргләнән икә алачыг типи олдуғуну кәстәрир. Бунлардан бөјүк өлчүлү, таваналы анләләрә мәхсус оланы алачыг, кичик өлчүлү, јохсуллара мәхсус оланы дәјә адландығыны гејд етмишдир. М. А. Скибитски Гарабаг јајлагларында гәлибдән вә чадырдан тикилмиш алачыглардан истифадә едилдији һаггында мәлумат верир. Алачыгларын ики формада олдуғуну, биринин мухру алачыг, дикәринин күмә алачыг адландырылдығыны гејд едир. Мүәллиф јазыр ки, јајлагда ики чобанын јерләшә биләчәји гәлибдән тикилмиш дахмалар да олурду. Бу дахмалар дәјә адланырды. С. П. Зелински Гарабаг јајлагларында М. А. Скибитскинин күмә адландырыдығы алачығын тәсвирини вермиш вә онун алачыг адландырылдығыны кәстәрмишдир. М. Авдејев Гарабагда алачығын ики формасыны кәстәрир. М. А. Скибитскинин күмә, С. П. Зелинскинин садәчә алачыг адландырыдығы икинчи јајлаг ев

типинин дә алачыг адландырылдығыны гејд едир. «Азәрбајчаны Өјрәнән Тәдгиг вә тәтәббә» чәмијјәтинин үзвү В. М. Гулијев Азәрбајчанын Газах гәзасы малдарларынын јајлаг евләринин гурулушуну мүфәссәл өјрәнәрәк тәсвир етмиш вә 4 гурулушда алачыг олдуғуну кәстәрмишдир. Мүәллиф биринчи үч гурулушда еви дәјә, дөрдүнчүнү исә алачыг адландырымышдыр. Етнограф А. Мустафајев Ширван зонасында гара кечә вә дүннүклү ев адланан ики алачыг типи гејдә алмыш вә онларын мүфәссәл тәсвирини вермишдир. Ф. Нүсәјнов Кичик Гафгазын шәрг зонасынын јајлаг евләриндән бәһс едәркән зонада дәјә, алачыг, чома, гаракечә, мағарадәјә адланан јајлаг евләри олдуғуну кәстәрмишдир.

Мәнбәләрдән вә бу саһәдә апарылмыш тәдгигатлардан ајдын олур ки, Азәрбајчанын гәлиб вә ағач чубуг материалындан тикилән бүтүн мүвәггәти јашајыш евләри алачыг мәфһумуна дахилдир. Етнографик әјаләтләрдә алачыглар мүәјјән форма дәјишиклијинә уғрајыр вә мухтәлиф адларла ифадә олунур. Јајлаг еви П. С. Варавинин тәсвир етдији вә алачыг адландырыдығы ев, М. В. Гулијевин алачыг адландырыдығы ев, Гарабагда М. А. Скибитскинин вә М. Авдејевин мухру алачыг адландырыдығы алачыг типләри, А. Мустафајевин Ширванда гејдә алдығы дүннүклү ев, кәлләдар вә мүлкәдарлара мәхсус ев типидир.

П. С. Варавинин вә М. В. Гулијевин тәсвир едиб дәјә адландырыдыглары алачыг, С. П. Зелинскинин вә М. Авдејевин алачыг адландырыдығы ев типи А. Мустафајевин Ширванда гејдә алдығы гара ев, М. А. Скибитскинин күмә адландырыдығы алачыг типинә ујғун кәлиб, Гарабагда гара ев, гара кечә адландырылмышдыр.

Гарабагда мухру вә гара кечә адланан ики алачыг типи олмушдур. Гара ев, гара кечә ики мәнада ишләнмишдир. Биринчи «бөјүк ев» мәнасында, икинчиси исә алачыгларын ичәрисиндә галанан очаг кечәни гаралдыр вә гәлибинин рәнкинә көрә гара ев адландырылмышдыр.

Гара ев, гара кечә адланан алачыг орта һесабла 30—40 чубугдан тикилирди. Алачыгларын һамысы һеч дә һәмишә ејнә өлчүдә олмурду. Алачығын өлчүсү әйләләрин иғтисади вәзијјәтиндән, әилә үзвләринин сајындан асылы олараг, бөјүк вә кичик өлчүләрдә тикилирди. Нормал гара ев 40 чубугдан тикилмиш алачыг һесаб олунмушдур. Чубуглардан 20-си јан чубуг, 8-и арха чубуг, 8-и гәншәр чубуг, 4-ү исә кәдә чубуг адланырды. Арха вә гәншәр чубуглары баш чубуг да адландырылып. Чубуғу малдарлар ја мешәдән өзләри гырыб һазырлајырдылар, ја да

аран вә даг мешә зонасы эһалисиндән сатын алырдылар. Алачыг чубуғу әсасән гызыл сөјүддән, вәндән (көврүш), палыддан, гисмән дә чивирдән дүзәлдилирди. Чубуглары кәсиб һазырладыгдан сонра она әјки илә лазыми форма верирдиләр. Чубуғу әймәк үчүн јерә мыхлар чалыр, лазыми өлчүдә мых арасында әјәрәк гурујуб бәркијәнә гәдәр әјкидә сахлајырдылар. Кәдә чубуглар бир группда, јан чубуглар бир группда, баш чубуглар исә бир группда әјкијә верилирди.

Алачығын тикилмәсиндә чәтәндән дә истифадә олунурду. Чәтән гарғы вә гамышдан тохунурду. Тәхминән 0,5 см диаметрли гарғы вә гамышлары кәсир, габығыны тәмизләјирдиләр. Тохунмада үчгат әјрилмиш ипдән истифадә олунурду. Адәтән ипин бир гаты кечи гәзили олурду. Чәтәнин тохунмасы үчүн дүзәлдилән дәзкаһын һүндүрлүјү тохучунун гуршағы бојда олмалы иди. Бунун үчүн јерә ејни һүндүрлүкдә бир-бириндән бир гәдәр аралы икиһача ағач басдырылып, һачалар үзәринә һамар, дүз ағач узадылып. Ағачын учлары һачалара бәркидилир. Бу ағач *зиндан* адланыр. Чәтән тохунаркән зиндан үзәринә гарғы јоғунлугда бир дәнә нар, алча вә ја зоғал чубуғу бағланыр, о, *ағыз чубуғу* адланыр.

Чәтән тохуначаг ипләр ағыз чубуғуна бағланыр. Ипләр јумаг едилир, 1—1,5 м узунлугда сахланыр, јумағын үстүнә тәхминән 1,5 кг ағырлыгда даш бағланырды. Бир нәфәр тохучулар гарғы вермәклә мәшғул олурду. Тохучу ипин бағыны һәмишә јухары чәкилмиш вәзијјәттә сахлајыр, икинчи ип исә ашағы салланырды. Тохучулар гарғыны ипин арасына гојуб, әлләриндә сахладылары ипи ашағы бошлајыб, сахланан ипи јухары ипи ашағы бошлајыб, сахланан ипи јухары галдырырлар. Јенидән гарғы ики ип арасына гојулмагла тохума просеси давам етдирилди. Чәтәнин сон чубуғу да ағач олурду.

Алачығын ени вә һүндүрлүјү чубуғун узунлугундан асылы олур. Буну ев тикәчәк саһибкар чубуг аланда вә ја өзү чубуг һазырлајанда әввәлчәдән нәзәрә алып.

Алачыг тикиләркән јери өлчүр, сичим чубуглар санчылачаг хәтт боју узадылып. Хәттин үстү илә чубуглар санчылып. Јер бош олдугда чубуг санчылачаг јерә су төкүб чубуглары алачығын ичәрисинә доғру торпаға маили санчырлар. Јер бәрк олдугда мыхы јерә чалыб чыхарыр, чубуглары ачылмыш дешијә јеридирләр. Чубуғун јерә маили санчылмасы чубугларын чөлә доғру бир гәдәр гөвсвары дајанмасыны тәмин едир вә алачыға мөһкәмлик верир. Чубуглары бәркитмәк үчүн јерә санчан кими дибинә су

төкүб тапдалајырлар. Алачығын баш, јан вә кәдә чубуглары гаршы-гаршыја санчылып. Әввәлчә јан чубуглары гаршы-гаршыја әјиб 3 јердән, јәни гаршылашмыш чубугларын уч гуртарачағындан вә ортадан, сонра *арха* вә *гәншәр чубуглары јан чубугларын* үстүнә әјиб чубуглар кәсишән јерләрдән бағлајырлар. Даһа сонра *кәдә чубуглары* әјиб јан чубугларла кәсишдији јерләрдән бағлајырлар. Чубуглар бағланан ип *чубугбағы* адланыр. Тәхминән 35—40 см узунлугда олур, учларына әлван рәнкли ипдән һазырланмыш готаз тикилди.

Бүтүн чубуглар бағландыгдан сонра кәдә чубугдан 25—30 см ашағы өркәнлә чубуглар бир-биринә чатылып. Өркәнин бир учуну гапы чубуғуна бағлајыб, нөвбә илә чубуглара долајыб чәкиб бәркидиләр. Ипин икинчи учу тәкрарән икинчи гапы чубуғуна бағланыр. Бу евин гурулушуну сабит сахлајыр вә мөһкәмлијинә көмәк едир.

Чубуглар чатылдыгдан сонра, чөл тәрәфдән чәтән тулуур. Чәтәнин учлары башдан вә ајагдан гапы чубуғуна, ортадан бир нечә јердән чубуглара бағланыр. Гәншәр, арха, сонра јан гәлибләр учларына тикилмиш ипләрлә өз јерләринә бағланыр вә гапылыг асылыр. Сонунчу баш гәлиб алачығын үстүнә сәрилик. Баш кечәни алачығын үстүнә ачмаг үчүн јерә сәриб сичими гәлибин узунуна үзәринә узадыб доғанағы гәлибин бир тәрәфинә илишдирилди. Сичимин бир учуну гәлибдән кәнарда сахлајырлар. Сонра гәлиби әввәлчә ортадан гатлајыб, јумаг кими бүкүрләр. Бүкүлмүш гәлиби галдырыб арха гәлибин гуртарачағында чубуғун үстүнә гојурлар. Сичимин учуну чубуғун үстүндән ирәли атырлар. Бир нәфәр ипин учундан тутуб чәкир. Ип чәкилдикчә гәлиб евин үзәринә ачылып. Сонра гәлиб алачығын үстүндә тарашлашдырылып вә учларына тикилмиш ипләрлә чубуглара бағланыр.

Әһали көч заманы јолда алачыг тикмәк үчүн јүнкүл назик чубуглар көтүрәрмишләр. Гышлагда алачыг тикилән чубуглары гышлаг вә кәндләрдә, јајлагда истифадә едилән алачыг чубугларыны арана көчөркән јахын кәндләрдә аманат гојур, бә'зән дә јолдан кәнар гаја вә чынгыллыгларда кизләдәрдиләр.

Мәнбәләрин мүкәммәл алачыг адландырдығы јајлаг ев типини мухру алачыгдыр. Бә'зи мәнбәләрдә Чәнуби Азәрбајчандан кәтирилдији кәстәрилди. Лакин Гарабағда да јерли усталар бу алачығын һиссәләрини һазырламышлар. Мухуру алачығын һиссәләри бунларды: тәхминән 1 м диаметри олан чәнбәрә, чәнбәрәнин чеврәсинин ичәрисиндә чубуг кечирмәк үчүн дәмир илкәкләр, диагоналынын кә-

сишдији јердә дирәк кечирмәк үчүн дәлик олур. Тәхминән 2,5—3 м узунлугда дирәкдән, орта һесабла 30 чубугдан вә чәтәндән истифадә олунур. Гәлибләри формасына кәрә, јан вә баш кечә адланыр. Алачығын һүндүрлүјү 2,5—3 м олмушдур. Белә алачығын чубугларынын узунлугу тәхминән 4,5 м олур. Мухру алачығын чубуглары—гара евин чубуглары кими әжијә верилиб дүзәлдилир. Тәхминән чубугун 1,5 м һиссәси дүз сахланылыр, евин ени нәзәрә алынмагла галан һиссәсинә гөвсары форма верилир. Алачағы тикәндә әввәлчә дирәк јерә басдырылыр. Дирәјә чөскү ағачы да дејилир. Чәнбәрә дирәјин башына кечириб бәркидилир. Сонра чубугларын јухары учуну чәнбәрәнин илкәкләринә кечирир, ајағыны азачыг дәринликдә јерә санчырлар. Бүтүн чубуглар башдан чәнбәрәјә кечирилиб гуртардыгдан сонра ајагдан низамланыр вә мөһкәмчә јерә санчылыр. Гәлибин өртүлмәси гара евдә олдуғу кимидир.

Гарабағда мухру алачығын башга формасы да јайылмышдыр. Бу алачыгда чәнбәрә даирәви дејил, квадрат шәкилли олмушдур. Алачығын гурулмасында дирәкдән истифадә олунмамышдыр. Бу алачығын дөрдкүнч чубуглары бир гәдәр јоғун вә даһа мөһкәм олур, онлара чәм чубугу дејилир. Алачыг тикәркән чәнбәрәни 4 чәм чубугуна кејдириб јухары галдырыр, галан чубугларын јерини дәгигләшдириләр. Чәнбәрәнин мәркәзиндә, дирәк кечириләчәк јердән, дирәји әвәз едәчәк мөһкәм ип бағланыр. Ипин салланыб, алачығын мәркәзиндә тохундуғу јерә мых чалыныр. Бу мых, чөскү мыхы, ип чөскү ипи адланыр. Чөскү ипи чөскү мыхына бағланыр. Бүтүн чубуглар чәнбәрәјә кечирилиб јери дәгигләшдирилдикдән сонра чубуглар јерә санчылыр, сонра чөскү ипи дә мөһкәм бәркидилир. Галан бүтүн просес әввәлки мухруда олдуғу кимидир.

Мухру алачыг таванлы малдарлара мөхсус иди, анчаг јашајыш үчүн истифадә олунурду. Јери нәмәнд, халча вә килим илә дөшәнирди, диварына халча асылырды. Алачығын арха тәрәфиндән јатачаг палтары вә дикәр ев әшјалары јығмаг үчүн јүк јери дүзәлдилир. Мәфрәш, јатачаг палтары, бохча, кејим шејләри саһманла јүкә јығылыр, үстү килим вә хүсуси парчадан һазырланмыш материалла өртүлүрдү. Јүк јери нәрдә илә ајрылырды. Таваналы малдарлар тәсәррүфат мөгсәдилә ајрыча алачыг тикирдиләр.

Гара кечә исә орта тәбәгәјә вә јохсуллара анд ев тип иди. Бу евдән һәм јашајыш, һәм дә тәсәррүфат мөгсәдилә истифадә едилирди. Н. Дубровин јазыр ки, алачыг-

да татарларын (түркләрин—Х. Х.) чохла эмлакы олурду. Арха тәрәфдә јорған-дөшәк, јасдыг, кејим шејләри јығылыр. Јанында силаһ, ат лөвазиматы вә с. асылыр. Аракәсмә илә ајрылмыш бир тәрәфдә јағ, сүд, пендир, дикәр тәрәфдә ун, буғда вә с. гојулурду. Алачыгда сүд вә сүд мөһсуллары сахланан һиссә нәми јери адланыр. Таванасыз аилләләр сојуг јағмурлу күнләрдә хөрәк вә чөрәји дә алачыгда биширдиләр.

Гарабағда гышлагда гојунчуларын истифадә етдији јердән газма гыш еви дәјә адланыр.* Дәјәнин өлчүсү аиләнин бөјүклүјүндән, игтисади имканындан асылы олараг, бөјүк вә кичик олмушдур (ени тәхминән 3,5 м, узунлугу 5—6 м, һүндүрлүјү 2,8—3 м). Дәјә тикиләркән јери өлчүлүб нишанланыр, тәхминән 1,5—1,8 м дәринликдә калафасы газылыб торпағы чыхарылыр. Кириш јолу бајырдан дәјәнин дөшәмәсинә доғру маил газылмагла гапы ачылыр. Сонра диварын гаршысы калафа һүндүрлүкдә гарғы илә читәнир, бә'зән тапан сындырылыр. Читәмә, тапан ортадан вә башдан мөһкәм гуршагланыр. Сонра 2,5—2,8 м һүндүрлүкдә арха вә гаршы диварын тән ортасындан һача дирәкләр басдырыб, үзәринә мил гојулур, милин үстүндән ләләкләри ардланмыш гарғы илә дәјәнин үстү сүрүлүр. Милин һәр ики гуртарачағында сүрмә гуршагланыб диварларын башына бәркидилир. Сүрмәнин үстүнә, чәјән, лығ вә гамыш дөшәмәклә дәјәнин үстүнү өртүрләр. Гапыја чәрчивә салыб тахта илә, бә'зән алачыг гапысы илә өртүрләр. Арха вә гаршы дирәјин јанларындан кичик пәнчәрәләр гојулурду. Пәнчәрәләрә әсасән палаз вә парча тутулурду.

Гарабағ малдарлары дикәр үсулла, фәргли формада да дәјә тикмишләр. Бу дәјәнин калафасынын газылмасы, гапысынын дүзәлдилмәси, диварынын читәнмәси әввәлки гајдада олур. Дәјәнин үстүнүн өртүлмәсиндә алачығын материалындан истифадә олунур. Дәјәнин дивары һазырландыгдан сонра гара евин чубуглары тапана санчылыб алачыгда олдуғу кими, бир-биринә бағланыр, кечә евин үстүнә сәрилмәклә дәјә һазыр олур. Дәјәнин дөшәнмәси вә диварларынын бәзәнмәси аиләнин игтисади вәзијәтиндән асылы иди. Дәјәнин гыздырылмасында собадан вә ачыг очагдан истифадә едирдиләр. Ачыг очаг, адәтән, сачын ичиндә галанырды.

* Азәрбајчанын дикәр этнографик әјаләтләриндә дәјә сөзү башга мәнәлары ифадә едир. Бах: Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, II ч. Бақы, 1980, с. 57.

КОРАДАН ДАМА ГЭДЭР

Гарабаг гојунчулуг тэсэррүфат тикилилэрини гурулушуна көрө 3 група ајырмаг олар: 1) мағара типли күфүл биналар; 2) үстүөртүлү газма вэ јарымгазмалар; 3) таванлы вэ тавансыз јерүстү биналар.

Архач. Гарабағын көчмө малдарлары гојунлары илин 7—8 ајыны тэсэррүфат бинасындан истифаде етмэдән архачда сахлајырдылар. Архач елө јердө салынырды ки, топографик вэзијјәти гојунларын бинаја олан төлөбатыны өдөсин.

Гојунчулуг тэсэррүфатынын инкишафында јүксөк әһәмијјәти илө әлагәдар, архачы шәрти олараг «тэсэррүфат бинасы» һесаб етмәји лазым билдик. М. Нәсирли јазыр: «һазырда өлүб кетмиш нәслин... сечдији архач јерләри инди дә истифаде едилир. Һәтта инди белә көһнә архач јерләрини әвәз едә билән мүнәсиб јер тапа билмәјиб, јенә көһнә јериндән истифаде едирләр».¹

Галаг. Јазлаг вэ јәјлагда гојунларын бәсләнмәсиндә истифаде едилән тэсэррүфат биналарындан бири галагдыр. Даирәви формада дашдан һөрүлүр, һүндүрлүјү тәхминән 1,20—1,30 м олур. Галағын өлчүсү һејванын мигдарындан асылы олараг гојулур. Галағын һөркүсүндә јапышдырычы маддәләрдән истифаде едилмир. Дашларын арасында бошлуг галмасы фајдалы һесаб олунур. Белә ки, јағмурлу һавада галаға күлөк дахил олмасы ичәринин гурумасыны асанлашдырыр, исти һавада исә сәринлик јарадыр. Көчмө малдарлар јазлаг вэ јәјлагда гузулары анасындан ајыранда кечәләр галагда сахлармышлар. Зәиф, хәстә гојунлара вэ гочлара мүәјјән мүддәт нәзарәт етмәк үчүн кечә ајрыча галаға јығармышлар. Гојунчулар чалышармышлар ки, галагда гојун аз олсун, сыхлыг јаранмасын. Гојунчулар анчаг зәрурәт заманы галагдан истифаде едәрмишләр.

Гарабаг дүзү малдарлары гојунчулуг тэсэррүфатынын инкишафында гыш дөврү тэсэррүфат биналарынын гурулушу вэ иншаат материалына хүсуси әһәмијјәт вермишдир.

Гарабаг гојунчулуг гыш тэсэррүфат биналарыны ики група бөлмәк олар: а) гышлаг гыш тэсэррүфат тикилиләри; б) кәнд гыш тэсэррүфат тикилиләри.

¹ Нәсирли М. Азәрбајчан Республикасы Шәки—Загатала бөлкәси әһалисинин јашајыш евләри. Бақы, 1975, с. 73.

Гышлагда тикилмиш јашајыш вэ тэсэррүфат биналары топлусу *јатаг* адланыр.

Гузу биналары: Қора, дөлмә, ағзыкөјә, көјәбахан Гарабағын мүхтәлиф әразиләриндә фәргли адланса да, ејни мәнаны ифаде етмишдир. Қора тикмәк үчүн даирәви гују газылыр. Диварынын гаршысы гарғы вэ чубугла кип читәнир. Читәмәнин јухары һиссәси 15—20 см гујудан јухары чыхыр, бу һиссә гуршагланыр. Гуршағын архасына торпаг јығыб маили вэзијјәтдә тапдалајыб бәркидирләр. Гујунун ағзына ағыр јүк сахлаја биләчәк бир-биринин үстүндән паралел кечән 4 пәрди гојулур. Пәрдиләрин ара кәсилмәсиндә лазыми өлчүдә гапы сахланылыр. **Гапынни** чәрчивәси вэзијјәтиндә дајанан пәрдинин үзәринә гарғыдан, чубугдан бағланмыш гом бәркидилир. Гомларын архасына, пәрдиләрин үстүнә ағач гојулур, үстүндән күләш дөшәјиб торпаглајырлар. Гарғы вэ чубуг арасына күләш, от јығыб гуршагламагла гапаг дүзәлдилир. Гапаг көтүрүлүб, гојулмагла коранын ағзын ачыб өртүрләр.

Күз. Гузуларын бәсләнмәсиндә күз хүсуси әһәмијјәтә малик гыш тэсэррүфат бинасыдыр. Гарабагда күз, орта күз, ана күз, бөјүк күз адланан тэсэррүфат тикилиләри олмушдур. Адындан көрүндүјү кими күзләрин һамысы гузу сахламаг үчүндүр, јалныз өлчүсүнә көрә бир-бириндән фәргләнмишдир. Күз тикәркән јери өлчүб диварын гурмаг үчүн 30—35 см дәринликдә харым газылыр. Харымын ичиндә һәр ики тәрәфдән, күзүн үстүнә дөшәнәчәк салламаларын тушундан гаршы-гаршыја 15—20 см дәринликдә чала газылыр. Гарғыдан үмуми узунлуғу саллама вэ диварын узунлуғу гәдәр, диаметри 10—15 см гом бағлајыр, чалаја гојуб басдырырлар. Харымда күзүн дивары гарғы вэ гамышдан тапан сындырылыр. Гомлар тапанын ичәрининдә галыр. Диварын дибинә чөл тәрәфдән торпаг төкүб, тапдалајыб бәркидирләр. Дивары башдан вэ ортадан, ики јердән гуршаглајырлар. Күзүн ени тәхминән 2—2,5 м, диварынын һүндүрлүјү 1,2—1,4 м олур. Өн вэ арха диварын чөлүндән, тән ортадан 1,8—2 м узунлугда һача дирәкләр басдырылыб, үзәринә мил гојулур. Күз узун оlanda миллин әјилмәси еһтималы варса, ортадан да дирәк басдырылыр. Мил гојулдугдан сонра гомлары миллин үстүндән ашырыр, учларыны бир-биринин ичәрисинә кечириб бурғу илө миллин һәр ики тәрәфиндән бәркидирләр. Гомлар салламаны әвәз едир. Бәзән саллама ағачдан да олурду.

Салламаларын диварла әлагәли олмасы бинанын мөһкәмлијини тәмин едир. Үст һиссәдә симметриклик вэ габарыглыг јарадыр ки, бу да јағыш заманы күзә су дам-

мамасы үчүн көрөкдир. Салламалар багландыгдан сонра, үстүнө ағачдан долајы габырға дөшөнир. Ағач олмадыгда гары вә гамышдан гом баглајыб габырға кими гојурлар. Үстүндөн шах дөшөјиб һамарлајыр, сонра үстүнө гамыш, чәјән, лығ материалындан бири дөшөнир. Дөшөнән материалын сон лајы башы ашағы, кәсилән һиссәси јухары истигамәтдә гојулур. Сонра бир лај милин тән ортасындан дөшөнир вә һәр ики тәрәфиндән гуршагланыр.

Күз башга үсулла да тикилмишдир. Бу күзүн дә дивары ејни илә биринчи күздә олдуғу кими гурулур. Биринчидән фәргли олага, диварын ичәрисиндә гомдан, үстүнүн өртүлмәсиндә салламадан истифадә олунмур. Дирәк басдырылыб, мил гојулдугдан сонра гарғы илә сүрүлмәклә үстү өртүлүр. Бунун үчүн гарғыдан тәхминән диаметри 10 см, узунлуғу милин үстүндән кечиб һәр ики учу дивара чатан гом дүзәлдилир. Гомлар арха гуртарачағында милин үстүнә ашырылыр. Гомун бири арха диварла јан диварын бирләшдији јердә диварын башына вә ортадан милә бәркидилир. Багланмыш гома милин үстүндән вә јанлардан үч-дөрд јердән 15—20 см ениндә, 2—3 см галынлығында гарғы санчылыр. Бу, хәрәк адланыр. Хәрәјин учлары икинчи гомун үзәриндә дајаныр. Сонра сечилмиш узун гарғылар арадан милин үстүндән башланараг хәрәјин үстүндән вә алтындан кечириләрәк кәсик учу диварын башына санчылмагла күзүн үстү сүрүлүр. Сүрмә артдыгча икинчи гом хәрәјин гаршысында ирәлиләјир, хәрәк назилдикчә ичәрисинә јени гарғылар әла вә олунур. Сүрмә күзүн габаг диварынын үстүнә чатдыгда, гомун учлары диварлара, хәрәкләр гома багланыр. Күзүн үстү әввәлдә көстәрилән материалларла, ејни гајдада дөшөнир. Инфарматор мәлуматларына көрә, үстү гамышла дөшөнмиш күзләрдә гузулар даһа јахшы инкишаф едир.

Дағәтәји зонада күзүн калафасы дүзәлдилир. Диварынын гаршысы гарғы вә ағач чубугла читәнир, бә'зән дә гарғы вә гамышла тапан сындырылыр. Читәмә вә тапан башдан вә ортадан гуршагланыр. Јан диварларын арха вә габаг күнчләриндән, читәмәдән 5—10 см һүндүр һача дирәкләр басдырыб үзәринә долајысына ағач гојулур. Бу ағач чарчы адланыр. Габаг вә арха диварын дибиндә ортадан 1,7—1,8 м һүндүрлүкдә дирәкләр басдырыб үзәринә мил гојулур. Милин әјилмәси еһтимал олундугда күзүн ортасындан да бир дирәк басдырылыр. Мил гојулдугдан сонра јоғун тәрәфи милин үстүндә, назик тәрәфи диварын үстүндә дајанан салламалар дөшөнир. Материалын бол вә гыт олмасы илә әлагәдар салламалар 20—30 см вә ја

35—40 см мәсафәдән бир гојулур. Саллама үзәринә ағач гол-будағы дөшәјиб үстүнә күләш, от јајыб торпаглајырлар. Торпаг дөјүлүб бәркидилир вә үзәри һамарланыр. Бир-ики дөфә јағыш јағандан сонра јенидән үстүнә 2—3 см галынлығында суваг салырлар. Сувағын үстүндә чат әмәлә кәлмәмәси үчүн күл сәпир, бә'зән дә сары торпагла пејин мәһлулундан ширә чәкирләр. Суваг јағыш заманы сују јахшы ахыдыб дамманын гаршысыны алыр. Күзүн гапысыны дүзәлтмәк үчүн гапы ачылмыш диварын һәр ики тәрәф гаршысында кичик дирәк басдырыр, башларына јухарыдан саллама баглајырлар. Гава кечирмәмәси үчүн пәрдиләрин әтрафына гарғы, гамыш гојуб гуршаглајырлар. Гарғы вә гамышдан гапаг дүзәлдилир.

Бала күз, орта күз, ана күз, бөјүк күз дә көстәрилән формаларда тикилир. Онлар јалныз өлчү е'тибарилә бир-бириндән фәргләнир. Бүтүн күзләрдә арха дирәјин јанындан күфлә дејилән бача гојулур.

Ағыл. Јерли шәраитә мувафиг иншаат материалындан, фәргли формаларда тикилмиш ағыл Мил-Гарабаг дүзү гышлагларында, диқәр иглим, релјеф зоналарында јаз, јаз вә пајыз тәсәррүфат бинасы кими истифадә олунмушдур. Гарабагда ағыла *кәрәскә* дә дејилир. Гарабаг дүзү гышлагларында ағыл дөрдкүнч формада, ени 2,5—3 м, дивары 2—2,5 м һүндүрлүкдә, узунлуғу гојунун мигдарындан асылы олага тикилмишдир. Гојунчулар ағылын диварынын һүндүр олмасыны фајдалы һесаб етмишләр. Гапысы, адәтән, чәнуб тәрәфдән гојулмушдур. Ағыл тикмәк үчүн өлчүсү мүәјјәнләшдирилир, диварынын јери нишанланыр, 30—35 см дәринликдә *харым* газылыр. Харымда диварын ич үзү архасына гамыш, чәјән гојулан саф гарғыдан дүзүлүр, сонра чөл үзүнә мөһкәм гарғы вә ја чивир дүзүб башдан, ортадан вә диварын јерә јахын һиссәсиндән *гуршаглајырлар*. Дивар дибини чөл тәрәфдән торпаглајыб, тапдаламагла, *пәрди* илә дөјмәклә бәркидиләр.

Кәндләрдә ағыл һәјәтин гурулушуна мувафиг дөрдкүнч вә даирәви формада тикилир. Дүзән зона кәндләриндә ағыл әсасән гарғы вә гамышдан *тапан* сындырмагла тикилмишдир. Етнографик мәлуматлар көстәрир ки, чивир, гаратикан колу, даш да ағыл тикинтисиндә ишләдиләрмиш. Ағыла *халхал* вә *чәпәр* дә дејилмишдир.

Вана. Гојунчулуг тәсәррүфат тикилиләриндән бири дә ванады. Гарабагда *кағ* да дејилир. М. Нәсирли вананы гәдим тәсәррүфат тикилиләриндән һесаб едир. Гарабағын әсасән дағәтәји зоналарында истифадә олунан вананын

ени тэхминэн 3—3,5 м, һүндүрлүжү 1,80—2 м, узунлуғу исә һејванын мигдарына көрә мүүјјөн едилирди. Вананын јери өлчүлүб *калафасы* 1,3—1,4 м дәринликдә газылып. 1 метрә гәдәр ениндә гапы јери ачылып. Торпаг шәраитиндән асылы олараг диварынын гаршысы ја гарғы вә гамышдан тапан сындырылып вә ја гарғы илә чәтәнир, ја дашла һөрүлүр вә ја бунларын һеч бири едилмирди. Вананын үстүнүн өртүлмәси ејни илә јердән газма күзүн үстүнүн өртүлмәси кимидир, һәмишә арха дирәјинин јанында бача гојулурду.

Гојун дамы. Азәрбајчанын дағлыг вә дағәтәји зоналарында ғышда гојунлары сахламаг үчүн тикилән тәсәррүфат бинасыдыр. Гарабағда *гојун пәјәси*, *гојун төвләси* дә адланыр. Гојун дамы тикәркән јери өлчүлүб нишанланыр. Тэхминән ени 4 м, диварынын һүндүрлүјүнү 1,4—1,5 м, узунлуғуну лазыми өлчүдә гојур, калафасыны газыб торпағыны чыхарырлар. Кириш јолу ачмаг үчүн чөлдән 1,5—2 м узунлугда, 1—1,2 м ендә калафанын дөшәмәсинә доғру маили газыр, дамын дөшәмәси сәвијјәсинә ендириләр. Калафанын диварынын гаршысы дашла һөрүлүр. Һөркүдә јапышдырычы маддә кими әһәнк вә сары торпаг ишләдилирди. Дамын арха вә өн диварынын гаршысындан ортадан тэхминән 1,8—2 м һүндүрлүкдә һача *дирәкләр* басдырыб, үстүнә *мил* гојулур. Јоғун тәрәфи милин үстүндә, назик тәрәфи диварын үстүндә дајанан *салламалар* дөшәнир. Сонра үстүнә *шах*, адәтән, гаратикан колу, онун да үстүнә *күләш*, *ғырчын* дөшәјиб, үстдән дә 20—25 см галынлығында торпаг јајырлар. Бир нечә дәфә јағыш јағдыгдан сонра дамын үстүнә палчыгдан назик суваг чәкирләр. Дамын гапысы тахтадан дүзәлдилик *һәнчама* илә чәрчивәјә кечирилир.

Күфүл. Гарабағ гојунчулары дағлыг зонанын кәндләриндә, дағәтәји зонанын кәнд вә ғышлагларында күфүлдән кениш истифадә едирдиләр.

Күфүл газмаг үчүн тәпәнин, дағын дөшү күфүлүн ени вә һүндүрлүјү нәзәрдә тутулан өлчүдә газылып, гаршысы ачылып, дөшәмәси гаршыдакы јер сәтһи илә ејни сәвијјәјә ендирилди. Күфүлләрин ени 3—4 м, һүндүрлүјү 2—2,2 м олмушдур. Дәвә сахламаг үчүн олан күфүлләр дәрин газылырды. Күфүл саһибкарын еһтијачына көрә 30—40 м узунлугда газылырды. Күфүлүн сон гуртарачағында, узун олардыса, ортадан *бача* гојулурду. Гапаг һава кечирән материалдан дүзәлдилир, бу гајда бүтүн фәсилләрдә көзләнирилди. Күфүлдән диқәр тәсәррүфат мөгсәдилә дә истифадә олуңмушдур.

Мәрәк. Гарабағда мәрәјин иншасында гарғы, гамыш, чивир, чил, чәјән, лығ, даш вә ағачдан истифадә едиләрмиш. Мәрәк дәрдиқунч формада, 3,5—4 м һүндүрлүкдә, 4—5 м ениндә, 10—15 м узунлуғунда тикилирди. Мәрәјин дивары гарғы вә чивирлә читәнир, читәмәнин башы гуршагланырды. Чөл тәрәфиндән 1,5—2 метрдән бир, читәмә һүндүрлүкдә пәрдиләр басдырыб читәмәни пәрдиләрә бағлајырдылар. Бу тип мәрәјин үстүнүн сүрүлмәси вә дөшәнмәси күзлә ејнидир. Дағәтәји зонада мәрәк јердән газылырды.

АҒЫЗДАН АХТАРМАЈА ГӘДӘР

Сүд мәһсуллары. Малдарлыг мәһсулларындан сүд вә ондан һазырланан әрзаглар инсанларын гадаја олан тәләбатынын өдәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә малиқдир.

Тарихән инәк, чамыш, гојун, кечи вә бәзән дә дөвә сүдүндән гатыг, гајмаг, шан-шан, чијә, сүзмә, јағ, пендир, шор, нор, лор, гурут, ајран, атлама, кәсмик вә с. мәһсуллар һазырланмышдыр. Мүхтәлиф һејван сүдүндән һазырланмыш ејни адлы мәһсуллар кејфијјәтчә бир-бириндән фәргләнир. Халг арасында инәјин јағы, чамышын гатығы, гојунун пендири даһа јүксәк гијмәтләндирилир.

Кәтәмәз. Доғумундан сонра илк күндә һејвандан сағылан сүд *ағыз* адланыр. Гаты, сарымтыл рәңкдә олур. Ағыз сүдүнү сүзмәк мүмкүн олмадығындан, һејванын әмчәкләрини јујуб сонра сағырлар. Ағыз сүдү биширилдикдә бәркијиб тәзә пендир вәзијјәти алып, кәтәмәз адланыр. Дадлы вә ләззәтли олур. Јаванлыг кими истифадә олуңур. Адәтә көрә, кәтәмәз мүтләг гоншулара да пајланырды. Гоншу пај алдығы габа имканына көрә бир шеј гојмалы, ону бош гајтармамалы иди. Адәтә көрә, бир шеј олмадыгда *габа* дуз гојулурду. Малдарлар сүн'и үсулла кәтәмәз алмаг үчүн тэхминән 1 л сүдә бир јумуртанын сарысыны гатыб биширәдиләр.

Ағыз сүдүндән *сулуг* да бишириләр. Бунун үчүн һејванын этәнәсинә бирләшән, ичәрисиндә су олан назик пәрдәни көтүрүр, сујуну бошалдыб тәмиз јујур, ичәрисинә ағыз сүдү төкүб ағзыны бағлајыр, исти күлә басдырыб үзәринә көз јығырлар. Тэхминән 1—2 саата бишир. Сулуғу газанда сујун ичиндә дә бишириләр. Истәр очагда, истәрсә дә суда бишәндә сулуг пендир кими бәркијир. Күлдә бишән сулуг даһа тамлы олур.

Ағыз сүдүндән *ғыјма чәрәји* дә биширилир. Ағыз сүдүнә әләнмиш ун гатыб сыјыг хамыр шәкли алана кими

гатышдырырлар. Газана жағ гојуб әридир, хамыры тәхминән 0,5 см галынлыгыда јајыб газана гојур вә биширләр.

Ағыз сүдүнә ун гатыб гарышдырыр, очаг үзәриндәки жағланмыш сачын үстүнә төкүр, тез-тез чевирир вә бу заман шишлә деширләр. Алынмыш жемәк *шан-шан* адланыр.

Булама. Һејванын дағумдан бир күн сонракы сүдү булама адланыр. Һејванын сүдү 2—3 күн, сүдү жағлы Һејванларынкы тәхминән 4—5 күн булама олур. Булама сүддән бир гәдәр гаты, сарымтыл рәнкдә олур. Јаванлыг кими истифадә едилир. Буламаны габада вам јанан очаг үзәринә гојуб бишәнә гәдәр, охлов вә ја чөмчә илә булајырлар. Белә етмәдикдә чүрүјүр.

Кәтәмәз, сулуг, гыјма чөрәји, шан-шан вә буламаја дуз атылмыр, бә'зән шәкәр гатылыр.

Сүд мәһсулларындан бири дә *чијәдир*. Чијә һазырламаг үчүн чиј сүдү сағылан кими тештә төкүрләр. Буна сүдүн сәрилмәси дә дејилир. Бир күн һава сәрин олдуғда артыг да сахлајырлар. Һава исти кечәндә ахшам сәрилмиш сүдүн үзүнү сәһәр тездән јығырлар. Сүдүн үстүндә јығылан тәбәгә чијә адланыр вә ләззәтли сәһәр јаванлыгы һесаба олунур. Ондан јағ да һазырлајырлар.

Ғајмаг. Сүдү бишириб очагдан көтүрән кими тешт, тәһнә вә ја табаға төкүр, евин сәрин јеринә гојурлар. Һава шәраитиндән асылы олараг сүд бир-ики күн белә галыр. Сүдүн үстүндә әмәлә кәлән галын тәбәгә ғајмаг адланыр.

Ғајмағын дикәр нөвү *гаты ғајмагдыр*. Гаты ғајмаг һазырламаг үчүн сүдү биширәркән булаја-булаја јарыдан чох һиссәси бухарланана гәдәр ғајнадылыр. Сонра сүдү тәдричән сојудурлар. Сүд газанда галын ғајмаг бағлајыр. Гаты ғајмаға Ғарабағда *сүдбашы* да дејилир. Дикәр һазырланма үсулу: сүдү вам одда биширир, арабир газанын гапағыны көтүрүб сүдүн үстүнә чиј сүд чиләјирләр. Бу ғајда илә сүдү тәхминән үчдә бир һиссәси галана кими ғајнадырлар. Сонра сүд тәдричән сојудулур, галын ғајмаг бағлајыр.

Чијә вә ғајмаг һазырлајаркән сүд сәрилмиш габа тохунмаг олмаз. Габа тохунулдуғда ғајмаг әмәләкәлмә процесеси зәифләјир, бә'зән дә дајаныр.

Гатыг ғајмағы. Сүдү бишириб гатыг чалырлар. Гатыгын үстүндә ғајмаг тәбәгәси әмәлә кәлир ки, буна гатыг ғајмағы дејилир. Галын гатыг ғајмағы да һазырланыр. Бунун үчүн сүдә чијә атыб биширир вә ја бишмиш сүдә ғајмаг гатыб гатыг чалырлар. Бу үсулла һазырланан ғајмаг *галын гатыг ғајмағы* адланыр.

98

Гатыг. Гатыг јаванлыг кими јејилмәк, јағ, шор, лор, гурут, сүзмә вә с. һазырламаг мәгсәдилә һазырланыр. Га-

тығын тамлылығы сүдүн кејфијјәтиндән вә дүзкүн мајаланыб лазымы шәраитдә һазырланмасындан асылыдыр. Гатыг һазырламаг үчүн сүдү биширир, сојудараг тәхминән сағым температурунда оlanda дамазлыг гатырлар. Маја кими гатыгдан истифадә едилир. Тәхминән 2 литр сүдә бир хәрәк гашығы маја кифајәт едир. Сүдә маја гатылмасына—дамазлыг атылмасына *гатыг чалмаг* дејирләр. Маја—дамазлыг нормадан чох олдуғда гатыг турш, аз олдуғда исә сүд ујушмур, ујушанда да гатыг дуру вә тамсыз олур. Исти һавада гатыг сүдә маја атылдан 3—4 саатдан, сәрин һавада 10—12 саатдан, сојуг һавада тәхминән бир суткадан сонра ујушуб, лазымы кејфијјәт алыр. Сојуг һавада гатыг чаларкән габын үстүнү исти јун материалла өртүрләр. Гатыг вахтындан әввәл вә лазымы ғајдада кәсилдикдә, чох һиссәси суја дөнүр вә кејфијјәтсиз олур. Гатығы кәсмәздән әввәл габын гапағыны көтүрүб 10—15 дәгигә ағзыны ачыг сахлајыб, сојудурлар. Сонра гашыгла бир тәрәфдән гашыг бөјүклүкдә үз гатын тәрпәдирләр. Буна *гатығын кәсилмәси* дејилир. Гатыг кәсиләндән сонра јенә тәхминән 5—6 дәгигә сојумасы көзләнилир вә сонра истифадә олунур.

Сүд исти һавада чох сахландығда мајасыз ујушуб гатыға чеврилир, буна *«шејтан гатығы»* дејилир. «Шејтан гатығы» тамсыз олдуғу үчүн јејилмир, анчаг чалханыб јағы көтүрүлүр. Бә'зән Һејван хәстәлик кечирдикдә онун сүдүндән һазырланмыш гатыг *нәфис ији* адланан иј верир. Хәстәлијин сәбәбини билмәјән малдарлар Һејваны *көзә кәлмиш, бәднәзәрә* дүчар олмуш һесаба едилрләр. Бәднәзәри гырмаг үчүн шиши очаға гојур, гыздырыб сүдә салырлар. Буна сүдү дағламаг дејирләр. Һејванын јелининин алтында үзәрлик јандырыр, она дуа јаздырыр, сүдү башга аиләдән кәтирилмиш маја илә чалырлар.

Јағ. Јағ һазырламаг үчүн гатыг, ғајмаг вә чијәни газана, күпәјә вә ејмәјә топлајырлар. Топлантыја *јығынты* дејилир, ону сахсы, ағач неһрәдә вә Һејван дәрисиндән һазырланмыш тулухда чалхајыб јағ алырлар. Тәзә јағ *кәрә јағ* адланыр. Тулухдан әсасән јајлаг вә гышлаға көчән әһали истифадә етмишдир. Асан јағ алмаг үчүн гатығы сәрин һавада чалхајырлар. Гатыг, ғајмаг, чијә узун мүддәт сахландығда, хүсусилә исти һавада ондан алыннан јағ кејфијјәтсиз, ачы вә ијли олур.

Јағы узун мүддәт сахламаг үчүн әритмә вә мотал дүзәлтмә үсулундан истифадә олунмушдур. Јағы әридәркән

7*

99

ичерисинә бир гәдәр дуз атырлар. Јағ там әридилмәјиб чиј галдыгда кејфијјәтини итирир. Әридилмиш јағ сахсы күлләрдә вә шүшә габларда сахланыр. Јағ әридиләркән килкә-торта адланан чыхарыны уна гатыб фәсәли вә һал-ва бишириләр.

Јағы узун мүддәт сахламаг вә кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн мотал дүзәлтмишләр. Пендир моталы кими, јағ моталы да гојун вә кечи дәрисиндән дүзәлдилик. Пендир моталындан фәргли олараг јағ дәрнинин јунлу үзүнә дејил, тәмиз үзүнә чеврилмиш ичинә јығылыр. Јағы мотала јығмаздан габаг тештә төкүр, дуз сәпиб јоғурурлар. Јағын мис габда јоғрулмасы фәјдалы сајылыр. *Мотал јағы 2—3 ајдан сонра дәјмиш һесаб олуноур.* Мотал јағы хәрәк, хүсусилә плов биширилмәсиндә јүксәк гијмәтләндирилди.

Шор. Јағ һазырланаркән алынан ајрана дуз гатыб гајнадырлар. Гајнама температурунда ајран ағ чүрүнтүјә вә зәрдаба парчаланыр. Чүрүнтүк һиссә шор адланыр. Шору торбада сүзәрәк зәрдабдан тамамилә ајырырлар. Дузлајыб сахсы габда сахлајыр, узун мүддәт сахламаг үчүн мотала јығыр, бу заман она бишмиш сүд, гатыб, дәләмә гатырлар. Мотал шору тамлы вә кејфијјәтли олур.

Лор. Тәзә шора бишмиш сүд гатыб дузлајырлар, гатышыг лор адланыр. Лор Гарабағда кениш јајылмыш јаванлыг олмушдур. Лор тәзә-тәзә јејилир, сахландыгда исә гычгырыб кејфијјәтини итирир.

Сүзмә. Сүзмә һазырламаг үчүн гатыға бир гәдәр дуз гатыб торбаја төкүр вә һүндүрдән асырлар. Сују сүзүлдүкдән сонра торбада галан мәнсул сүзмә адланыр. Сонра сахсы, мис вә шүшә габда узун мүддәт сахлајырлар. Сүзмәдән *гурут* һазырланыр. Бунун үчүн сүзмәјә дуз гатыр вә јоғурараг јумурлајыр вә гурудурлар. Гурут һәмчинин Гафгазын башга рекионларында вә Орта Асијада да һазырланыр, бә'зән шор вә ајрандан да дүзәлдилик.

Пендир. Пендир халг арасында чөрәјин «јолдашы», сүфрәнин «ағсагалы», «шаһы» һесаб едилмишдир. Азәрбајчанда пендир инәк, чамыш, гојун вә кечи сүдүндән һазырланырды. Лакин тарихән гојун сүдүндән һазырланмыш пендир даһа јүксәк гијмәтләндирилмишдир. XVII әсрдә Азәрбајчанда олмуш алман дипломаты Адам Олеари пендир истеһсалы һаггында јазмышдыр ки, инәк сүдүндән һеч вахт пендир һазырламырлар, пендири анчаг гојун сүдүндән дүзәлдиләр. Бу мә'луматы XIX әср мұәллифләри дә тәсдиг етмишдир.

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчанда он нөвдән артыг пендир һазырланмышдыр. Бунлардан Гарабағ, Кәнчә вә Газах пендири даһа јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

Гарабағда јағы алынмамыш сүддән дүзәлдилик пендир үзлү, гајмаг вә чијә алтында галмыш сүддән һазырланан пендир исә *үзсүз пендир* адланыр. Пендир һазырланаркән кејфијјәтинә тә'сир кәстәрәчәк бүтүн сәбәб вә амилләр әввәлчәдән нәзәрә алынарды. Јахшы пендир истеһсалы үчүн биринчи нөвбәдә сағылан гојунлар оту кејфијјәтли өрүшләрдә јемләнирди. Пендириң тамлы олмасына тә'сир кәстәрән амилләрдән бири сүдүн кејфијјәтли маја илә чалынмасыдыр. Тәзә, тәмиз, ачыг рәнкли, хош ијли маја илә чалынмыш сүддән алынан пендир кејфијјәтли олур. Гарабағда мұхтәлиф мәнсуллардан маја кими истифадә олуноуш вә хүсуси маја һазырланмышдыр. Доғулан кими гузуја ағыз сүдү әмиздирик, 2—3 саатдан сонра гузуну кәсир, онун гурсағына топланыб бәркијән ағыз сүдүнү кәтүрүб, кәлкәдә гурудуб гара материала бүкүлү сахлајыр, ону маја кими ишләдирдиләр. Маја дүзәләндә дәләмә отундан да истифадә едилмишдир. Бу заман оту әзиб сујуну сүдә гатырлар. Маја һазырлананда бүтүн көвшәјән һејванларың гурсағындан истифадә олуноур, лакин әсасән, кәрпә һејван, хүсусилә гузу гурсағына даһа чох үстүнлүк верилирди.

Маја һазырлајаркән гурсағы күпүн ичинә атыр, үстүнә су, дәләмә сују, дуз, хәмир, буғда, дүју, гәнд, нохуд, алча вә зоғал туршусу, кавалы гурусу, туршәнк вә с. онун хош ијли олмасы үчүн јарпыз, хурма, алма, әрик, кишмиш, дарчын, гәрәнфил күлү, әтирли гатран, бал вә с. шејләрдән бири әләвә олуноурду. Маја тәхминән 5—7 күндән сонра һазыр олуноурду. Буна *мајаның кәлмәси* дејилир. Маја һазырланмасында гурсагдан истифадә едилдији үчүн һејван кәсиләркән гурсағыны дузлајараг гурудуб сахлајырмышлар. Загафгазијада маја тәхминән ејни үсул вә васитәләрлә һазырланмышдыр.

Пендир һазырламаг үчүн сүдү сүзүб мајалајыр 2—3 саат сонра сүд ујушуб дәләмә олур. Дәләмәни торбаја төкүб даш, кичиткан, кәј от үстүндә үзәринә ағыр даш гојулмагла сүзүрләр. Етнографик мә'луматлара кәрә дәләмәни кичиткән оту үзәриндә сүздүкдә пендир даһа тамлы олур. Дәләмәнин сују сүзүлүб гуртарандан сонра бәркијән ағ мәнсул пендир адланыр. Пендири торбадан чыхарыб доғрајыр, дуз сәпир, тештә, јахуд тәһнәјә јығыр, тәхминән 10—12 саат бу вәзијјәтдә галыр.

Пендири узун мүддәт сахламаг үчүн *мотал* дүзәлтмәк,

сахсы габлара жымаг, дуза гојмаг кими үсуллардан истифада олунурду. Пендири мотал дүзэлтмөк үчүн чылғыја, јәни баш, арха вә ајаг наһижәләри мөһкәм бағланмыш дәринин әт үзүнә жығыр, суја лазыми мигдарда дуз гатыб үстүнә төкүр вә дәринин ағзыны бағлајырлар. Пендир 10—15 күн чылғыда сахланылыр. Буна пендирин дуз алмасы дејилир. Дузун алмыш пендири тештә, төкнөјә жығыб сујуну атыр, үстүнә дәләмә төкүб гарышдырыр, јумруларыны хырдалајырлар. Сонра мотал дүзәлдир, пендирин дәринин јунлу үзүнә жығырлар. Пендирин тамлылығы мотал дүзәлдилән дәринин кејфијјәтиндән чох асылыдыр, әбәс јерә «пендири дәри сахлар» демәмишләр. Мотал дәрисин ән азы ики јашлы гојун вә кечи дәрисиндән дүзәлдилрди. Дузла лазымынча гидаланмамыш, хәстә, арыг, чох көк, гара рәнкли һејванын дәрисин мотал үчүн јарарсыз сајылыр.

Дәләмә илә гатышдырылмыш пендири дәријә жығдыгча арабир ичинә кәкликоту, дағ нанәси, јарпыз, этотундан бирини гојурдулар. Дәринин ағзыны мөһкәм бағлајырлар ки, сыздырыб, һава чөкмәсин. Моталы даш үстүндә, күн дүшмәјән сәрин јердә сахлајырлар. 3—4 күндән бир чевириб дикәр тәрәфи үстә гојурлар. Тәхминән 1,5—2 ајдан сонра моталын ағзыны ачыб бахыр, әкәр пендир гурумушса, тештә төкүб јенидән дәләмә вә бишмиш сүд гатырлар. Пендирин лазыми тамлыг алмасына пендирин дәјмәси дејилир. Мотал пендиринин дәјмәси үчүн 3—4 ај вахт лазымдыр. Дәјмиш пендир сарымтыл рәнк алыр, јағ кими әлә булашыр, исти чөрәк үстүндә әријр.

Гарабағда ән јахшы мотал пендири ахтарма һесаб олунмушдур. Ахтарма, адәтән гојунун сүдүнү гурутмасына аз галмыш, арана көч әрәфәсиндә вә көч вахты сағылан сүдүндән һазырланырды. Илин бу дөврүндә күн көдәк, кечә узун, һава сәрин, от јетишмиш олдуғундан гојунун сүдү јағлы олур. Она көрә дә бу дөврдә сағылан сүдү мајалајыр, дәләмәни сүзмәдән дузлајыб дәринин јун үзүнә төкүрләр. Тәхминән 7—10 күндән сонра дәләмә бәркијиб сарымтыл рәнк алыр, бу ән кејфијјәтли пендир һесаб олунуб, ахтарма адланыр. Етнографик мәлуматлар көстәрир ки, ахтарма моталы анчаг кәлләдар вә мүлкәдар тәсәррүфатларында истәһсал олунмушдур.

Алт пендириндән дә мотал көстәрилән гајдада һазырланмышдыр. Үзсүз пендирдән моталы таванасыз аиләләр дүзәлтдијиндән она шор вә ја гатыг гатырлар. Үзсүз пендир моталына да, јахшы там вермәси үчүн әдвијјат биткиләри гатырлар.

Сахсы габларда пендири сахладыгда дузлајыб лајлај жығыр, үстүнү өртәнәдәк дәләмә, сүд вә ја гатыг төкүрләр. Пендирин үстү өртүлмәсә хараб олар. Үзсүз пендири сахсы габда сахладыгда бир гајда олараг шорла гарышдырырлар. Јахшы иј вермәси үчүн сахсы габа әтирли биткиләрдән атылыр.

Пендири узун мүддәт сахламағын дикәр үсулу чәлләк вә сахсы күндә дуза гојулмасыдыр. Дуза анчаг үзсүз пендир гојулур. Бунун үчүн пендири 200—300 грамлыг парчалар һалында доғрајыб габа жығыр, үстүнә јумуртаны үзүндә сахлаја биләчөк дузлу су мәһлулу төкүлүр. Пендирин дуза гојулмасында әсасән дәләмә сујундан истифада едилир. Дәләмә сују пендирин тамына вә тез јетишмәсинә мүсбәт тәсир көстәрир. Дуза гојулмуш пендир тәхминән 1—1,5 ајдан сонра јејилмәли олур.

Нор. Нор һазырламаг үчүн дәләмә сујуну гајнадыр, бу заман газанын дибинә ағ чүрүнтү чөкүр, ону торбаја төкүб сүзүрләр. Сүзүлмүш мәһсул нор адланыр. Чох галанда гычгырдығындан тәзә-тәзә дузланыб јејилир. Нора јағ вә шәкәр дә гатырлар. Гарабағда нору анчаг үзлү пендир сујундан һазырлајырлар.

Кәсмик. Кәсмик һазырламаг үчүн тәзә сағылмыш сүдә бир гәдәр гатыг гатыб очагда гајнадырлар. Гајнама температурунда сүд дәләмә кими олур. Ону торбаја төкүб сүзүрләр. Алынан мәһсул кәсмик адланыр. Кәсмик дузланыр, јаванлыг кими јејилир. Азәрбајчанын бәзи рајонларында кәсмик дәләмәдән дә һазырланыр. Тарихи Азәрбајчанын Басаркечәр әразисиндә кәсмик корәмәз адланмышдыр. Гарабағда јајлагда тәзә сағылмыш гојун сүдүнә гар гатыб сәринләшдиричи кими ичирләр. Ички корәмәз адланыр. Гара гојун сүдүндән һазырланан корәмәз даһа јүксәк гијмәтләндирилир.

Атлама-овдуг. Овдуг һазырламаг үчүн гатыға дуз атыб су төкә-төкә гарышдырырлар. Сәринләшдиричи ички кими истифада олунур. Малдарлар көч заманы овдуг дүзәлтмәк үчүн гатығы тулуға жығыб јүклү һејванын үстүндән асар, истәдикләри вахт су төкүб, дуз атыб ичәрдиләр. Азәрбајчанын бәзи зоналарында одуг, авдыг, гатыг ајраны да адланыр.

Сүд мәһсулларынын истәһсалы, онун кејфијјәтинә тәсир едән амилләрин емпирик үсулларла чох дәгигликлә мүәјјәнләшдирилмәси Гарабағ әһалисинин малдарлыг тәсәррүфат мәишәтиндә зәнкин мәдәнијјәтә малик олдуғуну көстәрир. Һәмин үсул вә васитәләрдән мүасир дөврдә бәзи аиләләрдә истифада олунмасы халг биликләринин әһә-

мијјетли вә кәрәклијини бир даһа тәсдиг едир. Онларын мүасир елми бахымдан тәдгиг едилиб өјрәнилмәси вә сүд мәнсуллары истехсалы мүәссисәләриндә тәтбиги һәр чәһәтдән фајдалы оларды.

СҮФРӘЛӘР БӘЗӘЛИ

Һәр бир халгын мәишәт вә мадди мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсиндә хәрәкләрин халг үсулу илә һазырланмасынын тәдгиги хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Азәрбајчанын ажры-ажры етнографик әјаләтләриндән бәһс едән мүәллифләрин бу мәсәләдән өтәри данышмасы истисна олмагла, бу саһәдә мүстәгил тәдгигат ишләри апарылмамыш вә ја елми-күтләви әсәрләр мејдана чыхмамышдыр.

Н. Алхасованын Азәрбајчан мәтбәхинә һәср олунмуш «Азәрбајчан хәрәкләри» (1955), К. Бүнјадов вә Н. Маләјев тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Азәрбајчан кулинаријасы» (1982), М. Гулијеванын «Евдарлыг» (1988) китабларын-дан ајдын олур ки, бу әсәрләрдә хәрәкләрин халг үсулу илә һазырланмасы сон дәрәчә зәиф ишыгландырылмышдыр. Бир чох хәрәкләрин һазырланмасында халг ән'әнәләринин тәсвири јох дәрәчәсиндәдир, һәтта халг мәишәтиндә кениш јер тутан бә'зи хәрәкләрин ады чәкилмәмишдир.

Биз бурада Гарабаг әјаләтиндә мөвчуд олмуш бүтүн хәрәкләр һаггында дејил, әһалинин ән чох истифадә етмиш олдуғу вә һазырда мәишәтимиздән чыхмыш вә ја чыхмагда олан хәрәкләрдән, бир сыра хәрәкләрин һазырланмасында унудулмуш ән'әнәви үсуллардан бәһс едәчәјик.

Етнографик мә'луматлар көстәрир ки, Гарабагда хәрәкләриндән даһа чох истифадә олунмушдур. Ажры-ажры хәрәкләрин һазырланмасында мүхтәлиф јашда олан јунларын әти ишләдиләрди. Дүзән әразидә, јәни шора биткили зонада, хүсусилә Гарабағын һарамы дүзү гыш-ягларында сахланан гојунун әтини әһали даһа јүксәк гијмәтләндирирди. Тәчрүбәли гојунчулар емпирик үсулларла базарларда сатылан гојун әти ичәрисиндә һарамы дүзүндә јемләнмиш гојунун әтини фәргләндирә билир вә ону баһа гијмәтә алырмыш.

Мә'лумдур ки, мүхтәлиф чинсдән вә јашдан олан гојунларын әти бир-бириндән кејфијјәтчә фәргләнир. Еркәк гојунун әти диши гојунун әтиндән, бурулмуш еркәк әти дөлүк гочун әтиндән кејфијјәтли һесаб олунур. Доғар гојунларын әти тамсызлығына вә ашағы кејфијјәтинә көрә учуз, еркәк әти исә баһа гијмәтә сатылырмыш. Гәссаблар

алычыларын әти танымасы үчүн гојунун чинсијјәт үзвүнү һәмишә чәмдәјин үстүндә сахлармышлар.

Халг арасында гара гојунун әти вә сүд мәнсуллары һәмишә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Бир гәдим фолклор нүмунәсиндә дејилир:

Нәнәм, гојунун гарасы,
Гырхлығы полад парасы,
Јаз күнү дөләмәси,
Јај күнү күрәмәси,
Гыш күнү говурмасы.

Һејванын кәсилмәси заманы мүәјјән гајдаларын көзләнилмәси лазымдыр. Һејван кәсиләркән бәдәниндә ган галдыгда әтин кејфијјәти ашағы олур. Бунлар Гарабаг гојунчуларына мә'лум олан ади һәгигәтләр иди. Она көрә дә һејваны кәсәркән онлара ајагларыны һәрәкәт етдирмәк имканы верир, илијини кеч кәсирдиләр ки, һејван кеч өлсүн, бәдәниндәки ган ахыб тәминзләнсин. Халг етигадына көрә гибләјә кәсилмәмиш һејванын әти һарам һесаб олунур. Инанча көрә гадынын һејван кәсмәси гадаған иди. Анчаг һәдди-булуға чатмамыш оғлан ушағынын вә шәриәт ганунларына әмәл едән адамын һејван кәсмәси мәғбул иди.

Гојун бәдәнин једди һиссәси: дөш фәгәрәсинин учундакы бир кәмирчәк, голларын үчүндакы ики кәмирчәк, бојунун башдан кәсилиб ажрылмыш биринчи фәгәрә (буна итјемәз дејилир), үрәјин ики гулагчығы вә далағы *һарам тикә* адланыр. Һеч вахт јејилмәз, атыларды.

Гојунун чәмдәјинин ажры-ажры јерләринин әти һәм тәһна, һәм дә фајдасына көрә фәрглидир, белә ки, бојун бел сүмүјү үстүндәки әт ән тамлы һиссә һесаб олунур. ағ тәрәфин әти сол тәрәфлә мүгајисәдә бәрк вә кеч бишәндир.

Тикә кабаб бүтүн јашда гојун әтиндән биширилсә дә, тоғлу вә шишәк еркәк әти даһа мүнәсиб сајылыр. Гојун әтинин бүтүн һиссәләриндән дадлы кабаб биширмәк мүмкүн дејил. Бојун вә бел сүмүјү үстүндәки әтин кабабы даһа ләззәтли олур. Кабабын дадлы олмасында әтин дүзкүн доғранмасынын, һансы ағач көзүндә биширилмәсинин хүсуси әһәмијјәти вар. Үзүм вә ардыч ағачынын көзүндә, одун көмүрүндә биширилән кабаб даһа ләззәтли олур.

Әти доғрајыр, тикәләри дузлајыб тәхминән 8—10 дәгнә ағзы өртүлү габада сахлајыр, шишләрә тахыб көтүјүн, дашын вә ја мангалын үстүнә дүзүрләр. Шиш олмадыгда әти көзүн үстүнә гојмагла да кабаб бишириләр. Буна

этин «чурум чэкилмэси» дежилир. Сүмүклү хиссэлэри очагда биширилдикдэ үстүндэки эти назик чумурлајырлар.

Гојунун дахили органларындан, хүсусилэ гара вэ аф чијэриндэн, ширин бағырсағындан вэ еркэјин аф этиндэн дэ кабаб биширилир. Гара чијэр кабабы тэмиз көздэ дејил, түстүлэнэн очагда биширилир вэ јејилэркэн дузланыр. Бағырсагдан кабаб чэкэндэ ичэрисини чөлүнэ чевириб тэмизләјир, јујуб дузлајыр, јенидэн ич үзүнэ чевириб көздэ бишириллэр.

Лүләкабаб. Лүләкабаб дөјүлүб јумшалдылмыш этдэн хазырланыр. Кабаблыг эти эрик, гараагач, алча ағачындан дүзэлдилмиш көтүк үстүндэ эт дэһрэси вэ ја балтасы илэ дөјүб јумшалдыр, сонра дузлајыр, бир аз ун, нарын доғранмыш соған, нанэ, кешниш, шүјүд гатышдырыб јоғурурдулар. Ондан күндэлэр дүзэлдир, шишэ чэкир, сонра тикэкабаб кими биширилир. Кабабы, үстүнэ доғранмыш соған, наршэраб вэ сумахла сүфрэјэ верирлэр. Дөјүлмүш этдэн тавакабаб да хазырлајырлар.

Сачговурмасы вэ јахуд сачичи. Сачы тэмиз јујуб тэрэ үзүнэ очага гојур, ичинэ эввэлчэ гујруг доғрајырлар. Гујруг бир гэдэр эријэндэн сонра гојунун бојун вэ бел сүмүјү үстүндэки этини, мијэнтэјини, үрэјини чурум чэкиб дузлајыр, бир-биринэ тохундурмадан сачын ичинэ дүзүб ағзыны өртүрлэр. Эт бишэндэ шабалыды рэнк алыр. Дады вэ лэззэтинэ көрэ сач говурмасы кабабдан да јүксэк гијмэтлендирилир. Кабабда ишлэдилэн бүтүн эдвијатлардан сачичи јејилэркэн истифадэ олунур.

Говурма. Күндэлик јејилмэк үчүн биширилэн говурмада истэнилэн јашда гојун этиндэн истифадэ едилир. Узун мүддэт сахламаг үчүн говурма анчаг өјөч, азман, дызман, јашлы вэ көк, гысыр гојун этиндэн биширилирди. Эввэлчэ газана бир гэдэр гујруг доғрајыб эридик, сонра тикэ-тикэ доғранмыш эти газана салыб ағзыны өртүрлэр. Тэхминэн 7—10 дэгигэдэн бир эти гарышдырырлар. Эт бишмэјэ азча галмыш газана соған доғрајыб, дуз сэпиб гарышдырырлар. Соған бишэндэ газаны очагдан көтүрүрлэр. Говурманын јејилмэсиндэ дэ кабабда ишлэдилэн эдвијатлардан истифадэ олунур.

Гыша ештијат үчүн говрулан тикэлэр бир гэдэр ири доғраныр вэ эввэлки гајдада биширилир. Эт бишэнэ јахын үстүнэ дуз сэпир, лакин соған элавэ етмирлэр. Сонра говрулмуш эти сахсы күпэлэрэ долдурур, үстүнэ јағ төкүб сэрин јердэ сахлајырлар. Истэнилэн вахт говурманы гыздырыб јејир, јахуд да бозбаш, шорба вэ с. хөрөклэр биширилирди.

Гэвли. Эти доғрајыр, дузлајыб газанда говурурлар. Бишэндэ үстүнэ гајнанмыш исти су төкүрлэр. Соғаны доғрајыр, ајрыча газана төкүрлэр. Сонра ислага гојулмуш нохуд вэ ја нохуд лэпэси, эрик гурусу элавэ едир, хөрөк бишэндэ исэ газана сарыкөк вэ гара истиот атыб очагдан көтүрүрлэр.

Дөшэмэ. Эти доғрајыб дузлајыр, истиот, сарыкөк атыр, доғрајыб ајрыча дузланмыш соған гатырлар. Газана эринмиш јағ төкүр, хазырланмыш этдэн бир лај дүзүр, онун үстүндэн бир лај дүјү, мүхшэр туршусу гатышыгы јајырлар. Лајлар бу гајдада тэкрарланыр. Газана гајнанмыш исти су төкүб ағзыны кип өртүр, гапағын үстүнэ ағыр шеј гојур, вам одда бишириллэр. Хөрөјэ јалныз бишдикдэн сонра тохунур, гаבלара чэкиб сүфрэјэ верирлэр.

Јахны. Эти доғрајыр, газана јығыб үстүнэ су төкүр, вам одда бишириллэр. Су гајнајанда газана исладылмыш нохуд вэ ја нохуд лэпэси, јахуд лобја вэ ја маш, доғранмыш соған вэ мүхшэр туршусу төкүрлэр. Хөрөк бишэнэ јахын газана јуха доғрајыр, дуз сэпиб гатышдырырлар. Чөрөк суда һэлл оланда хөрөк хазыр сајылыр. Јахны бир гајда олараг јағлы этдэн бишириллэр.

Бағырбејин. Гузу башыны ајры, гујруг вэ гара чијэрини исэ бирликдэ гајнадыб бишириллэр. Бишмиш гара чијэр вэ гујругу эзиб бир-биринэ, сонра исэ кэллэдэн чыхарылан бејнэ гатырлар. Бағырбејини ајрыча хөрөк кими јејир, һэмчинин аш гарасы кими истифадэ едирлэр.

Јери кэлмишкэн, эһалинин мәишэтиндэн чыхмаг үзрэ олан бэзи чөрөк нөвлэриндэн бэһс едэк.

Лајлы јуха. Лајлы јуханы биширмэк үчүн хамыр јоғурур, сонра ону доғрајыб күндэлэјирлэр. Күндэ тэхминэн 1 мм галынлығында јајылыр. *Охловла* очаг үстүндэки *сача* сэрилир, чөрөјин бир үзү бишдикдэн сонра, чиј үзүнү сача чевириб јајылмыш јуханы сачда чөрөјин үстүнэ сэрриллэр. Јуханын сач тэрэфдэки үзү бишдикдэ чөрөк лајы алтына ики шиш салыб бүтүн лајын чиј јуха үзүнү сачын үстүнэ чевириллэр. Јенидэн јајылмыш јуханы үстдэки јуханын үстүнэ сэрриллэр. Бу үсулла уста гадынлар үст-үстө 10—15 јуха биширэрдилэр. Лајлы јуха тамына көрэ ади јухадан лэззэтли вэ этирли олур. Лајлы јуханы узун мүддэт сахламаг чэтиндик. Ону аилэнин 1—2 күнлүк ештијачына көрө бишириллэр. Чөрөји јејэркэн лајдан көтүрүрлэр. Чөрөк јумшаг олдуғундан суламага ештијач олмур.

Фэсэли. Фэсэли хэмирини су илэ бэрк јоғурурлар. Хэмири күндэлэјэркэн эринмиш јағ гатырлар. Јағ елэ гатылмалыдыр ки, бүтүн хиссэлэрэ бэрабэр јајылсын. Хэ-

мири охловла, даирэви формада, тэхминэн 5 мм галынлыгыда јаыыр, алты вам јанан үстү јағланмыш сач үстө гојур, охлов вә ја шишлэ бир нечә јердән деширләр. Үзүнә јағ чәкир, алты бишдикдән сонра үзүнү сача чевириб бишириләр. Фәсәли адәтән, чәршәнбә вә новруз бајрамларында, тој мәрәсими үчүн чәрәк биширәндә, зијарәткәһлара кедәндә бишириләрди.

Јағлы көкә. Јағлы көкә әсасән узаг сәфәрә чыхан адам үчүн бишириләрди. Хәмири сүдлә јоғурурлар, тэхминән 0,5 см галынлыгыда 10 см диаметрдә јаыб, газанда гајнајан јаға салырдылар. Вам одда көкәнин бир үзү бишдикдән сонра үст тәрәфи газанын дибинә чеврилир. Јағлы көкәни бир ајдан артыг мүддәтә сахламаг олур.

Әјирдәк. Әјирдәк адәтән, бајрам мәрәсими үчүн вә бир дә узаг сәфәрә чыхан адама јол азугәси кими бишириләрди. Хәмири сүдлә бәрк јоғурур, дуз дејил, шәкәр гатырлар. Хәмири чәрәк тахтасы үстүндә тэхминән 1,5—2 см диаметрдә, узунуна јумрулајыр, 2—2,5 см узунлугда бычагла доғрајырлар. Јун дарағыны јујуб, кәсилмиш хамырын һәр ики үзүнү јандан чәпинә дарағын диши үстүнә баса раг паралел хәтли нишанлар вуруб, газанда гајнајан јаға төкүрләр. Јағ хәмирин үстүнү өртмәлидир. Бир гәдәр бишиб бәркијәндән сонра, гарышдырырлар ки, һәр тәрәфи ејни сәвијјәдә бишсин. Әјирдәк там бишдикдән сонра газандан чыхарыр, сәриб сојудурлар. Әјирдәји бир ајдан артыг мүддәтә сахламаг олур, кәјфијјәтини итирмир, ләззәтлә јејилир.

Кәтә. Кәтә әвәлик, шомун, унуча, гушәппәји, кешниш, газајағы, јемлик, јазда јеничә чүчәриб чыхан јонча вә чыздыгдан бишириләрди. Ејни вахтда бишән пенчәрләрдән бирликдә дә истифадә едилир. Пенчәри јујур, сују гурујандан сонра нарын доғрајыб дузлајырлар. Хәмири чәрәк тахтасы үстә јуха јаыб пенчәри үстүнә јаыб јанларынын учлары бир азча бир-биринин үстүнә кечмәклә пенчәрин үстүнә гатлајыр, әллә астача үстүндән басыб учларыны бир-биринә јапышдырыр, кәтәнин бүтөв тәрәфини әлин ичәрисинә гојуб гатланан тәрәфини алты вам јанан сачын үстүнә гојурлар. Кәтәнин бир үзү бишдикдән сонра, о бири үзүнә чевириләр. Бишән кәтәни сачдан кәтүрүб үстүнү дешир, ичәрисинә јағ гојурлар, бишәнләри үст-үстә јығыб үстүнү өртүр, 10—15 дәгигә сахладыгдан сонра јејирләр. Кәтә гојун гатығы илә јејилдикдә даһа ләззәтли олур. Чыздыг кәтәси дә кәстәрилән гајдада биширилир, гатыгла јејилир.

УНУДУЛМАГДА ОЛАНЛАР

Ев пешәси, сәнәт саһәләри һәлә гәдим чағлардан халгымызын мәишәтиндә јер тутмагла милли мәдәнијјәтимизин инкишафында мүһүм рәј ојанмышдыр. Мәдәнијјәтимизә өкәј вә гәрәзли мүнасибәт јарандығы илләрдә пешә вә сәнәт саһәләринә дә етинасызлыг кәстәрилдијиндән онларын бир чоху тамамилә унудулмуш, бәзиләри халгымызын мәишәтиндә, бир гисми исә јашлы нәслин јаддашында јашамагдадыр.

Сон илләрдә халгымызын милли өзүнүдәрки милли-мәдәни көкләрә тапынмаг просесиндә кедир. Ичтимаи просесин бу чәһәтләрини нәзәрә алан республика һөкүмәти халгымызын тарихән јаратмыш олдуғу пешә вә сәнәт саһәләрини бәрпа вә инкишаф етдирмәји бир вәзифә кими ирәли сүрмүш, бир сыра ишләр көрүлмүшдүр. Бу саһәдә Азәрбајчан этнографлары гаршысында да мүһүм вәзифәләр дурур.

XIX—XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда, о чүмләдән Гарабагда әһалинин истеһлак тәләбатынын өдәнилмәсиндә ев пешәси дә мүһүм әһәмијјәт кәсб едирди. Ев пешәси аиләләрин кејимә, јатачаға, ев әшјаларындан халчаја, килимә, палаза, шәдәјә, чувала, мәфрәшә, алачыг тикмәк үчүн гәлибә, јерә дөшәмәк үчүн нәмәндә, јүк вә нәглијјат һејванлары үчүн чула, палана, сичимә, өркәнә, үшүлә, чатыја вә с. олан еһтијачыны өдәмәк имканы верирди.*

Малдарларын ев пешә тохучулуғунда әсасән гузу, дәвә вә гојун јунундан истифадә олунурду. Гојунун јаз јуну јапағы, јај јунуну күзәм адланыр. Күзәм әсасән гәлиб истеһсалына сәрф олунмушдур.

Евдә әл чәһрәсиндә әјрилмиш ипдән јер һанасында шалвар, чуха тикмәк үчүн парча, чораб, үст көјнәји, әлчәк, көзәк, чаты, сичим, үшүл, өркән вә с. тохумушлар.

Сапанд сүрүләрин идарә вә мүһафизә едилмәсиндә истифадә едиләрди.

Сапанд: Сапанды кишиләр тохујурду. Бунун үчүн јумшаг јуну дидир, пилтәләјиб, онлары 15—20 см узунлугда, учлары чүтләнмиш назик һамар чубуғун бир учуна буруб сарымагла ип дүзәлдирләр Сапандын даш гоју-

* Гарабағ малдарларынын мәишәтиндә мүһүм јер тутан халчачылыг вә тохучулуғун башга саһәләри һаггында елми әдәбијјатда этнографлы бәһс олундуғундан биз анчаг һаггында һеч бәһс олунмамыш вә ја сәһи бәһс олунмуш тохучулуғ саһәләриндән мәлумат верәчәјик.

лан һиссәсини тохујаркән эввэлчә бүтүн ипләри үч тағ едиб тәхминән 1,5 см һөрүр, тағларын сајыны тәдричән 5—7—9—11—13—15 чатдырырлар. Сонра әксинә—тағлар эввәлки нисбәтдә азалдыла-азалдыла тохунуб һөрүлүр. Сапандын голлары элван бојанмыш ипләрдән ајрыча тохунуб ијнә илә сапанда тикилир, бә'зән дә көвдә ипинә гатыларга тохунур. Сапандын голунун бир учунда бармаг јерләшәчәк өлчүдә илкәк олур. Дашы сапанда гојуб голларына бәрабәр тутур, фырлајыб илкәксиз голуну бошлајырлар. Бу үсулла нисбәтән узаг мәсафәдәки һәдәфә даш атмаг олур. Сапандын голунун узунлуғу адамын бојунун һүндүрлүјүнә мувафиг гојулур. Узун адамлар сапандан даһа мәсәдәмувафиг истифадә едә билірләр.

Көзәк: Көзәји алачыг чубугларыны бир-биринә багламаг үчүн тохујурлар. Ипләри 50—60 см узунлугда, ики гат-үчгат едиб бир учуну бир јерә баглајыр, тағлары бир дәфә сағ тәрәф үстә, сонра сол тәрәф үстә бир-биринин үстүндән кечириб бәркитмәклә тохујурлар. Көзәјин сөкүлмәмәси үчүн һәр ики учуну тикирләр. Таванлы аиләләр көзәјин учларына элван бојанмыш ипләрдән готаз тикирдиләр.

Чаты: Чаты һејван багламаг, шәлә вә сәнәк көтүрмәк үчүн тохунур, ики нөв олур. Һејван багламаг үчүн тохунанда 3, шәлә вә сәнәк көтүрмәк үчүн тохунанда исә 5—7 тағдан тохунарды, ипинин әјрилмәси вә тохунмасы көзәклә ејнидир. Шәлә вә сәнәк көтүрмәк үчүн чаты гузу вә дөвә јунундан әјрилмиш ипдән һөрүләр, бир учуна элван рәнкли готаз тикиләр, һејван багламаг үчүн оlanda ипинә кечи гәзили дә гатардылар. Узунлуғу 3 м-ә чатарды.

Сичим: Сичим чаты кими, лакин 7—9 тағдан тохунарды. Ип әјриләркән гојун јуну илә кечи гәзили ејни нисбәтдә гатылар, бә'зән дә бүтүнлүклә кечи гәзилиндән тохунарды. Бир учуна доғанаг тикиләр, узунлуғу 20 м-ә чатарды.

Өркән: Өркән тәхминән 7—10 см ендә, 5—10 м узунлугда јер һанасында шәддә кими тохунарды. Гуртарачаг учунда тәхминән 0,8—1 м әриш үч тағ едилиб чаты кими һөрүләр, сөкүлмәмәси үчүн учуну тикәр, дикәр учуна доғанаг бәркидәрдиләр. Өркәндән јүк һејванларыны алыгламаг (паланламаг) вә чулламаг үчүн истифадә олунарды.

Үшүл: Үшүл 9, 11 вә 13 тағдан һөрүләрди. Эввәлчә мәркәздә үч тағы 1 см, сонра галан тағлары һөрүрләр. Тағлар елә көтүрүлүр ки, эввәлчә һөрүлмәјә башланан үч тағ мәркәздә галсын. Бүтүн тағлар һөрүлүб бәрабәрләшидириләндән сонра, нөвбә илә үстдәки тағларла мәр-

кәздәки тағларын јери дәјишдирилир. Үшүл јумру формада олур, ондан дөвәнин јан јүкләринин чатылмасында истифадә едирләр, бир учуна доғанаг тикиләрди.

Шөтүк. Шөтүк дөвә вә гузу јунундан һазырланмыш ипдән һөрүләр, дөвәни алыгламаг вә чаһазламагда истифадә олунарды. Һөрүлмә үсулу чатыдакы илә ејнидир, лакин нисбәтән бош һөрүләрди. Бир учуна исә доғанаг тикиләрди.

Һејбә. Һејбә мүхтәлиф өлчүдә оларды. Јола палтар вә азугә көтүрмәк, миник атынын тәркиндә јүнкүлвари шеј апармаг үчүн истифадә олунарды. Һејбәнин шалы, ени вә узунлуғу нәзәрә алынараг, јер һанасында тохунарды. Һејбәни тикәркән шалы ортадан ики гатланар, ортадан пијада адам үчүн тикиләндә адамын чийни ендә, ат үчүн һазырлананда атын бели ендә ачыг һиссә сахланарды. Сонра һәр ики тәрәфини ики гатлајыб јанларыны тикәр, ағзыны ачыг сахлардылар. Һејбә көзләринин ағзына 15—20 см-дән бир илкәк тикәр, онлара рәнкли ипдән һөрүлмүш, учларына готаз тикилмиш јумру көзәк салардылар ки, лазым оlanda бағласынлар. Таваналы аиләләр һејбәнин шалыны халча кими дә тохујардылар.

Хурчун. Тохунмасы вә формасына көрә ејни илә һејбә кимидир. Һансы јүк һејванында истифадә үчүн һазырланмасындан асылы олага мүхтәлиф өлчүдә тохунарды.

Мәфрәш узунлуғу 1,4—1,5 м, ени 1—1,2 м, дәринлији 50—60 см өлчүдә тохунарды. Һанада элван бојанмыш јун ипдән килим кими тохунар, јан һиссәләрин арасы күнчдән ачыг сахланар, сонра тикиләрди. Мәфрәшин ағзына 25—30 см-дән бир илкәк тикәр, онлара учларына готаз тикилмиш јумру көзәк салардылар. Мәфрәшин јанларына гојун, ат, дөвә рәсмләри тохунар, она јорған-дөшәк вә кәјим палтары јығырдылар.

Гәлиб. Гәлиб көчмә малдарларын мәишәтиндә ән чох истифадә олуна јун мә'мулатдыр. Мүхтәлиф мәсәдлә истифадә олунар. Алачыг тикмәк үчүн истифадә олунанда кечә, јерә дөшәмәк үчүн истифадә едиләндә нәмәнд, јәһәрин ичи үчүн һазырлананда тәрлик адланарды. Гәлиби күзәм јундан, адәтән, јајлагда һазырлардылар. Таванасыз аиләләр күзәмләрини бир-биринә вермәклә, ја да јаз јунуну доғрајыб көдәлдәрәк күзәмә гатар, гәлиб һазырлардылар.

Гәлиб усталары һәллач адланыр. Гәлиб һазырланмасында ағачдан дүзәлдилмиш јајдан, тәхминән 1,5—2 килограмлыг хүсуси формада һазырланмыш ағач тохмадан истифадә олунар. Јај тәхминән 1,2 м узунлугда олур. Јајын

бир учу ичәријә доғру азачыг әжилир. Гуртарачагда киришин дајанмасы үчүн кичик кәз ачылыр. Јајын һәр ики учуна гојун бағырсағындан һазырланан тарым чәкилмиш кириш бағланыр. Тәхминән 20x20 см өлчүдә дөрдкүнч һамарланмыш тахта киришлә јаја бәркидилир. Киришин бир учу тахтанын үст тәрәфдән күнчүнә, бир учу јајын ичәријә доғру әжилмиш учуна бағланыр. Тәхминән узунлуғу 10 м, ени 6 м олан әразини һамарлајыб алачыг гурурлар. Бу алачыг кархана адланыр. Гәлиб дүзәлтмәк үчүн јуну јујуб гурудур, сонра чубугла бир гәдәр чырпырлар. Карханаја палаз дөшәјиб јуну үстүнә јығырлар. Һәллач јајын учуну јунун ичинә гојур, тахтасынын үстүнә рәсмал, әски гојуб тахтаны голтуғунун алтында сахлајараг үстүндән басыр. Тохмағы сағ әлине кәтүрүб киришә вурур. Кириш силкәләндикчә јуну силкәләјиб чәнкә-чәнкә туллајыр. Јун киришә дәјиб атылдыгча дидилир.

Јунун дидилмәсиндә бә'зән үч һәллач иштирак едир. Һазырланмасы нәзәрдә тутулан гәлиб өлчүдә кәтан парчадан торба тикиб карханада јерә сәрир, дидилмиш јуну бәрабәр галынлыгда үстүнә јајыр, јуна исти су чиләјирләр. Сонра торбаны јумурлајыб бүкәрәк, диқәр тәрәфин јунун үстүнә чевирилләр. Сонра јун дөшәмәсини јенидән ачыб тәхминән 3 м узунлугда, 10—15 см диаметрде олан гәлиб оху адланан һамар ағачы бир тәрәфдән үстүнә гојуб мөһкәм оха сарыјырлар. Үстүнә шәддә, палаз долајыб өркәнлә мөһкәм сарыјырлар. Карханада тәхминән бир саат ајағын учу илә аста тәпик вурмагла јомалајырлар. Сонра өркәни ачыб сарығы бир гәдәр дә бәркидиб, тәпикләјә-тәпикләјә карханада јомалајырлар. Буна гәлибин дөјүлүб биширилмәси дејилир. Гәлиб дөјән адамлар јанашы дуруб, голларыны бир-биринин чийнндән ашырыб сағ ајагла гәлиби тәпикләјә-тәпикләјә ирәли јомалајырлар, сонра сол ајагла тәпик вура-вура жери гајтарырлар. Тәпик вурулмасы әмәк маһнысы илә мүшајиәт олуноур. Сарыг бошалдыгча өркәни ачыб гәлибин үстүнә исти су чиләјиб, әввәлки гајдада сарығы бәркидилләр. Јун битишиб там гәлиб вәзијјәти алана кими просес давам едир.

Нәмәнд. Нәмәнд јерә дөшәмәк үчүн һазырланан гәлибдир. Тәхминән 2,5x1,5 м өлчүдә ағ вә боз рәнкли јундан һазырланыр. Гарабағда нәмәнд үзәринә гоч, ат, дөвә, рәсмләри вә мүхтәлиф орнаментләр һәкк олунармыш.

Јапынчы чобанларын сојуг һавада үст кејими вә бир чох һалларда јатачағы һесаб олуноур. Јапынчы гәлибдән олуру. Гәлиби һазырлананда јапынчынын өлчүсү әввәлчәдән нәзәрә алыноур.

Јункүл олмасы үчүн гәлибин назик едәр, үзүнә шәддә вә габа кәтан парча чәкәрдилләр.

Тәрлик јәһәрин ичәрисинә гојулан 0,8 м x 1 м, 1 м x 1 м өлчүдә һазырланан гәлибдир.

Малдарлыг тәсәррүфат мәишәтиндә кениш истифадә олуноур ејмә, чылғы, тулуг, дағарчыг вә гарынын һазырланмасы үсуллары һаггында этнографик әдәбијјатда әтрафлы бәһс олуноушдур.

Јухарыда кәстәрилән мәишәт әшјаларынын һазырланмасы анчаг Гарабағ материаллары әсасында ишләнмишдир. Азәрбајчанын диқәр этнографик әјаләтләринин өјрәнилмәси бу саһәдә үмумазәрбајчан мәдәнијјәтинин бүтүн наилијјәтләри һаггында фикир сөјләмәјә имкан верәчәк.

ГАРАБАҒЫН ЈАЈЛАГ ЈУРДЛАРЫ

(М. А. Скибитскинин әсәриндә верилмиш сijaһы үзрә)

БИРИНЧИ МУРОВ ДАҒ РАЈОНУ

Ағ чынгыл Гонур Бәдир бәј	Бәдир бәј Бәдир бәј Сусузлух	Бәзиркан Ганлы көл Һәмзә чәмәни	Гапанлы Һинал дағ Гонур	Ағ чынгыл Сөјүддү чај Мејдан чај
---------------------------------	------------------------------------	---------------------------------------	-------------------------------	--

ИКИНЧИ МУРОВ ДАҒ РАЈОНУ

Камыш Һәмзәчәмәни Һәмзәчәмәни	Көтүклү Көтүклү Туран чај	Палан дағ Гызыл архач Гара гаја	Муров Ајгыр булаг Шыппырлы јурд	Чәкән јурд Кечәл дағ Кечәл дағ
Көтүклү Давытлы Гара көл Палан дағ	Дик даш Субатан Дүз јурд Сарымсахлы	Муров Төвлә таласы Муров Муров	Гаранлых Чәкән јурд Синар Ел јурду Чәкән јурд	Көј тәпә дик даш Муров Синар Кечәл дағ

БИРИНЧИ БӨЛКҮ ЈУХАРЫ ТӘРТӘР РАЈОНУ

Сарымсахлы Чичәкли	Көч дағ Гонур јал	Ағ баба Гызыл јо- хуш	Алакөлләр Меһти бәј јурду	Әјри чај Шыршыр булаг
Чирикин Көч дашы	Ешшәк учан Јурд	Дәмирли јал Хоча јурду	Ала өлләр Гырмызы тәпә	Дәли дағ Дәли дағ Чилкиз
Јал јурд Гонур башы Јухулу	Дәли дағ Мыхтөкән Мыхтөкән	Ај доған Алакөл Бөјүк чын- гыл	Гурбағалы Кәндли Гара архач	Чөркә таја Хырмантәпә Алагаја
Јелли кәдик Јағлы булаг Гара күнеј	Гала бојну Чилкиз Илды рым- вуран	Хачын Ала гаја Мама јохуш	Гара архач Гызыл тәпә Дәвә көзү дәвә көзү дәвә көзү	Ағча гыз Кет Сарымсахлы Ајы чынгы- лы
Ағ јатағ Дибчәкли	Килсәли Гырмызы гаја	Хачын Моз	Дәвә көзү Дәвә көзү	Гонур

ИКИНЧИ БӨЛКҮ ЈУХАРЫ ТӘРТӘР РАЈОНУ

Јарытмаз Бол булаг Баш јурд Кет дағы	Бол булаг Гара архач Исти су Дәли дағ	Дәли дағ Бағарсыг Ағча гызы Гонур јол	Узун јол Гыз кәбир Узун јол Гара архач	Меһтабхан Бағарсыг Исти су Ајы чынгы- лы
Көдәк	Бағарсыг	Гоша даш	Сарымсахлы Гара архач	Султан һеј- дәр Кет дағы

ШИМАЛИ ГӘРБИ ЗӘНКӘЗҮР РАЈОНУ

Једди бөлүк	Лүлпәр	Мухур тала- јан	Дәрә јурд	Үч тәпә
Дәли дағ	Лүлпәр	Шыршыр	Баш јурд	Султан һеј- дәр
Дәли дағ	Лүлпәр	Шыршыр	Сүмүклү	Молла Күл- лү
Дәли дағ Лүлпәр	Лүлпәр Алакөлләр	Дәрә јурд Тәпәси дә- лик	Гонагкөрмәз Кәбирли	Үч тәпә Гаранлыг
Дәли дағ	Гара көл	Очахлы	Кәбирли	Султан һеј- дәр
Гатыр даш Лүлпәр Султан һеј- дәр	Һәшимли Дәвәкөзү Дәвә көзү	Гысырдағ Сүдлү булаг Гысыр	Сүмүклү Дәрә јурд Сүмүклү	Әјри су Узун јал Гырмызы тәпә
Дәли дағ	Архашан	Гысыр	Галаччы	Пәри чын- гыллы
Лүлпәр Султан һеј- дәр	Дәвә көзү Дәвә көзү	Гонагкөрмәз Ағ дабан	Јал јард Јал јурд	Јағлы күнеј Узун јал Мухуртала- јан
Лүлпәр Дәли дағ Дарбәнд Дарбәнд Гаранлых Гатыр даш	Базарчај Лүлпәр Лүлпәр Гара көл Гара көл Әјри чај	Төвлә чухур Ағ дабан Чынгыллы јурд Ағ дабан Ағ дабан Сүмүклү Ағ дабан	Дәрә јурд Гызыл гаја Ах-Һанарах Дәрә јурд Сүмүклү Ағ дабан	Гузунлу Молла Күл- лү Узун јал Үч тәпә Молла Күл- лү
Дәли дағ	Гызыл боғаз	Ағ дабан	Дәрә јурд	Мухуртала- јан
Дарбәнд	Пәри чын- гыллы	Сүмүклү	Ағ дабан	Гара көл
Једди бөлүк	Јағлы күнеј	Сүмүклү	Гәлби јурд Ағ дабан	Готур-исти- су Гызыл боғаз Базар чај
улары Гүлпәр Л	Алакөлләр Гулалы	Ағ дабан Сүмүклү	Сүмүклү Дәрә јурд	Базар чај

ЧЭНУБИ ШЭРГИ ЗЭНКЭЗУР РАЈОНУ

Гара көл	Мухуртала- жан	Фэрмэш тә- пә	Гызыл боғаз	Чалбајыр
Ағ дәрә	Балыг чај	Фэрмэш тә - пә	Јағлы күнеј	Чалбајыр
Төвлә чухур	Узун чала	Әјри чај	Фэрмэш тә- тә	Фэрмэш тә- пә
Үч тәпә	Бешикли јай- лаг	Фэрмэш тә- пә	Килсәли	Килсәли
Газлы көл	Јағлы күнеј	Чангуртаран	Ојухлу	Килсәли
Газлы көл	Дәли чај	Килсәли	Чалбајыр	Сары булах
Үч тәпә	Күмүр-Кам- ран	Күнеј јурд	Јағлы күне	Күнеј јурд
Үч тәпә	Үч тәпә	Сары булаг	Балых чај	Чөплү көл
Үч тәпә	Үч тәпә	Килсәли	Чалбајыр	Килсәли
Үч тәпә	Гызыл боғаз	Килсәли	Чалбајыр	Килсәли
Ганныча	Чөплү көл	Јағлы күнеј	Әјри ча	Килсәли
Гызыл боғаз	Илдырым су	Јағлы күнеј	Чалбајыр	Килсәли
Мухуртала- жан	Чөплү көл	Јағлы күнеј	Чалбајыр	Күнеј јурд
Мухуртала- жан	Чөплү көл	Әјри ча		

СИСИЈАН РАЈОНУ

Әрикли јурд	Әрикли кә- дик	Сисијан чај	Әрикли јурд	Чамал гала- сы
Әрикли јурд	Салварты	Әрәзин	Салварты	Дашкәсән
Әрикли јурд	Салварты	Дәли чај	Гузучу дағ	Салварты
Әрикли јурд	Гузучу дағ	Дағ јурд	Чомарды јурду	Тахтакөрпү
Әрикли јурд	Салварты	Салварты	Салварты	Дәли чај
Салварты	Салварты	Салварты	Салварты	Тат дәрәси
Ағлар јурд	Чамал гала- сы	Галах јурд	Дашкәсән	Дәмир дағ
Гопгзлы	Корчаланлы јурд	Тахта	Мурс	Гоша гаја
Һәртиз јурд	Чичәкли	Хочамсафлы јурд	Мурс	Ағалы дәрә
Моллу јурд	Дәли чај	Мурс	Гара гала	Кәмбел
Әлишар	Дашбашы	Күпүрсар	Гара гала	Салварты
Әлишар	Гаш јурд	Әли дәрәси	Тәзә гапан	

ГАПАН РАЈОНУ

Миски	Ел дәрә	Әјри чај	Гала гаја	Шанбаз јурд
Арамлы	Гырх булаг	Гулу вванасы	Арпалы	Чикновар
Көјсу көзәл	Гараун дәрә	Чухур Јатағ	Инди	Шанбаз јурд
Көј јал	Гараун дәрә	Орта чешмә	Гызыл бағ	Наус
Сарымсахлы	Әјримәз	Микајыл	Чухур јурд	Бартаз

Гара гаја	Кәзбел	Хошлу јурд	Күнеј јурд	Бартаз
Ағсағгал	Чичәкли	Дибәкли	Горух јурд	Тутамәрик
Ағсағгал	Чуварча	Хачын јурд	Дашкәсән	Тутамәрик
Дәрә јурд	Шыппырлы вана	Хатын јурд	Мәзрә	Сәркис— Горду?
Гара чын- гыл	Пирһәмзә	Сәбәткечмәз	Мушлан дү- зү	Тутамәрик
Новруз јурд	Тәндирли	Көлчүк	Бәјбуған	Софу дәрәси
Кәзбел	Улу булаг	Ешшәк меј- даны	Чикновар	Инди јурд
Новруз јурд	Алын	Јағлы дәрә	Хан чалма- сы	Инди јурд
Ахча—ағыл	Гапычыг	Јағлы дәрә	Мал кәдији	Чикновар
Похлу кә- дик	Дибәкли	Бәјбуған	Рүстәм јур- ду	Әтјемәз
Похлу кә- дик	Јағлы дәрә	Бәјбуған	Танры гулу	Гүзу кәнди
Тәндирли	Сағ гарасу	Чикновар	Наус	Арпалых
Вана	Улу булаг	Чикновар	Әтјемәз	Арпалых
Сарымсах- лы	Кәдәчә ар- хач	Һүстун	Даш— түбән	Инди јурд
Оба дәрә	Әјри чај	Көј јал	Ишыхлы јурд	Сарымсах- лы
Пирһәмзә	Сары дәрә	Гомбағ	Күмаран әртәз	Карван дәрә Бәјбуған Әјри чај

БИРИНЧИ ГЫРХ ГЫЗ РАЈОНУ

Чичәкли	Әләкчи	Әлипәнаһ	Мејдан	Гырхгыз
Дәлик даш	Гырх гыз	Дәлик даш	Гыз галасы	Гырхгыз
Мејдан	Гаранлых	Гырхгыз	Гырхгыз	Мејдан
Мејдан	Әлипәтәк	Мејдан	Гырхгыз	Мејдан
Гырхгыз	Гаранлых	Мејдан	Дәлик даш	Мамырлы јал
Мејдан	Әлипәтәк	Мејдан	Гырхгыз	Урус таласы
Гырхгыз	Әлипәнаһ	Мејдан	Гырхгыз	

ИКИНЧИ ГЫРХ ГЫЗ РАЈОНУ

Гырхгыз
Ширан

КИРС—САРЫБАБА

Алтун тахта	Дәвә бојну	Сарыбаба	Гызма даш	Корус
-------------	------------	----------	-----------	-------

КИРС ЗИЈАРАТ

Кирс	Бала кирс	Чәмән	Көллүчө	Имирли
Гатырхана	Бала кирс	Желли кәдик	Зијарат	Кирс
Бала Кирс	Кирс	Сәкинә јур-	Зијарат	Гатырхана
		ду		
Һачы була-	Кирс	Тагут дәрә-	Зијарат	Кирс
Ғы		си		
Бала Кирс	Корус	Көллүчө	Желличә	

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
-------	---

I Фәсил.

Гарабағ тарихи этнографик эјаләти

Гарабағын тәбии-тографи шәраити вә әһалиси	7
Тәсәрруфат мәишәти, малдарлығын тарихи ичмалы	20
Көчәри, елат, тәрәкәмә, јохса...	25

II Фәсил.

Гарабағын елат дүнјасы.

Улулардан Һачы Мәһәммәд Һүсејнә гәдәр	38
Ағ гаракөзүн тајы кәрәк	43
Чөпбашы	45
Мил дүзүндән әрикли кәдији көшбәјә гәдәр	51
Архалы көпәк гурд басар	73
Хәстәликләрин емприк үсулларла мүаличәси	76
Тоғлулуг вә ја чәпишлик	82

III Фәсил.

Јаја бәнзәр гојунлу евләр.

Мухурлу алачыг	86
Корадан дама гәдәр	92
Ағыздан ахтармаја гәдәр	97
Сүфрәләр бәзәји	104
Унудулмагда оланлар	109
<i>Әлавә</i>	114
Гарабағын јајлаг јурдлары	114

Халилов Халияддин Дасгиралы оглы

ЭКСКУРС В ПРОШЛОЕ КАРАБАХА

(на азербайджанском языке)

Баку. Азернешр. 1992

Редактору *Р. Миргадиров*
Рәссамы *К. Абдинов*
Бәди редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары *М. Сасани, З. Мәммәдов.*

Лығылмаға верилмиш 03.10.91. Чапа имзалан-
мыш 24.01.92. Форматы 84×108 ¹/₃₂. Мәт.
кағызы № 2. Јүксәк чап үсүлу илә. Әдәби
гарнитур. Шәрти чап вәрәги 6,30. Шәрти рәикли
сурәти 6,62. Учот нәшр вәрәги 6,5. Тиражы 7000.
Сифариш 220. Гимәти 6 ман.

Азербайчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат
Комитәси.

Халглар Достлуғу ордени Азербайчан
Дөвләт Нәшријјаты, Баку—370005. Нүсү һачыјев
күчәси, № 4.

3 №-ли Баку китаб мәтбәәси, Баку. Әли
Тағызадә күчәси, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской
Республики по печати.

Азербайджанское ордена Дружбы народов
государственное издательство «Азернешр». Баку—
370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Бакинская Книжная Типография № 3, Баку,
ул. А. Таги-заде, 4.